

Д.Ю. Донцов

СПАДКУВАННЯ ПОДРУЖЖЯ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Монографія

Д. Ю. Донцов

**СПАДКУВАННЯ ПОДРУЖЖЯ
ЗА ЦИВІЛЬНИМ ЗАКОНОДАВСТВОМ
УКРАЇНИ: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ
ТА ПРАКТИКИ**

Монографія

Видавництво
«Юридика»
2023

УДК 347.67.2(477)(081)
Д16

Рецензенти:

І. В. Давидова – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія»;

О. В. Церковна – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін факультету підготовки фахівців для підрозділів превентивної діяльності Одеського державного університету внутрішніх справ

Рекомендовано до друку Вченою радою
Одеського державного університету внутрішніх справ
(протокол № 10 від 27 квітня 2023 року)

Донцов Д. Ю.
Д16 Спадкування подружжя за цивільним законодавством України: питання теорії та практики : монографія. – Одеса : Видавництво «Юридика», 2023. – 282 с.

ISBN 978-617-8263-55-3

Монографія присвячена розробці проблем правової регламентації та практичного застосування інституту спадкування подружжя як комплексної цивільно-правової категорії. У виданні на основі положень чинного законодавства, наукових суджень дослідників, судової практики проведений докорінний аналіз проблем, прогалин та колізійних моментів у цій сфері й запропоновано власне бачення автора щодо вирішення спірних питань.

Для науковців, курсантів і студентів вищих юридичних навчальних закладів, працівників правоохоронних органів, нотаріату, суддів, практикуючих юристів, широкого загалу.

УДК 347.67.2(477)(081)

ISBN 978-617-8263-55-3

© Д. Ю. Донцов, 2023

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1.	
ХАРАКТЕРИСТИКА СТАНУ ВИВЧЕННЯ ПРОБЛЕМИ СПАДКУВАННЯ ПОДРУЖЖЯ, ВИБІР МЕТОДОЛОГІЧНОЇ БАЗИ ТА НАПРЯМІВ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Огляд літератури	8
1.2. Методологія та вибір напрямів дослідження	13
1.3. Еволюція інституту спадкування подружжя в цивільному праві	34
Висновки до розділу 1	63
РОЗДІЛ 2.	
ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ПОДРУЖЖЯМ ЗА ЗАПОВІТОМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ	
2.1. Спільний заповіт подружжя	67
2.2. Підстави визнання спільного заповіту подружжя недійсним	85
2.3. Право на обов'язкову частку у спадщині подружжя	97
2.4. Новелізація інституту спадкування подружжям за заповітом	111
Висновки до розділу 2	118

РОЗДІЛ 3.

ОСОБЛИВОСТІ СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОМ ПОДРУЖЖАМ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

3.1. Подружжя як спадкоємці першої черги за законом	122
3.2. Здійснення подружжям права на спадкування за законом	134
3.3. Захист спадкових прав подружжя в разі визнання шлюбу недійсним	173
3.4. Особливості правового статусу жінки та чоловіка, які мешкають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, у спадкових відносинах	185
3.5. Новелізація інституту спадкування подружжям під час воєнного стану	201
Висновки до розділу 3	214

ВИСНОВКИ	219
---------------------------	------------

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	223
--	------------

ДОДАТКИ	258
--------------------------	------------

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

Вищий спеціалізований суд України

ГЦУ

КЗпШ України

КпШС

МПрП

СК України

ФЦК

ЦК Нідерландів

ЦК України

ЦК УРСР

ЦПК України

КМУ

Концепція

Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ

Германське Цивільне Уложення

Кодекс законів про шлюб України

Кодекс про шлюб та сім'ю УРСР

1969 року

Міжнародне приватне право

Сімейний кодекс України

Французький цивільний кодекс

Цивільний кодекс Нідерландів

Цивільний кодекс України

Цивільний кодекс УРСР 1963 року

Цивільний процесуальний кодекс

України від 18 березня 2004 року

Кабінет Міністрів України

Концепція оновлення Цивільного кодексу України

ПЕРЕДМОВА

Оновлюючи цивільне та сімейне законодавство, український законодавець намагався вивести законодавче регулювання суспільних відносин на відповідний фактичному розвитку рівень, а також задовольнити потреби цивільного обігу та укріпити його стабільність. Сім'я, в якій людина проводить більшу частину свого свідомого життя, є тим осередком суспільства, де закладається моральна та матеріальна основа благополуччя майбутніх поколінь. Якщо за радянських часів у цивільному праві акцент робився на максимальному регулюванні майнових відносин, то в умовах оновленої цивільно-правової доктрини акцентується увага перш за все на немайнових відносинах, на забезпеченні та захисті немайнових прав людини. Разом із тим ринкові реалії надають можливість не тільки отримати дохід, набути власність, але ставлять перед людиною питання передачі всього набутого, заробленого майна або своїм нащадкам, або іншим особам, з якими об'єднувались зусилля для набуття чогось вагомого та важливого. Як слушно вказувалось у літературі, можливість визначити долю майна після смерті й передати його у спадщину є однією з найважливіших гарантій стабільності відносин приватної власності.

Наявна судова практика свідчить, що незважаючи на зменшення обсягу цивільних справ, кількість спадкових справ зросло, що, нажалі пов'язується нами з демографічною кризою в країні, а також максимальною формалізацією процесу оформлення спадкових справ. Питання спадкування, поділу спільного майна між особами, які мешкали однією сім'єю, були предметом перегляду Верховним Судом України в порядку виключного провадження, що також свідчить про наявність неоднакового розуміння, тлумачення та застосування норм цивільного та сімейного законодавства.

Суд, який вирішує такі спори, формує судову практику, яка виявляє прогалини та проблеми в законодавчому регулюванні. У свою чергу, його рішення мають ставати предметом подальшого наукового аналізу з метою формування пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, яке регламентує ці відносини.

Незважаючи на те, що інститут спадкування належить до найбільш стабільних, аналіз судової практики його застосування свідчить про наявність цілої низки питань, вирішення яких лежить саме на теоретичному рівні. Однак судді виявилися не готовими до їх існування, що мало наслідком скасування прийнятих у справі рішень та неодноразовий розгляд спорів судами різних інстанцій. При цьому відсутні комплексні дослідження проблем спадкування подружжя, які були б виконані на теренах оновленого цивільного та сімейного законодавства України та враховували практику його застосування.

Дане питання постає під іншим кутом зору, коли мова йде про оновлення приватного права України, імплементації правових конструкцій, що розглядаються в якості альтернативи шлюбу, впливу на спадкові відносини за участю подружжя такого ганебного явища як війна.

Викладені у монографічному дослідженні міркування відображені у відповідних пропозиціях стосовно доцільності внесення відповідності змін та доповнень до нормативно-правових актів, зокрема ЦК і ЦПК, а також можуть бути використаними у процесі вдосконалення постанов ПВСУ. Підготовлені за результатами дослідження зміни та доповнення до діючого законодавства, викладені у відповідних додатках, можуть бути реалізовані на рівні законодавчої ініціативи.

Основні положення дослідження можуть бути також використаними у сфері науково-дослідної та навчально-методичної діяльності.

Розділ 1.

Характеристика стану вивчення проблеми спадкування подружжя, вибір методологічної бази та напрямів дослідження

1.1. Огляд літератури

Починаючи дослідження, слід зауважити, що проблематика спадкових відносин, особливо окремих їх аспектів, досліджувалась достатньо активно. У зв'язку з чим сформувалася значна база, яку враховуємо під час проведення дослідження. З нашої точки зору, всі наукові джерела, з яких може бути отримана корисна інформація, можна розподілити на декілька груп: дослідження, які були виконані щодо спадкового права в цілому, та дослідження, які стосуються окремих інститутів, зокрема подружжя, які тією чи іншою мірою торкаються предмета цього дослідження.

Так, загальні питання спадкування досліджували відомі радянські цивілісти: Б. С. Антімонов та К. О. Граве [238], М. В. Гордон [83], В. К. Дроніков [124; 125], О. С. Іоффе [143; 144], П. С. Нікітюк [175], В. О. Рясенцев [214], В. І. Серебровський [222].

Узагалі радянські дослідники приділяли значну увагу спадковому праву, у зв'язку з чим такі автори як Н. П. Асланян [55], М. Ю. Барщевський [56], Н. І. Бондарев та Е. Б. Ейдінова [63; 307], О. В. Гренкова [100], М. Г. Проніна [203] провели багато досліджень.

Заповіт та спадкування за заповітом вивчали: М. Ю. Барщевський [57], З. Г. Крилова [157], Е. Tarasyutina [169], К. А. Флейшиц [256], Т. Д. Чепига [292].

Серед досліджень, виконаних після розпаду СРСР на території України, в цьому аспекті слід звернути увагу на дисертаційне дослідження В. Ю. Чуйкової [299, с. 149–159], яке було виконано фактично на теренах пострадянського законодавства.

За часів незалежності України дослідження спадкових відносин у порівняльному аспекті виконала В. В. Валах [70].

Окремі публікації в періодиці стосувалися загальних питань спадкування (А. М. Ковальчук [149, с. 144–145], Т. Є. Крисань [156, с. 154–159]), інші – лише спадкування за заповітом (Н. В. Фомічова [258, с. 183–184]). Заповідальні розпорядження [240, с. 260–261] та спадковий договір [274, с. 287–288] також досліджувалися на рівні окремих публікацій. При цьому щодо спадкового договору були виконані дисертаційні дослідження [163; 300].

У порівняльному аспекті можуть бути враховані здобутки іноземних дослідників спадкування за заповітом та суміжних питань: А. J. Hirsch [77], D. I. Leiras [127], D. Lorents [150], N. D. Araz [158], MSR Pinto [159], I. M. Villa [167], N. Krstik [170], B. Marcovic [176], L. B. Ciuca [272], NRC Hernandez [275].

Окремим аспектом дослідження стало виконання заповіту, який вивчали В. В. Плеханова [197, с. 272–276] та D. Ionas [204]. Серед українських дослідників до цієї проблематики на рівні публікацій зверталась І. В. Граніна [95, с. 29–32; 96, с. 53–56; 97, с. 73–76; 98, с. 41–46].

Слід зазначити, що спадкове право має тривалу історію, тому всі курси з цивільного права завжди включали відповідну частину, присвячену спадкуванню за законом та заповітом, зокрема підручники, які підготували Д. І. Мейер [166], К. П. Победоносцев [198, с. 437, 585], В. І. Сінайський [223, с. 612–613], Г. Ф. Шершеневич [303, с. 530–534].

Окремо слід вказати на дослідження проблем спадкування, яке проведено І. О. Покровський, та до цього часу не втратило своєї актуальності [199, с. 296–298].

За часів незалежності було підготовлено та захищено дві докторські дисертації: одна щодо історичного розвитку спадкового права (О. І. Нелін [174]), інша (Ю.О. Заікою [139]), присвячена цивільно-правовому аспекту спадкування.

За радянських часів так само спадкове право розглядалось як інститут цивільного права [231; 237, с. 496; 235, с. 538; 233].

За часів незалежності України колективи авторів видали значну кількість підручників: [276, с. 460; 263, с. 805–811; 282, с. 381–384; 268; 269, с. 884–886; 277, с. 509–520; 283, с. 754–755; 279, с. 247–250; 271, с. 317–322; 281, с. 770–774], проте серед них необхідно виділити навчальні розробки українських науковців, які спеціалізуються на проблемах спадкового права – Ю. О. Заїки [138, с. 108], О. Є. Кухарева [160], З. В. Ромовської [211].

З позиції запланованого дослідження та практики застосування спадкового законодавства слід враховувати науково-практичні коментарі, які підготували Л. К. Буркацький [67, с. 166], В. В. Васильченко [72], О. В. Коротюк [155, с. 120], С. Я. Фурса та Є. І. Фурса [260].

Слід зауважити, що, оскільки предметом дослідження ми обрали спадкування подружжя, то доцільним вбачається звернення до історичного аспекту розвитку цього виду спадкування, що, у свою чергу, передбачає звернення до романістичних досліджень. У контексті обраних цілей та завдань запланованого дослідження слід звернути увагу на висвітлення розвитку інституту шлюбу, спадкування в контексті розвитку системи римського приватного права. З таких позицій не можна обійти увагою дослідження дореволюційних романістів І. С. Перетерського «Древний Рим» [187] та В. М. Хвостова «История римского права» [273], які значну увагу приділяли дослідженню римської сім'ї, шлюбу, агнатському і когнатському спорідненню; майновим та особистим немайновим відносинам чоловіка й жінки. На специфіку регулювання спадкових відносин подружжя в римському приватному праві звертали увагу автори відомих курсів з цивільного

та римського права дореволюційної доби. Так, К. П. Победоносцев у своїй праці «Курс гражданского права. Права семейные, наследственные и завещательные» розкривав зміст спадкових відносин за участю подружжя у римському праві [198]. Д. Д. Грімм у праці «Лекции по догме римского права» досліджував інститут спадкування в римському праві, а також поняття шлюбу та обсяг спадкових прав подружжя [101].

Під час дослідження автор ураховував праці, присвячені римському приватному праві в цілому, які дозволяють відновити окремі елементи сімейного побуту римлян, специфіку регламентації правовідносин усередині римської родини. До них слід віднести курси з римського приватного права Д. В. Дождева [106], О. А. Підопригори [193], І. Пухана та М. Поленак-Акимовської [205], Ф. К. фон Савіньї [216], Ч. Санфіліппо [217], С. А. Сліпченко [228], Дж. Франчозі [259], Є. О. Харитонova [261; 262], З. М. Черніловського [298].

Деякі аспекти рецепції окремих положень приватного права, у тому числі інституту спадкування, були висвітлені на рівні окремих публікацій [308, с. 144–147], [267, с. 4–6].

Оскільки заплановане нами дослідження торкається суміжних інститутів, у тому числі сімейного права, то серед дисертаційних досліджень, результати яких є сенс ураховувати під час проведення аналізу, звертаємося до праць: О. Є. Бурлай «Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві» [68], О. М. Калітенко «Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна» [145], Я. В. Новохатської «Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект)» [179], А. О. Овчатової-Редько «Майнові правовідносини жінки та чоловіка, які перебувають у фактичному шлюбі, за законодавством України» [180], О. І. Сафончик «Правове регулювання припинення шлюбу в Україні» [218].

Оскільки предметом дослідження є спадкові права подружжя, теоретичну базу наукового дослідження також склали праці

українських і деяких інших учених-юристів дореволюційного, радянського і сучасного періодів у галузі сімейного права: В. І. Бошка [64], Є. М. Ворожейкіної [76], В. С. Гопанчука [82], І. В. Жилінкової [226], О. С. Іоффе [144], Л. В. Красицької [208], М. Т. Оридори [181], О. О. Пушкіна, В. Ф. Маслова [239], З. В. Ромовської [210], В. А. Рясенцева [215], М. М. Сібільова [224, с. 49], С. Я. Фурси [227], Ю. С. Червоного [173; 297, с. 28–31], Я. М. Шевченко [301, с. 4].

Разом із тим, незважаючи на вказані вище дослідження, спеціально до проблем спадкування подружжя зверталися лише на рівні окремих публікацій О. П. Печений [190, с. 132], В. М. Слом [229, с. 259–260].

Підсумовуючи огляд літератури за проблематикою даного дослідження і характеризуючи ступінь вивчення інституту спадкування подружжя, можна зробити загальний висновок про відсутність спеціальних досліджень, виконаних щодо спадкування подружжя та його особливостей, що, у свою чергу, з урахуванням практичної складової, на чому наголошувалось у вступі, обумовлює доцільність проведення відповідного монографічного дослідження.

1.2. Методологія та вибір напрямів дослідження

Беручи до уваги об'єкт і предмет, при формуванні методологічної бази дослідження автор ураховує наступне.

Як зазначалось у літературі, задогматизоване юридичне мислення зумовлює формулювання такої самої нединамічної й консервативної правової доктрини. Криза зумовлена також соціально-економічними й політичними процесами, які відбуваються останнім десятиріччям у країнах Східної Європи та СНД, у тому числі й в Україні. Ці процеси значно вплинули на правосвідомість і, відповідно, на праворозуміння населення та стали причиною появи якісно нових підходів і концепцій. Протягом останнього століття методологія від класичної, побудованої на раціональних і об'єктивних підходах, через некласичну (з її свободою вибору й суб'єктивністю), перейшла до посткласичної (постмодерністської), яка характеризується визнанням нераціонального та плюралістичного підходів [78, с. 150–152].

У літературі зверталась увага на те, що у зв'язку з відмовою від методології діалектичного матеріалізму, оскільки вона була основою марксистської ідеології, сучасна наука шукає нову методологію, яка б враховувала вплив різного роду чинників на діалектику й динамізм соціального процесу [186, с. 11]. Разом з тим, методологія діалектики залишається найбільш ефективним методом дослідження соціальних процесів. Проте найбільш цінним у діалектичному методі пізнання є можливість не тільки виділити загальне та особливості певного явища та сформулювати через них його ознаки, а встановити зв'язок соціального явища з іншими соціальними елементами та процесами. У діалектиці використовуються відомі парні категорії – форма і зміст, загальне й особливе, абстрактне й конкретне, кількість і якість, за допомогою яких уже багато років здійснюють дослідження в багатьох соціальних сферах, а тому й ми оберемо як основний метод дослідження діалектику. Слід при цьому зауважити, що обрання даного

методу як базового не означає, що автор відкидає інші методи дослідження. Так, герменевтичний підхід до процесу спадкування подружжя дає можливість уявити його як процес структурної інформаційно-речової взаємодії суб'єктів суспільних відносин з приводу реалізації права на спадкування.

Метод історизму (історичний метод), який полягає в розгляді світу, природних та соціально-культурних явищ в динаміці їх виникнення, розвитку, який передбачає аналіз об'єктів дослідження в їх взаємозв'язку з конкретно-історичними умовами існування, автор використав для дослідження розвитку процесу спадкування подружжя в різних історичних умовах, починаючи з римського приватного права, яке заклало фундамент для всіх подальших правових систем.

Автор також використав формально-логічний метод, що надає висновкам, яких доходить суб'єкт юридичного пізнання, логічно правильної, доказової форми. Оскільки традиційно вважається, що наслідком застосування прийому індукції є формування теоретичних положень правової науки, а дедукція дозволяє досліджувати процес застосування норм права, то вказані прийоми автор також врахував. При цьому, перевагою даного методу вважають те, що він дозволяє вивчати правові явища поза їх зв'язком із іншими соціальними феноменами, такими як економіка, політика тощо. Відповідно, автор використовував формально-логічний метод та формально-юридичний при формулюванні правових дефініцій, пов'язаних із забезпеченням прав подружжя, для вироблення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства, а також дослідження правозастосовчого процесу та його наслідків.

З урахуванням того, що коло нормативних актів, які регламентують правовідносини між подружжям, зокрема у процесі спадкування та оформлення спадкових прав, є численними і належать до різних нормативних рівнів, а судова практика розгляду відповідної категорії справ є досить неоднорідною, автором при їх дослідженні та при підготовці пропозицій щодо його вдосконалення

з метою забезпечення реалізації та захисту прав подружжя та підготовки пропозицій щодо змін чинного законодавства буде використовуватися формально-логічний метод з функціональним аналізом правової норми.

Зважаючи на те, що результати дослідження повинні вирішувати теоретичні та практичні проблеми, виявлені під час дослідження, автор буде здійснювати моделювання правовідносин за участю подружжя, зокрема у процесі спадкування.

З урахуванням тенденцій до глобалізації, а також процесів взаємовпливу різних правових систем, корисним є використання порівняльно-правового методу з метою порівняння законодавчого регулювання процесу спадкування подружжя в окремих західних та пострадянських країнах та пошуку найбільш ефективного рішення для сучасного рівня розвитку цих правовідносин.

З позиції обраної методологічної бази також окремо слід урахувати такі тенденції, які вбачаються з сучасного рівня розвитку доктрини.

Я. М. Шевченко звертала увагу на те, що ринкові відносини зумовили виникнення нових поглядів на роль і значення суб'єктів цивільного права. Вона також вказувала, що на становище суб'єктів цивільного права України впливає організація економіки України, розвиток суспільних відносин, які існують у цьому суспільстві, еволюція законодавства, політичні фактори, розвиток громадянського суспільства тощо [248, с. 9]. Така позиція є цілком логічною та може бути проілюстрована екскурсом у радянське минуле, коли відсутність приватної власності відповідним чином виключала з правого регулювання відповідні відносини, а тому не існувало й суб'єктів приватної власності.

Усі суспільні відносини можуть існувати тільки в суспільстві та між його членами – фізичними особами та/або їх об'єднаннями. ЦК України використовує термін «фізична особи», тобто людина, носій цивільних прав та обов'язків. Є. О. Харитонов звертав увагу на те, що цивілістичне розуміння фізичної

особи може не збігатися з визначенням людини як біологічної істоти, а тому в окремих випадках ці поняття можуть збігатись, а в інших поняття «фізична особа» буде вужче, ніж поняття «людина» [270, с. 60]. С. Є. Морозова також зазначала, що поняття суб'єкта права традиційною теорією ототожнюється з особою. Особа – це людина як суб'єкт прав та обов'язків. Але, оскільки не лише людина, а й інші сутності, зокрема певні спільноти на кшталт об'єднань, акціонерних товариств, міських громад, держав, подаються як особи, поняття особи визначається ще як «носій» прав та обов'язків, причому як носії можуть виступати не тільки люди, а й також ці інші сутності [248, с. 43].

З позиції спадкових відносин суб'єктами останніх виступають фізичні, юридичні особи та територіальна громада. При цьому неможливо заперечувати функціональний зв'язок і взаємодію сімейного і спадкового права як підгалузей цивільного права [287, с. 17; 154, с. 163–165; 172, с. 248; 91, с. 24].

Так, спадкоємцями за законом є переважно члени сім'ї спадкодавця, щодо деяких категорій останніх встановлено правило обов'язкової частки, та й спадкоємцями за заповітом є, переважно, найближчі померлому члени сім'ї. Історична пов'язаність розвитку спадкового та сімейного права існувала завжди. Так, знаряддя виробництва та інше цінне майно знаходиться у власності роду або членів однієї сім'ї, що визначає особливість спадкування на цьому історичному етапі розвитку суспільних відносин. За таких умов смерть когось із членів роду або сім'ї не обумовлює виникнення спадкування в нашому сучасному сприйнятті, оскільки майно не виходить за межі роду, сім'ї, а залишається у власності та користуванні її членів. Подальший розвиток права приватної власності та зменшення ролі роду на фоні збільшення соціального значення сім'ї обумовив зміну кола осіб – спадкоємців. Оскільки сім'я починає відігравати значно більшу роль та стає основним осередком суспільства, то розвиток законодавства дедалі все більше починає надавати значення

кровній спорідненості. У свою чергу, формування «власницького» прийняття майна обумовило необхідність забезпечення власнику можливості вільно розпорядитись своїм майном на випадок смерті, в тому числі, на користь не кровних родичів, а тому паралельно розвивається спадкування за заповітом.

З вищевикладеного випливає, що еволюція спадкового права у правових системах будь-якої держави в різноманітних формах прояву й варіаціях розглядається через призму розвитку сімейних правовідносин. Не менш значним є вплив сімейного права на спадкування і на сучасному етапі, адже деякі інститути спадкового права фактично відображають конкретний стан, динаміку сімейних відносин. Останні тягнуть за собою важливі майнові наслідки у сфері спадкового права, зокрема за їх допомогою відбувається визначення кола осіб, яких слід вважати членами сім'ї і які, відповідно, включаються до черг спадкоємців за законом [241, с. 63–64].

Як зазначає О. П. Печений, у спадковому праві, яке регулює відносини (у більшості своїй майнового характеру) з переходу прав і обов'язків спадкодавця до спадкоємців, активно використовується понятійний – категоріальний апарат сімейного права. Наприклад, при визначенні черговості спадкування за законом, коло спадкоємців визначається з числа суб'єктів, які перебували зі спадкодавцем у кровноспорідненому зв'язку або у шлюбно-сімейних відносинах. У спадковому праві застосовуються такі генетично близькі сімейному праву поняття як обов'язок по утриманню (ч. 3 ст. 1224 ЦК України), проживання однією сім'єю (ст. 1264, ч. 1 ст. 1279 ЦК України) тощо. Проте найбільш рельєфно зв'язок сімейного і спадкового права вбачається не при використанні понятійного апарата, що слід визнати цілком закономірним, а в разі, коли особливості сімейних правовідносин проникають у тканину спадкового права, істотно впливаючи на зміст і динаміку спадкових правовідносин [190, с. 132].

Слід зауважити, що в літературі надані й інші підходи до визначення ролі та місця спадкового права та його співвідношення

з сімейним правом. Так, С. Я. Фурса спадкове право розглядає як один із інститутів цивільного права, в якому мають визначатися межі дозволеної поведінки суб'єктів спадкових правовідносин, які закріплені законодавством України [260, с. 7].

Аналогічної позиції додержувалися й інші автори [66, с. 190; 126, с. 4; 144, с. 37; 260, с. 7].

Окремі дослідники зазначають, що спадкове право є одночасно й інститутом, і підгалуззю цивільного права [171, с. 15; 242, с. 29–30]. Однак сучасні українські дослідники, наприклад Ю. О. Заїка [138, с. 7], О. Є. Кухарев [160, с. 8], Є. О. Рябонь [243, с. 7], Р. Б. Шишка [305, с. 922], пропонують розглядати спадкове право як підгалузь цивільного, яке становить сукупність однорідних і предметно пов'язаних цивільно-правових інститутів, що регламентують порядок та умови переходу майнових, а в деяких випадках і особистих немайнових прав та обов'язків померлого громадянина до інших осіб.

Не заперечуючи існування функціонального зв'язку і взаємодії сімейного і спадкового права, ми також виходимо з того, що спадкове право є підгалуззю саме цивільного права. Якщо проаналізувати правовідносини з точки зору суб'єктного складу та взаємозв'язків між ними, то можна зробити висновок, що членство в сім'ї в контексті спадкування, не має такого важливого значення, як наприклад, з точки зору сімейних прав та обов'язків, або житлових, коли йдеться про право на проживання (користування) житлом. Спадкувати за законом можуть дальні родичі, які не були членом сім'ї спадкодавця, непрацездатні утриманці, а за заповітом взагалі сторонні особи, які не є родичами померлого, юридичні особи, держава тощо. При цьому традиційним регулятором процедури спадкування, в тому числі відкриття спадщини, її прийняття, охорони спадщини, як за законом, так і за заповітом виступає цивільне, а не сімейне право.

У літературі підтримувалось визнання сімейного права як самостійної галузі права [173, с. 21; 297, с. 28–31; 82, с. 13],

а заперечувався такий підхід [224, с. 49; 301, с. 4]. Ми підтримуємо позицію І. В. Жилінкової, яка вказувала на підгалузевий характер сімейного права відносно цивільного, хоча й не заперечувала відокремленість його в системі цивільного права, пов'язану з особливостями відносин, які регулюються нормами сімейного права [226, с. 19]. Разом із тим більш детальне вивчення зазначених дискусійних аспектів виходить за межі дослідження, яке ми запланували, його цілей та завдань.

Вищенаведені міркування мають значення для визначення специфіки спадкових правовідносин. Як і будь-які цивільні правовідносини, спадкові правовідносини виникають між певними суб'єктами, спрямовані на певні об'єкти й мають визначений законодавцем зміст. Так, коло суб'єктів цивільних та сімейних відносин законодавець визначає з урахуванням їх фактичної участі у правовідносинах. Він детально визначає правовий статус цих суб'єктів, серед яких фізичні особи, їх об'єднання, соціальні утворення – суб'єкти публічного права. Окреме місце посідають держава та інші соціальні об'єднання. Правовий статус особи як учасника цивільних правовідносин нерідко залежить від її родинного стану [280, с. 260]. Чинне законодавство серед суб'єктів, на відносини з якими поширюється його дія, вказує на «подружжя», але при цьому не визначає подружжя як суб'єкта правовідносин та не дає його визначення (ЦК України – ст.ст. 52, 368, 747, 1200, 1224, 1243, 1261, 1303, 1306; СК України – ст.ст. 1, 2, 3, 8, 9, 21, 27, 29, 35, 36, 40, 41, 45, 46, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 88, 89, 90, 92, 93, 95, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 112, 119, 120, 122, 123, 133, 211, 213, 220, 224, 236, 256-2, 256-5, 256-6 [3]).

Проте виокремлення законодавцем такого «суб'єкта», який можна визнати спеціальним, має важливе теоретичне та практичне значення. Слід зауважити, що в літературі спеціальним суб'єктом права пропонувалось розглядати особу, яка має можливість володіти й користуватися правами, а також мати обов'язки

в межах окремих інститутів галузей права (міжгалузевих інститутів) і брати участь у певних правовідносинах [247, с. 222–223].

В. В. Валах зазначала, що з точки зору статички суб'єкт права є абсолютним, а з точки зору динаміки він досить рухливий. При цьому, виходячи з загальної, галузевої, спеціальної форми існування суб'єкта права вказувала, що на кожній стадії (*фактично в кожній формі, якщо слідувати логіці авторки – прим. Д.Д.*) певний суб'єкт володіє певною сукупністю властивостей, які відображають його соціально-політичне становище у структурі суспільних відносин [69, с. 167]. Дослідниця відмічає, що спадкове право має міжгалузевий характер, а до особливостей спеціального суб'єкта права – учасника спадкових відносин відносить: 1) виокремлення суб'єктів спадкового права від інших суб'єктів правовідносин здійснюється за ознакою перебуванням із спадкодавцем у певних відносинах, які вказані в законі як частина юридичного складу (внаслідок шлюбу, спорідненості, духовної близькості тощо); 2) правоздатність суб'єктів спадкового права підтверджена нормами цивільного, зокрема спадкового та сімейного права; 3) незважаючи на те, що «правоздатність має надгалузевий характер і не вимагає градації за галузевою ознакою» [207, с. 87], зміст правоздатності обмежується нормами спадкового права, а також тестаментоздатністю суб'єкта; 4) підстави виникнення спадкових правовідносин, визначені нормами чинного законодавства та мають логіку та систему свого накопичення [69, с. 168–169].

Таким чином, подружжя слід визнати спеціальним суб'єктом спадкових відносин, який отримує свій статус через перебування чоловіка та жінки в зареєстрованому шлюбі. При цьому під час проведення дослідження щодо шлюбу ми будемо виходити з такої позиції.

Ми погоджуємось з О. І. Сафончик, що шлюб завжди був основою сім'ї, яка, будучи первинним осередком суспільства, зазнає впливу суспільства й, у свою чергу, впливає на суспільство. Саме тому з виникненням класового суспільства, з утворенням

держави та права, з оформленням вимог класової моралі, цей суспільний феномен – «шлюб і сім'я» – виявився в полі подвійного регулювання: правового та морального. Дослідниця з посиланням на працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності та держави» [306, с. 364] вказувала, Ф. Енгельсом було описано основні етапи розвитку первіснообщинного ладу, закономірності виникнення, розвитку сім'ї, формування приватної власності на знаряддя виробництва, диференціацію людей на класи, а відтак і утворення класового суспільства. Фактично Ф. Енгельс вивчив результати досліджень Льюїса Г. Моргана та цілої низки інших учених з історії стародавнього суспільства, після чого дав нове пояснення історичних форм сім'ї та шлюбу [218, с. 19]. Проте визначення, які відносини між суб'єктами правовідносин слід вважати шлюбом для подальшого вивчення особливостей правового режиму майна та майнових і немайнових наслідків його укладання (реєстрації), має принципове значення з точки зору обраної проблематики.

Уважається, що перше визначення шлюбу було надано римським юристом Модестіном, який вказував, що шлюб – це союз чоловіка та дружини, спільність усього життя, єднання божого та людського права [185, с. 530]. Указане визначення доволі вдало акцентувало увагу на всіх сторонах шлюбу, крім юридичного, у зв'язку з чим висловлена думка, що шлюб – це довічний статевий союз чоловіка та жінки, який урегульований нормами права [131, с. 145–146]. Г. Ф. Шершеневич визначав шлюб як заснований на взаємній згоді союз чоловіка та жінки з метою співжиття, укладений у встановленій формі [303, с. 408]. З точки зору проблематики дослідження, наявність зареєстрованого шлюбу буде важливою передумовою для віднесення того з подружжя, що пережив іншого, до кола спадкоємців.

Крім того, дослідження спадкування подружжя неможливо без визначення кола осіб, які можуть бути віднесені до категорії подружжя, тобто осіб, які мають статус «подружжя», а також без вирішення питання про зміст цього поняття.

На думку Є. М. Ворожейкіна, подружжям є громадяни, що досягли віку, вказаного в законі, та зареєстрували шлюб в органах запису актів цивільного стану [76, с. 109]. Визначення, що його запропонував дослідник, було піддано критиці. Так, В. Ватрас звертав увагу на те, що воно не є повним, оскільки не охоплює всіх необхідних умов, наявність яких дає змогу особам вступати у шлюб, також у дефініції не виокремлено важливої ознаки, яка вказана в законі, а саме: різностатевість подружжя. Виходячи з цього, найоптимальнішим є таке визначення: «Подружжям є жінка і чоловік, що відповідають встановленим законом умовам вступу в шлюб та пройшли процедуру реєстрації шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану». При використанні такої дефініції виключається можливість набуття статусу подружжя одностатевими парами та охоплюються всі умови вступу у шлюб [73]. Вважаємо за необхідне погодитися з думкою І. В. Жилінкової, яка наполягає при визначенні подружжя враховувати те, що шлюб – це багатогранне соціальне явище, яке має різноманітні аспекти свого прояву й може розглядатися з різних точок зору. Не буде перебільшенням сказати, що осмислення природи та визначення основних ознак шлюбу здійснювалося протягом століть. Зокрема, шлюб розглядався як вільний союз чоловіка та жінки, священне таїнство, цивільний договір, спеціальний статус особи [130, с. 81]. У літературі подаються різноманітні визначення шлюбу. Так, В. І. Бошко вказував, що шлюб – це вільний, рівноправний, і, як правило, довічний союз чоловіка і жінки, укладений з дотриманням умов і порядку, встановлених законом, який спрямований на створення родини, який обумовлює виникнення у них подружніх прав та обов'язків [64, с. 193]. На думку В. Ф. Маслова, шлюб – це союз чоловіка і жінки з метою створення сім'ї [280, с. 63]. М. Т. Оридого визначала шлюб як юридично визнану й засновану на любові духовну і фізичну спільність чоловіка та жінки, яка забезпечує народження й виховання дітей [181, с. 36]. Щодо останньої

ознаки, О. І. Сафончик вказувала, що народження та виховання дітей є не обов'язковою ознакою шлюбу та пропонувала визначати шлюб як вільний (добровільний), моногамний, рівноправний союз чоловіка і жінки, який спрямований на створення сім'ї, укладений з дотриманням порядку й умов, передбачених законом, який породжує між подружжям взаємні особисті й майнові права й обов'язки [218, с. 40]. На нашу думку, поліаспектність визначень шлюбу можна пояснити постійним розвитком доктрини, а також зміною ролі та значення певних відносин між жінкою та чоловіком з точки зору держави, а до того – церкви. Так, шлюб дозволяє виділити особливі стосунки, які існують між певним чоловіком та жінкою, як з точки зору необхідності надання ним захисту, так і з точки зору встановлення чітко визначених правових наслідків.

Зауважимо, що радянське законодавство не містило визначення шлюбу, хоча при розробці Кодексу про шлюб та сім'ю 1969 р. такі пропозиції лунали. Через поліаспектність поняття шлюбу та існування різних підходів до його визначення (юридичний, демографічний, соціологічний) законодавець цього не зробив, і тому, як свідчить вищевикладене, визначення шлюбу здійснювалось на науковому рівні [239, с. 63; 130, с. 20–21].

Сьогодні визначення шлюбу закріплено у ст. 21 СК України, згідно з якою шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану. Законодавче закріплення цього поняття не виключає розгляду його в різних аспектах – як правовідношення, як певний юридичний стан, як інститут сімейного права.

Шлюбне правовідношення, як будь-яке інше правовідношення включає три елементи: суб'єктів – чоловіка та жінку (подружжя); певні матеріальні та нематеріальні блага щодо яких виникають ці правовідносини – об'єкта; сукупності прав та обов'язків подружжя, які виникають, змінюються, припиняються в межах шлюбного правовідношення.

І. В. Жилінкова вказувала, що з позиції шлюбу як правовідношення його визначення повинно звучати саме як «союзу чоловіка та жінки», хоча останній з точки зору формальної юриспруденції не має правового значення. Відповідно, якщо йдеться про шлюб як правовідношення, то акцент повинен робитись на взаємних правах та обов'язках його учасників сторін, а не на таких соціально-моральних категоріях як спільність інтересів, взаємна підтримка та турбота [130, с. 20–21].

Разом з тим, з точки зору визначення правових наслідків, зокрема майнових, для судової практики важливе значення може мати «шлюб» як юридичний стан, на чому наголошує і законодавець (наприклад, ст. 60 СК України). Перебування сторін у шлюбі під час набуття майна є частиною складного юридичного складу, за наявності якого набуто одним з подружжя майно стає, як правило, спільною сумісною власністю. Так само, наявність шлюбу може обумовлювати виникнення, зміну сімейних прав та обов'язків іншого характеру [130, с. 21].

При розгляді шлюбу як сімейно-правового інституту, І. В. Жилінкова вказувала, що він поєднує норми, які визначають права та обов'язки подружжя, умови та порядок реєстрації шлюбу, його припинення та визнання недійсним [130, с. 20–21].

Суміжним поняттям, яке потребує вивчення при дослідженні шлюбу як підстави виникнення шлюбно-сімейних правовідносин є поняття «сім'я», яке також є поліаспектним поняттям. Так, у навчальній літературі вказують, що в соціологічному сенсі сім'я – це об'єднання осіб, що ґрунтується на шлюбі чи спорідненості, пов'язане особистими чи майновими відносинами, взаємною підтримкою та вихованням дітей [290, с. 152]. З точки зору позитивного законодавства сім'ю складають особи, які проживають разом, пов'язані спільним побутом і мають взаємні права та обов'язки (ст. 3 СК України). При цьому подружжя вважаються сім'єю і тоді, коли чоловік і жінка у зв'язку з роботою, навчанням, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми

та з інших поважних причин не проживають разом. При цьому дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли разом з ними не проживає (ч. 2 ст. 3 СК України).

Я. В. Новохатська звертала увагу на те, що незважаючи на різноманітність формалізуючих моментів (реєстрація шлюбу світською владою, церковне вінчання, виконання певних обрядів і т. п.), перехід особи з дошлюбного стану у шлюбний завжди пов'язаний із набуттям нею специфічних прав і обов'язків, зумовлених наявністю певного подружнього статусу. Хоч конкретний зміст подружнього статусу може бути різним, сама по собі його наявність свідчить про певне правове становище особи, що визначає сферу її волі й розсуду, а також тих меж і обмежень, у рамках яких вона може діяти [179, с. 40]. Ми підтримуємо позицію дослідниці, що правовий статус подружжя належить до числа спеціальних статусів (модусів), який визначає коло прав і обов'язків, якими особа володіє у зв'язку з наявністю подружнього статусу. При цьому дослідниця слушно вказує, що незважаючи на те, що частина шлюбних відносин має специфічне глибоко особисте підґрунтя, проте через соціальність шлюбу, відносини в ньому стають предметом правового регулювання. Визначаючи подружній статус, держава демонструє, яка поведінка в сім'ї підтримується і заохочується, якими правами наділяється особа, яка набуває статус подружжя, які обов'язки має вона нести і яка відповідальність на неї покладається за порушення в сімейній сфері. Держава виконує роль не стільки контролюючої сторони, скільки визначеного гаранта здійснення сімейних обов'язків і захисту сімейних прав [179, с. 46].

Подружжя, виступаючи суб'єктом сімейних та спадкових правовідносин, мають особливу сукупність особистих немайнових і майнових прав та обов'язків. При цьому виникнення та існування цих прав залежить від наявності нерозірваного шлюбу. Р. О. Стефанчук вказує, що такі особисті немайнові права та обов'язки подружжя, як право на материнство, право

на батьківство, право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності; право дружини та чоловіка на фізичний та духовний розвиток; право дружини та чоловіка на зміну прізвища; право дружини та чоловіка на розподіл обов'язків та спільне вирішення питань життя сім'ї; обов'язок подружжя турбуватися про сім'ю; право дружини та чоловіка на особисту свободу виникають лише завдяки такому юридичному факту як реєстрація шлюбу [246]. Відповідно припинення таких прав та обов'язків пов'язане з припиненням шлюбу. Крім того, інші дослідники також вказували, що саме зі статусом подружжя можуть виникати такі специфічні права як право на утримання [208]; укладання шлюбного договору [128].

Незважаючи на те, що правовий статус подружжя є категорією загальною, його зміст визначається впливом конкретних історичних і геополітичних умов.

Якщо йдеться про проблематику, яку ми обрали, то на процес її дослідження, крім вищевказаної відсутності визначення подружжя, також впливає невизначеність суб'єктного складу спадкових правовідносин, зокрема віднесення спадкодавця до суб'єкта таких правовідносин. Спадкодавець – це особа, з фактом смерті якої і в день настання цієї події (а в разі оголошення фізичної особи померлою – у день набрання чинності рішенням суду чи в день, визначений цим рішенням) відкривається спадщина. Спадкодавцем може бути тільки фізична особа, юридичні особи спадщину залишати не можуть. Спадкодавцем вважається фізична особа, яка померла, і при цьому її суб'єктивні права переходять до інших осіб у порядку, встановленому нормами спадкового права. Спадкодавцем може бути громадянин України, іноземний громадянин, особа без громадянства, тобто будь-яка фізична особа, оскільки будь-яка людина, як суб'єкт цивільних правовідносин, є правоздатною (ч. 1 ст. 25 ЦК України) [248, с. 165]. Наприклад, Ю. О. Заїка вважає, що спадкодавець не може стати суб'єктом спадкових правовідносин, оскільки вони виникають лише

після його смерті [138]. Разом із тим Ю. Н. Власов і В. В. Калінін вважають, що суб'єктами спадкових правовідносин виступають саме спадкодавець і спадкоємець [74, с. 67]. О. Є. Кухарев також вважає, що спадкодавець не є суб'єктом спадкових правовідносин, оскільки останні виникають унаслідок його смерті. Спадкоємцем може бути будь-який суб'єкт цивільного права: фізична особа, юридична особа, територіальні громади, держава, інші суб'єкти публічного права [160, с. 165]. На нашу думку, все ж таки правильним можна вважати, що спадкодавець не є суб'єктом спадкових правовідносин, оскільки з його смертю припиняється його правосуб'єктність. Утім, якщо йдеться про подружжя, то оскільки за цим терміном приховується юридичне уособлення двох осіб, а точніше – сукупність їхніх прав та обов'язків, то ситуація може бути такою. Введення законодавцем терміна «подружжя» пов'язано з необхідністю підкреслити особливу сукупність прав та обов'язків, яка існує у спадкових відносинах та яка виникла внаслідок спільного мешкання осіб, що перебувають в особливих стосунках, яка характеризується сукупністю прав та обов'язків нематеріального та матеріального характеру [116, с. 46–49]. Відповідно смерть одного з подружжя не виводить цього суб'єкта за рамки спадкових відносин.

З. В. Ромовська, проаналізувавши термінологію законодавця щодо подружжя в кодексі 1926 р. приходять до висновку, що перш за все акцент робився на тому, що жінка та чоловік у шлюбі є друзями [210, с. 43–44].

Далі вона звертала увагу на те, що у ст. 32 КПК 1961 р. словом «дружина» було охоплено і жінку, і чоловіка. У ч. 1 ст. 529 ЦК 1963 р. до спадкоємців за законом першої черги були зараховані діти, дружина і батьки померлого. А у ст. 535 цього самого кодексу непрацездатна «дружина» була включена до тих, хто має право на обов'язкову частку у спадщині. Малися на увазі як жінка, так і чоловік [210, с. 44]. У Кодексі про шлюб та сім'ю 1969 р. термін «дружина» був використаний лише один раз, у ст. 32

(«дружина в період вагітності...»), і стосувався, звісно, лише жінки. У ньому вживалися слово «подружжя», словосполучення «один з подружжя», «кожен з подружжя» [210, с. 44]. З. В. Ромовська звернула увагу, що незважаючи на термінологічні зміни в законодавчому полі, Верховний Суд УРСР ще довго використовував слово «дружина», зокрема у п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду УРСР «Про судову практику у справах про розірвання шлюбу» від 31 серпня 1979 р., у Постанові Пленуму Верховного Суду УРСР «Про практику розгляду судами Української РСР справ про спадкування» від 24 червня 1983 р., а також у Постанові Пленуму «Про практику розгляду судами справ про розірвання шлюбу» від 25 березня 1988 р. При цьому вона зазначає, що хоч термін «подружжя», а він має те саме коріння, отримав у чинних законодавчих актах лексичну монополію, шансу зберегти слово «дружина» для означення жінки та чоловіка, які перебувають у шлюбі, в українській мові не втрачено [210, с. 45]. Підводячи підсумки проведеного дослідження етимологічного аспекту терміна «подружжя» З. В. Ромовська робить висновок про консерватизм судової практики та одночасно підкреслює вплив ідеологічної складової не тільки на законодавчі конструкції, але й на термінологію, при цьому вона наполягає, що радянський законодавець піл час перших кодифікацій робив акцент перш за все на тому, що чоловік та дружина перш за все друзі, а про кохання та інші аспекти шлюбу замовчував, оскільки можливо не визначився остаточно з вектором подальшого розвитку регулювання цих відносин [210, с. 45].

Під час проведення дослідження автор також враховує судову практику, оскільки, як зауважувалось у літературі, при реалізації спадкових прав і обов'язків між їхніми суб'єктами найчастіше виникають спори, урегулювати які самі суб'єкти не в змозі. Як справедливо наголошується в літературі, нотаріат, до компетенції якого належить багато питань реалізації суб'єктами спадкового права їх правомочностей, не спроможний надати їм допомогу

внаслідок своєї суворо обмеженої юрисдикції – діяльності суворо в рамках справ безспірного характеру.

У зв'язку з цим, на допомогу суб'єктам спадкового права приходить суд – юрисдикційний орган, покликаний розглядати та вирішувати спори і розбіжності осіб, що звернулися до нього, а також повноважний застосовувати за аналогією закон та право, тобто врегульовувати спірні ситуації, не регламентовані чинними нормативними правовими актами. На роль та значення судової практики дослідники [122, с. 27] неодноразово звертали увагу. Відповідно до аналізу даних судової статистики щодо розгляду справ і матеріалів місцевими загальними судами, апеляційними судами областей та міста Києва за 2019 рік, 2019 року на розгляді місцевих судів перебувало близько 1 млн 87 тис. позовних заяв, заяв, скарг, подань, клопотань, судових доручень та справ, що розглядаються в порядку цивільного судочинства. Кількість справ позовного провадження, що перебували на розгляді місцевих судів у звітному періоді, становила понад 720 тис. справ. Серед розглянутих цивільних справ позовного провадження вагому частину становлять спори про спадкове право (близько 61 тис.) [48]. Таким чином, кожна восьма справа, яка розглядалася 2019 року, була пов'язана зі спором, що виник зі спадкових відносин.

За даними Державної судової адміністрації України, впродовж 2020 року на розгляді місцевих загальних судів (місцеві суди) перебувало понад 1 млн 30 тис. справ і матеріалів, що порівняно з 2019 р. менше на 5,2%. Кількість справ позовного провадження, що перебували на розгляді місцевих судів 2020 року, також дещо зменшилась і становила понад 672 тис. справ, 6,7% менше порівняно з 2019 роком. Із вказаних справ позовного провадження значну кількість становлять також спори, пов'язані з реалізацією спадкових прав (майже 57 тис. або близько 8,5% від загальної кількості справ відповідного виду провадження) [48]. Наведені цифри свідчать про негативний вплив карантину у зв'язку з коронавірусною інфекцією (COVID-19), який був запроваджений у 2020 році,

на обсяг звернень осіб до судових інстанцій в межах цивільної юрисдикції у порівнянні з 2019 роком, але, разом з тим, значну питому вагу у їх числі саме справ щодо реалізації спадкових прав.

При цьому, незважаючи на те, що законодавство про спадкування належить до найбільш стабільних частин українського цивільного права, неоднаковість застосування норм матеріального права була підставою для неодноразового перегляду рішень Вищого Спеціалізованого Суду України в порядку ст. 355 ЦПК України Верховним Судом України [20, 21].

Оскільки під час проведення дослідження буде аналізуватись судова практики, слід урахувувати спробу в науковій літературі виділити спадковий позов як специфічний вид позову у спадковому процесі, який, у свою чергу, пропонувалось розглядати як частину цивільного процесу. П. С. Нікітюк визначав спадковий позов як позов про встановлення кола спадкоємців за законом або за заповітом та про характер їх участі у спадковому наступництві [175, с. 215]. А. І. Баришев називає позовом про спадщину позов про сукупність прав та обов'язків, які привласнила особа, що в дійсності не має права спадкувати [58, с. 79]. Схожу точку зору висловлював і Г. Ф. Шершеневич, характеризуючи позови про спадщину як позови про сукупність прав та обов'язків, що їх привласнила особа, яка в дійсності не має права спадкування, причому позивач має доводити тільки свою якість спадкоємця, а не права власності або права вимоги. У свою чергу, відповідач може захищатися, тільки спростовуючи якість спадкоємця в особі позивача [33, с. 726–729].

Деякі автори стверджували, що це особливий позов, який спадкоємець може пред'являти тому, хто не надає йому чого-небудь зі спадщини, бо не визнає його права спадкування. Позов цей міг пред'явити як спадкоємець, що прийняв спадщину, так і той, хто ще не прийняв, але має право на неї, коли саме пред'явлення ним цього позову визнавалося за прийняття спадщини [51, с. 505].

Подібну позицію висловлював пізніше й В. І. Серебровський, зазначаючи, що позов про спадщину спрямований на видачу даній

особі всього, що їй належить як спадкоємцеві. Це може бути позов дійсного спадкоємця до незаконного власника про видачу спадкового майна; позов спадкоємців про виділ їхньої частки, незаконно привласненої іншими спадкоємцями; позов спадкоємців за законом або спадкоємців за заповітом, що вимагають видачі їм спадщини або будь-якої її частини в особи, яка отримала спадкове майно за заповітом, дійсність якого оспорується [219, с. 226].

Наведене свідчить про те, що предмет спадкових відносин (спадщина) обумовлює специфіку всього спадкового правовідношення, зокрема матеріально-правову вимогу щодо прав на неї. Разом із тим, О. О. Терехова вказувала, що дані визначення спадкового позову акцентують увагу на матеріально-правовому аспекті, проте позов становить собою єдине поняття, що використовується як у цивільному, так і в цивільно-процесуальному праві, де поєднуються процесуальна (вимога до суду про захист права) та матеріально-правова складова (вимога позивача до відповідача про усунення порушеного права). При співвідношенні цивільних позову і спору про право, позов становить собою процесуально-правову конструкцію об'єктивованого юридичного спору [151, с. 33]. Зважаючи на вищевикладене, О. О. Терехова пропонувала розглядати спадковий позов як вимогу спадкоємця, що впливає зі спору про права як складові спадщини, до особи (осіб), яка(і) через помилку або інші причини позиціонує(ють) себе як спадкоємця(ці), в основі якої лежать факти, пов'язані з переходом майнових прав у порядку спадкування, оформлена в належну процесуальну форму та адресована суду для розгляду та винесення відповідного рішення [250, с. 146–148].

Зауважимо, що серед науковців немає одностайної думки в питанні доцільності віднесення розгляду та вирішення спадкових спорів у судовому порядку, так званого «спадкового процесу», до специфічного та відносно самостійного різновиду загального цивільного судочинства [250, с. 143]. Так, одні вчені доволі критично ставляться до поняття «спадковий процес»,

вказуючи, що спроба визначення спадкового процесу взагалі позбавлена будь-якого сенсу, оскільки останній не має чітко визначеного змісту. При розгляді та вирішенні судом справи, пов'язаної зі спадкуванням, застосовуються відповідні норми ЦПК України, тому існування спадкового процесуального права як окремого й самостійного інституту не є виправданим [310, с. 104; 238, с. 178].

Тим часом, інші відстоюють так звану «теорію спадкового процесу», сутністю якої є обґрунтування особливого місця спадкового процесу в межах цивільного судочинства, обумовленого його істотною специфікою [54, с. 125; 175, с. 190; 171, с. 240–242].

Як вказувала О. О. Терехова, процес розгляду спадкових спорів підпорядковується всім загальним правилам цивільного судочинства хоча і має власні особливості, до яких дослідниця віднесла власний специфічний предмет – спори, що виникають зі спадкових правовідносин; специфічний суб'єктний склад; специфічна доказова база вирішення спорів, при формуванні якої необхідно врахування характеру та сутності спадкових правовідносин; значний обсяг різногалузевих норм, які можуть застосовуватись при вирішенні цієї категорії спорів. Разом з тим, зауважує дослідниця, вони не дозволяють зробити висновок про його самостійність як різновиду загального цивільного судочинства. Отже, констатуючи наявність суттєвих особливостей судового розгляду спадкових спорів, вона вказує, що можна вести мову лише про особливу групу судових справ [250, с. 143–144], з чим ми погоджуємось. Зазначимо, що в контексті проблематики, яку ми обрали, спадковий позов може пред'являтися подружжям, який пережив іншого, до інших спадкоємців та розглядається він за правилами позовного провадження. В процесі реалізації спадкових прав може виникати потреба у встановленні юридичних фактів, відсутність / наявність яких впливає на його результат. Такі факти за відсутності спору підлягають встановленню в межах окремого провадження.

Здійснення пошуку ефективних шляхів удосконалення чинного законодавства в усі часи належало до пріоритетних

завдань правових досліджень, не є винятком і це дослідження. Однак, як правильно вказував Є. О. Харитонов, не буде перебільшенням твердження, що до числа найбільш плідних напрямів пошуків у цій галузі є вивчення досвіду правотворчості Стародавнього Риму та його епігонів [266, с. 5–9]. Римське приватне право (*jus privatum*) сформувалося як результат відбору та використання магістратами (передусім преторами) норм та ідей *jus civile* та *jus gentium*. При цьому морально-етичним підґрунтям відбору (а відтак і визначення засад галузі, що формувалися таким чином) було філософське та юридичне осмислення ідей *jus natural* (природного права). Методологічною основою цього процесу у Стародавньому Римі були еклектичне переосмислення та переробка положень давньогрецького стоїчного та епікурейського вчення. Можливо, найяскравіше вплив епікурейства на правничу думку виявився у процесі формування права приватної власності [264, с. 5–7]. Поділяючи позицією Є. О. Харитонова, автор виходить з того, що найбільш повно можна дослідити явище у процесі розвитку, а тому звернення до історії питання – спадкування подружжям за римським приватним правом – є цілком логічним та необхідним для отримання повноти картини. Римське приватне право є засадничим для багатьох галузей сучасного права, у тому числі й спадкового. Відповідно, досліджуючи природу й особливості спадкування в сучасному праві, необхідно звернутися до римського приватного права і подальшій рецепції його досягнень в процесі розвитку законодавчого регулювання процесу спадкування подружжя.

1.3. Еволюція інституту спадкування подружжя в цивільному праві

Сьогодні кожна людина, навіть та, що не має юридичної освіти, знає, що після смерті одного з подружжя той, хто пережив, має право на спадкування за законом. У той же час мало хто знає, що спадкування після смерті одного з подружжя виникло зовсім не у зв'язку з перебуванням у шлюбі та спільним набуттям майна, тобто з тими обставинами, які сучасний законодавець поклав в основу віднесення подружжя, який пережив іншого, до спадкоємців першої черги.

Якщо звернутися до історії розвитку цього інституту і, зокрема, до основного джерела сучасного приватного права – римського приватного права, то ситуація складається зовсім по-іншому. У літературі зазначається, що, розуміння суті спадкових відносин неможливо без вивчення витоків становлення і розвитку спадкового законодавства, аналізу відповідних норм давньоримського права, оскільки основні положення про спадкування містяться саме в його історичних пам'ятках [309, с. 48, 49].

Черніловський З. М. зазначав, що Батьківщиною римського права була антична Італія, Рим, які надали світу віковічні культурні й юридичні цінності – римське право і римську республіканську державність, виникнення яких датується близько двох з половиною тисяч років тому [298, с. 3].

С. В. Ківалов вказував на виключне місце римського права в історії людства. Півтори тисячі років інтересу до римської цивілістики він пов'язує з високою правовою культурою Стародавнього Риму, глибоким аналізом правовідносин, чіткість висновків щодо конкретних ситуацій, а також невичерпаністю всього потенціалу римської цивілістики як з точки зору теорії, так і з точки зору практики [148, с. 3–4].

У літературі представлені різні підходи до визначення власне римського права. Традиційним, історично обумовленим підходом

в юридичній літературі до вивчення римського права як стародавнього рабовласницького права [193]. Разом з тим, на змістовне наповнення римського права впливає перш за все періодизація самого римського права. Наприклад, правовий порядок, який існував у Римській державі від заснування Риму (753-й чи 754 р. до н. е.) до смерті імператора Юстиніана (565 р. н. е.) визначають римським правом [217]. Також римське право визначається як консолідуюча сукупність норм римського права, що регулювала відносини між приватними особами в межах Римської держави [106; 102, с. 15].

Є. О. Харитонов зазначив, що, класичне римське право, особливо право приватне, характеризується такими похвальними епітетами, яких, мабуть, не заслужила жодна правова система. Найхарактернішою рисою була мінімальність державного регулювання приватних відносин (з одночасним забезпеченням прав, що існували в їх межах, від порушень). Головним і основним суб'єктом приватноправових відносин був римський громадянин, передусім захищалися його інтереси, вони ставилися вище державних. Як підкреслював Є. О. Харитонов, найбільш ретельно були розроблені три правових інституту: статус особи, приватна власність, договори. Якщо перший забезпечував «суверенітет особи», то два інших мали вирішальне значення для зміцнення господарського обігу. Приватна власність на засоби виробництва, передусім на раба і землю, становила економічну основу тогочасного суспільства. Договори були основним правовим інститутом і регулятором господарського обігу. При цьому, вказував дослідник, ця приватна сфера була визначена межами публічного інтересу [267, с. 4–6].

Бельтюкова Є. М. також підтримувала позицію, висловлену в літературі про формування в римському приватному праві підходу до спадкування як універсального правонаступництва, внаслідок якого до спадкоємця переходять не тільки всі права й обов'язки спадкодавця, але й покладається відповідальність

спадковим майном за його борги на спадкодавця. Вона також вказувала, що саме в римському спадковому праві було напрацьовано механізм сингулярного правонаступництва у разі смерті особи (заповідальні відмови (легати)). Крім того, до системних здобутків римського права автор відносить напрацювання щодо підстав спадкування, порядку набуття спадку, про відносини спадкоємців між собою і з кредиторами спадкодавця [153, с. 31–33].

О. І. Нелін звертав увагу на те, що здобутки римського приватного права в частині регулювання спадкових відносин настільки були значні, що наступний розвиток законодавчої думки не вніс до нього радикальних змін. Саме римському праву сучасна «цивілістика» зобов'язана ключовими в теорії спадкового права поняттями: спадкове майно (або спадщина), спадкодавець, спадкоємець, спадкові правовідносини, відкриття спадщини, закликання до спадкування. Багато з них, наприклад, форма заповіту, порядок відкриття і прийняття спадщини, збереглися й у сучасному спадковому праві [174, с. 84].

Роль та значення інституту спадкового права в системі римського приватного права підкреслював О. А. Підпригора, який зазначав, що він є незалежним, окремим, не пов'язаним з іншими видами майнових прав, не є будь-яким видом зобов'язальних прав, але тісно з ними пов'язаний. З одного боку, після смерті певної особи найчастіше залишається майно, основу якого становлять право власності та інші речові права. Вони і є об'єктом переходу за спадщиною після смерті їх власника. З іншого боку, спадкування – один із способів набуття майнових прав, що зближує його із зобов'язальним правом. Тому інститут спадкового права і в системі римського приватного права, і в сучасних правових системах – один із найважливіших. Дослідник зазначав, що його значення зумовлено також тим, що об'єктом спадкування померлого є право власності, що залишається після смерті померлого власника, кому воно має перейти, в якому порядку й обсязі – все це проблеми спадкового права, які з найдавніших часів і дотепер

залишаються в центрі уваги суспільства і держави, законодавців і дослідників, кожної людини, оскільки тією чи іншою мірою стосуються їхніх інтересів [193, с. 372].

Але щоб зрозуміти походження деяких норм спадкування в римському праві, у тому числі з метою відстежити їх еволюцію, необхідно спочатку звернутися до інституту шлюбу в римському праві, який з урахуванням конкретних історичних, економічних та політичних умов не міг не позначитись на формуванні інституту спадкування.

Є. А. Флейшиц зазначала, що юристи правовий лад римської сім'ї вважали належним до числа специфічно римських правових інститутів. І дійсно, тільки римський громадянин, вступивши в римський шлюб (*iustum matrimonium*), міг заснувати римську сім'ю. Основні риси сімейного ладу були виражені в римському праві з виключною закінченістю й послідовністю, а зміни їх знаменували глибокі зміни і в умовах господарського життя Риму, і в ідеології його панівних класів [257, с. 123].

Дж. Франкозі вказував, що патріархальний характер римської сім'ї виникає, очевидно, з панування чоловіка над жінкою, яке бере початок у великому неолітичному перевороті, але досягає своєї повноти лише набагато пізніше. Римська сім'я не лише патріархальна, але також патрилокальна і патрилінейна. Патріархальний характер визначений ясним і безперечним пануванням чоловіка над жінкою, яке доходить до можливості вбити власну дружину за перелюбство або за інші вчинки, серед яких надмірне вживання вина. Дослідник цитує Катона, який стверджує, що чоловік є суддею власної дружини, його влада не має меж; якщо дружина вчинила будь-який учинок, він її карає; якщо вона пила вино або перебувала у зв'язку з іншим чоловіком, вона заслуговує смерті. Якщо чоловік застає дружину на місці зради, він може вбити її безкарно. У разі зради чоловіка, навпаки, дружина не сміє навіть пальцем його торкнутися, оскільки не має на це права [259, с. 122].

На специфіку римського шлюбу звертав увагу Ф. К. фон Савиньї. Щодо інституту «*manus*» у шлюбі він вказував, що той заснований на штучному злитті обох головних гілок природної сім'ї – шлюбу з батьківською владою. Внаслідок цього дружина опиняється у правовому становищі дочки чоловіка, отже, у цьому виражається зовнішнє доповнення до шлюбу і його модифікація в основному стосовно майна. Правда такий погляд на «*manus*» справедливий тільки для пізнішого римського права, коли рішення про приєднання до шлюбу цього доповнення приймала община. А у прадавні часи це було єдиною можливою формою шлюбу взагалі [216, с. 470–471].

Дж. Франчозі, говорячи про заповідальну правоздатність, вказував, що становище жінки відносно можливості для неї бути спадкоємицею зазнало глибоких змін в історії римського права.

У ранню епоху, ймовірно, жінка не могла бути спадкоємицею в умовах своєї ширшої майнової неправовадатності.

Неможливість брати участь у коміціях перешкождала також і формально тому, щоб вона могла призначати спадкоємців або бути спадкоємицею за заповітом у присутності народних зборів (*testamentum kalatis comitiis*). І у спадкуванні згідно з законом *suus heres*, агнат, члени роду були, поза сумнівом, чоловічими представниками групи (джерела, коли говорили про чоловіків і жінок, використовують аналітичні вислови). Текст Coll. XVI.3.13 ясно говорить: «Агнати є кровні родичі чоловічої статі, які походження мають по чоловічій лінії» (*agnati autem sunt cognate virilis sexus pervirilem sexum descendentes*). У згадках про консорціум при неподіленому спадку (*consortium ercto non cito*) говориться тільки про братів (*fraters*), але не про сестер (*sorores*), тоді як в інших випадках джерела застосовують обидва вислови, а не загальний вислів *fratres* («брати і сестри»), який для стародавньої мови був не загальним, а визначеним. Крім того, тільки чоловік міг мати *sui heredes* (у давнину – «єдині спадкоємці»), маючи владу над ними: Gai. II.161: «оскільки жінки не мають дітей у своїй владі» (*quia*

feminae liberos in potestate non habent). І спочатку іншої системи спадкування для жінок ми не знаємо.

Для прадавньої епохи Авл Геллій свідчить, що весталки, на відміну від інших жінок, мали як привілей право складати заповіт без посвідчення опікуна (*ius testamenti faciundi sine tutoris auctoritate*), а це означає, що звичайна жінка не могла заповідати сама, не мала повної активної заповідальної правоздатності (*testamenti factio*) і, як випливає з вищесказаного, не мала і пасивної заповідальної правоздатності, тобто не могла бути спадкоємицею. Згадується і владний, і всеосяжний характер стародавньої опіки [259, с. 264–265].

Крім того, пасивна заповідальна неправоздатність жінки, що стосується першого класу, встановлена законом Воконія 169 року до н. е., і обмеження для інших цензових класів є, звичайно, перешкодою «новому», яке поступово затверджувалося, тобто хоч би обмеженій здатності жінки бути спадкоємицею в соціально-економічному контексті, який вже глибоко змінився. І не слід забувати, що жінка перебувала під опікою; що опіка над жінками (на відміну від опіки над неповнолітніми) була вічною, і що в давнину вона була «силою і владою» (*vis ac potestas*), сурогатом батьківської влади, яка робить підвладного неправоздатним; що жінка є предметом обміну у формі купівлі. І сам вірогідний збіг спадкоємця й опікуна не залишає місця жіночому спадкуванню [259, с. 264–265].

Найголовнішою особливістю шлюбу в Римі був поділ шлюбу на законний римський шлюб (*matrimonium iustum*) для громадян Риму і шлюб для переґринів, які не входили до кола громадян. Законний римський шлюб укладався між особами, які мали *jus conubi* – право вступати у квірицький шлюб. Для цього їм треба було мати необмежені *capitis dominutio* статуси – тільки такі жителі Риму вважалися повноцінними громадянами. А шлюби між римськими громадянами та переґринами заборонялися [192, с. 128].

Для укладання законного римського шлюбу необхідна була наявність юридичних фактів: існування права вступати

в законний римський шлюб (*jus conubi*); досягнення шлюбного віку (12 років – для дівчат і 14 років для хлопців); взаємна згода наречених та їхніх батьків; відсутність перешкод для укладання шлюбу (спорідненість по прямій та боковій лініях, свояцтво, усиновлення, опіка та інші залежності); фізичне здоров'я (не могли вступати у шлюб божевільні та особи з іншими фізичними вадами) [308, с. 144–147].

Історія римського сімейного права знає два види шлюбу, що здійснювалися в різних формах, породжували різні за змістом майнові й особисті відносини подружжя і припинялися в різному порядку. Першим видом був шлюб *cum manu*, це означало *capitis deminutio* дружини: якщо до шлюбу дружина була *persona sui iuris*, то, одружившись *cum manu*, вона ставала *persona alieni iuris*. Якщо до шлюбу вона була *inpotestate* свого батька і агнаткой його й усіх членів його сім'ї, то, одружившись, вона підпадала під *manus* чоловіка або його *paterfamilias*, якщо чоловік був *in patria potestate*, і, ставши юридично чужою своїй старій сім'ї, ставала членом агнатичної сім'ї чоловіка [257, с. 127].

Існувало три види укладення шлюбу з *manus*, які називалися *confarreatio*, *coemptio* й *usus* [273, с. 55].

Confarreatio – це урочистий релігійний обряд, що відбувався за участю десяти свідків, де приносили в жертву бика; жрець розділяв між чоловіком і дружиною пшеничний хліб як символ *consortium vitea*, або, як його ще називали, символ їхнього майбутнього подружнього життя.

Coemptio – це символічна купівля-продаж, тобто чоловік купував собі дружину в її сім'ї (*per aes et libram*) за участю п'яти свідків та носіїв ваг.

Usus – ґрунтувався на праві давнини, тобто, коли чоловік і жінка проживали разом протягом року, не відлучаючись зі свого будинку на три ночі поспіль. Саме узус можна назвати попередником фактичних шлюбних відносин, який іменувався в римському праві конкубінатом.

Пізніше дані форми шлюбу стали неприйнятними для римських жінок і від них поступово відмовилися. Але цікавим залишається той факт, що відмовилися тільки від перших двох форм. Узус, його ще можна вважати прототипом шлюбу *sine manu*, так і продовжив існувати [180, с. 15].

Другий вид шлюбу – це шлюб *sine manu*, що не породжував влади чоловіка над дружиною і спочатку не встановлював узагалі юридичного зв'язку між дружиною і чоловіком: юридично чужа чоловікові і своїм дітям, дружина перебуває в тому самому сімейному стані, в якому вона була до того, як одружилася; тільки зі старою сім'єю пов'язував її агнатичний зв'язок [257, с. 123].

Дослідники звертали увагу на те, що з часом шлюб без *manus* став загальним правилом: жінка одержала можливість самостійно розпоряджатися своїм майном. Це нововведення римського сімейного права поставило жінку на нову сходинку сімейних сходів, вона стала вже більш вільною та незалежною. Отже, можна констатувати той факт, що жінка стала вже не дочкою, але ще не партнером своєму чоловікові [180, с. 16].

За римськими законами шлюб укладався за простою згодою обох сторін, винятки становили лише випадки укладення шлюбу між особами, наділеними різними статусами. У таких випадках укладався шлюбний контракт з метою забезпечення прав сторін [253, с. 128–130].

А. О. Овчатова-Редько висловила гіпотезу щодо формування підходу до шлюбу як контракту. Зокрема вона звернула увагу на те, що шлюб у Римі вважався справжнім лише за наявності згоди – *consensus facit nuptias*, але деякі автори, наприклад, Ортолан, вважали, що шлюб не укладений доти, доки дружина не віддана чоловікові, що зазвичай виражалося за допомогою *deduction in domum mariti*. Звідси й походить визначення шлюбу як контракту, а не союзу між чоловіком і жінкою у звичному для нас сенсі [180, с. 16].

Специфіка римської організації та законодавчих підходів до шлюбу обумовили виникнення фактичних шлюбних відносин

людей, які не могли взяти законний римський шлюб (різне громадянство чи стан). Це соціальне явище отримало правове регулювання та назву «конкубінат». Малося на увазі стійке співжиття чоловіка і жінки з наміром утворити сім'ю. Короткочасний тимчасовий зв'язок з часів Августа суворо пригнічувався (низку законів було спрямовано на зміцнення моральних підвалин сім'ї, переслідування перелюбства, особливо з боку жінки). Конкубінат практично не породжував ніяких правових наслідків. Діти, народжені в конкубінаті, не набували імені й статусу свого батька, не мали права на аліменти, не могли стати спадкоємцями після його смерті, не одержували статусу шлюбних дітей, на них не поширювалася батьківська влада. Жінка в таких відносинах не поділяла громадського й соціального становища свого фактичного чоловіка тощо [192, с. 128].

А. О. Овчатова-Редько визначала конкубінат як позашлюбний союз, який здійснював ті самі функції, що й сім'я, проте в разі його припинення залишав одного з партнерів завжди у важкому моральному й матеріальному стані. Найчастіше таким партнером виявлялася жінка (конкубіна). Виходячи з того, що до певного моменту в Римі конкубінат існував на одному щаблі з римською сім'єю, конкубіна як особа, що не є офіційною дружиною, користувалася певними благами тільки за життя свого партнера та в моменти сприятливого ставлення його до неї. Оскільки, даючи характеристику римському конкубінату, ми не можемо не приділити уваги питанням, пов'язаним з матеріальним становищем конкубіни, майновими відносинами між особами в конкубінаті та зі ставленням до дітей, народжених від такого союзу, уявляється доцільним розглянути дані питання більш докладно.

Слід зазначити, що конкубіна в Римі ніколи не мала можливості успадкування після свого фактичного чоловіка. Таким чином, хоч даний вид відносин визнавався і навіть певний час існував нарівні зі шлюбом, але конкубіні навіть тоді не часто надавалися такі права, які мала законна дружина [50, с. 39].

Отже, очевидним стає той факт, що, незважаючи на подібність конкубінату до шлюбу, конкубінат не підтримується римським законодавцем.

Окремо слід зауважити, що хоч ідея спадкування виникла в римському приватному праві досить давно (ще до Законів XII таблиць), проте формування цього інституту до систематизації Юстиніана завершено не було. Є. О. Харитонов вказував, що знадобилося ще близько 20 років після першої редакції Кодексу Юстиніана, щоб інститут спадкового права набув завершеного вигляду. Спадкування в Римі можливим було за наявності необхідних передумов: смерті власника; заповіту або вказівки закону про перехід майна певній особі. Юстиніан визначав спадкування як «спадкоємність в усіх правах померлого» [262, с. 71].

Умовами спадкування за законом у римському приватному праві була відсутність заповіту або визнання його недійсним; відмова від спадщини спадкоємців на користь яких складено заповіт, або їх смерть до відкриття спадщини. У літературі виділяли такі етапи розвитку спадкування за законом: спадкування за цивільним правом, спадкування за преторським правом і спадкування за правом *Corpus juris civile* [228, с. 171].

Спадкування за давнім цивільним правом (*hereditas*) регламентувалось Законами XII таблиць, які вже передбачали спадкування за заповітом і спадкування за законом. У результаті сімейного характеру власності стародавнього періоду основним видом спадкування було все ж спадкування за законом. Вважалося абсолютно нормальним після смерті глави сім'ї залишати його майно тій самій сім'ї, оскільки воно створювалося працею всіх її членів. Проте Закони XII таблиць спадкування за заповітом визнають уже в основному переважною формою спадкування. Принцип свободи заповіту майже утвердився. Однак кровне споріднення ще не стало пануючим і тому спадкування за законом не обмежувало свободи заповіту, яка тільки проходила стадію становлення. Особливістю спадкування за стародавнім цивільним правом

було й те, що воно визнавало так званих необхідних спадкоємців, які не тільки мали право на спадщину, а й були зобов'язані її прийняти [193, с. 376].

Цивільне право розподіляло законних спадкоємців на три черги: *sui*, *adgnati* і *gentiles*. Першу чергу представляли *sui* – це нащадки, що перебувають *in potestate*, і жінки *conventae in manum* (перехід у владу чоловіка) [217, с. 318–319]. Необхідно відмітити, що спочатку в давнину всі шлюби укладались *cum manu*, це означало, що внаслідок шлюбу дружина вступала в агнатську сім'ю чоловіка й опинялася у стані *alieni iuris* – щодо самого чоловіка, чи до свекра, чи діда. Тобто, до першої черги спадкоємців належали жінки, підвладні чоловікові.

Система спадкування, врегульована Законами XII таблиць, зазнала помітних змін завдяки преторові, у сфері преторського права (*ius honorarium*), через надання преторського спадкування за законом або без заповіту (*bonorum possession ab intestate* або *sine tabulis*). О. А. Підопригора звернув увагу на те, що преторська система спадкування розширила коло спадкоємців за законом, при цьому таке розширення враховувало когнатське споріднення. У той період спостерігається обмеження свободи заповіту на користь кровних родичів. Важливим нововведенням преторів була практика визнання спадкового наступництва за особами, які за цивільним правом до спадкування не закликалися [193, с. 376]. О. І. Нелін також вказував, що преторська система спадкування розширила коло спадкоємців за законом, дедалі більше утверджуючи його одночасно з підвищенням значення когнатського споріднення. У цей період спостерігається обмеження свободи заповіту на користь кровних родичів. Важливим нововведенням преторів було визнання права спадкового наступництва за особами, які за *ius civile* до спадкування не закликалися. Якщо раніше до спадкування закликалися тільки найближчі родичі померлого, а за їх відсутності чи відмови від спадкування спадщина вважалася виморочною, то претор закликав

до спадкування наступних родичів, визнаючи таким чином наступництво черг [174, с. 85]. Дж. Франчозі писав, що в преторській системі були передбачені вже чотири черги спадкоємців. До спадкоємців четвертої черги вважали належними чоловіка і дружину (*ordo unde vir et uxor*) [259, с. 231–235]. Поява четвертої черги була обґрунтована появою шлюбу *sine manu*. У разі укладення з дружиною шлюбу *cum manu*, як відзначалося вище, вона ставала підвладною чоловікові, й тоді проблеми спадкування вирішувалися, виходячи з початку підвладності. При укладенні ж шлюбу *sine manu* відносини підвладності не встановлювалися і подружжя, який пережив, наслідував після померлого в останню чергу, якщо були відсутні всі до єдиного спадкоємці трьох попередніх черг [228, с. 173].

Незважаючи на паралельне існування в період принципату спадкування за цивільним та преторським правом, у процесі розвитку економічних відносин ці дві системи злились в єдину, при цьому більш прогресивніші ідеї преторовського права стали домінуючими в цьому процесі. Оскільки спадкові спори також розглядались центумвіральними судами, то їх практика вплинула на процес вдосконалення римського спадкового прав, зокрема в частині правил про обов'язкову частку та кола осіб, які на неї мають право. При цьому були вироблені чіткі визначення понять обов'язкової і законної частки, розмір і способи визначення обов'язкової частки.

Нам відомо, що реформа Юстиніана завершила формування спадкування як інституту такими ознаками як спадкування за законом та заповітом, визначення спадкоємців у законі з урахуванням кровно-родинних стосунків. Усіх потенційних спадкоємців, тобто кровних родичів, Юстиніан поділив на п'ять класів, установив черговість їх закликання до спадкування і допустив наступництво між спадкоємцями різних класів і ступенів [193, с. 386].

Римському спадковому праву завжди був властивий надмірний формалізм, від якого поступово вивільнялися. І все ж деякі

формальні вимоги зберігалися і у праві Юстиніана, особливо це стосувалося форми заповідальних розпоряджень, порядку відкриття і прийняття спадщини тощо [193, с. 374].

Юстиніан не торкнувся питання законного права спадкування подружжя, який пережив. Тому зберегла силу преторська *bonorum possession unde vi et uxore*, тобто якщо не було зовсім родичів або всі вони відмовилися від спадщини, то закликався той з подружжя, який пережив іншого. При цьому презюмується, що шлюб тривав до самої смерті [101, с. 463]. При цьому право Юстиніана передбачало лише одно спеціальне правило, що торкалося так званої «бідної вдови» – *uxor indotata*. Якщо дружина, що пережила чоловіка, залишилася без власних коштів (майна), то вона конкурує зі спадкоємцями тієї черги, яка закликається до спадкування. При цьому вона отримує долю рівну з ними, але не більше 1/4 частини спадку, або 100 фунтів золотом [261, с. 187].

На думку К. П. Победоносцева, у римському праві спадкування подружжя було двояким: за відсутності інших законних спадкоємців і при інших спадкоємцях. У першому випадку чоловік або дружина мали право просити віддати у володіння весь спадок (*bonorum possession ex edicto, unde vir et uxor*). У другому випадку вдова отримувала право на долю спадку, велику або меншу, зважаючи на те, які інші спадкоємці, але це право надавалося тільки незаможній вдові. Подальший розвиток це право отримало в законодавстві країн, в яких відбувалась рецепція римського приватного права. Так, пруське законодавство дозволяло тому з подружжя, який пережив іншого, спадкувати все майно, якщо не було кровних родичів ближче сьомої черги. При цьому розмір частки, який належав подружжю, який пережив іншого, залежав від ступеню кровного споріднення спадкодавця та тих, хто спадкує разом з пережившим подружжям – третю частину отримував він, якщо поряд з ним спадкували батьки, брати, сестри, племінники, і половину, при наявності спадкоємців більш дальнього ступеня спорідненості. Втім французьке спадкове право

не допускало спадкування подружжя разом з іншими спадкоємцями, оскільки той з подружжя, хто пережив іншого, мав право спадкувати тільки у разі, якщо у спадкодавця не було законних спадкоємців [198, с. 254–255].

Окремо слід розглянути спадкування за заповітом. За визначенням римських юристів заповіт (*testamentum*) – це розпорядження власника своїм майном на випадок смерті. У римській класичній сім'ї єдиним і повновладним власником її майна був *pater familias*, і тільки він міг ним розпоряджатися, зокрема на випадок смерті вказати, кому мало перейти після смерті майно, в яких частках, у якому порядку тощо. Отже, заповіт – це одностороннє волевиявлення, на підставі якого могли виникнути права та обов'язки у спадкоємців. Це односторонній правочин, який може реалізовуватися лише за умови, що особи, визначені як спадкоємці, також виявляють свою волю на прийняття спадщини. Виявлення згоди після смерті заповідача є самостійним, незалежним від заповіту волевиявленням, що відрізняє ці відносини від договірних. При заповіті немає двостороннього та одночасного волевиявлення, яке вимагається при укладенні договорів, оскільки заповідача вже немає серед живих. Тому заповіт не можна визнати договором, хоч тут і має місце виявлення волі як з боку заповідача, так і з боку його спадкоємців. Заповідач міг у будь-який час скасувати або змінити своє розпорядження, чого не можна зробити в договірних відносинах. Це також вказує на односторонній характер заповіту [191, с. 430–431].

Успадкування за заповітом було чинним за умови: заповіт могли укладати лише правоздатні та дієздатні особи, які мали право відчужувати своє майно. Наявність цієї норми, безперечно, виключала з кола спадкодавців божевільних, неповнолітніх, рабів, віровідступників, еретиків, марнотратців, глухонімих від народження, підвладних, а також тих, хто не міг висловити свою волю загальнодоступним способом. Водночас закон визначав умови, за яких жінки (до II ст. узагалі) не могли бути заповідачами, навіть

якщо були *persona sui juris*. Із II ст. їм надавалося право заповідати, але лише за згодою опікуна [191, с. 431; 174, с. 90–91].

У подальшому, як зазначав Є. О. Харитонов, класична каноністика при вирішенні питань спадкування ґрунтувалася на положеннях римського приватного права, доповнивши їх тезою про святість бажань заповідача, які виражали його останню волю й були пов'язані зі спасінням душі небіжчика-християнина. Тому вираження останньої волі розглядалося як релігійний акт, а сам заповіт (духівниця) – як інструмент його реалізації. З XII століття заповідальні формальності були зведені до мінімуму. Зокрема, вважалися повноправними заповідями не тільки «останні слова», сказані на смертному одрі сповідникові, але й усні заповіді. Було також посилено захист інтересів того з подружжя, котрий залишився в живих, і дітей від позбавлення спадщини заповідачем. Канонічне право збільшило обов'язкову частку і встановило, що коли в покійного залишалися дружина і діти, то заповіт не міг позбавити її чи їх більш ніж третини власності, що підлягає розподілу за заповітом. Якщо ж у покійного залишилася тільки дружина чи тільки діти, то вона чи вони одержували половину спадкового майна [265].

Звертаючись до питання про спадкування подружжя в дореволюційному праві, зазначимо, що, аналізуючи чинне на той момент законодавство, слід урахувати, що територія сучасної України входила до складу двох імперій – Російської та Австро-Угорської.

В українських землях у складі Австро-Угорської імперії спадкові відносини регулювалися Австрійським цивільним кодексом 1811 року. У спадковому праві традиційно було закріплено принцип універсального правонаступництва. Спадкове право базувалося на законі, на договорі й на заповіті [174, с. 302]. Той з подружжя, який пережив іншого, мав право на 1/4 сімейного спадкового майна, а з майна родичів покійного або майна дідів – на 1/2 спадщини. Коли ж не було законних спадкоємців першого чи другого ступеня, то той з подружжя, який пережив іншого,

успадковував все майно. Розлучене подружжя з власної вини не мало законного спадкового права [174, с. 298].

Разом із тим, як вказував Г. Ф. Шершеневич, якщо спадкування за законом будувалося на принципах кровної спорідненості, то чоловік і дружина не могли успадковувати один після одного. Але, з іншого боку, чоловік зобов'язувався за життя утримувати дружину завдяки об'єднаним майновим засобам. Логічно дати дружині право на відому частину майна померлого чоловіка, який за життя піклувався про її забезпечення. Справедливо надати взаємне право спадкування подружжю, яке є найближчими один одному особами. Тому всі зарубіжні законодавства роблять для подружжя відступ від загальних засад спадкового права. Останнім часом стало помітним прагнення до розширення прав подружжя на спадок, прикладом цьому можуть служити Англійський закон 1890 року, Французький закон 1891 року і Німецьке уложення 1900 року. Відмінність між ними виявляється головним чином у тому, що одні (як французьке і швейцарське законодавства) вважали за краще забезпечувати того з подружжя, хто пережив, довічним користуванням у спадковому майні, а інші (як німецьке законодавство) виділяли овдовілому подружжю частину спадкового майна на праві власності. Фактично, зазначав Г. Ф. Шершеневич, законодавство, що стоїть усе ще на історичному ґрунті, не визнає, принаймні вірогідно, спадкових прав подружжя, а можливість переходу майже всього майна подружжя найвіддаленішим родичам, не взявши до уваги найближчу до спадкодавця особу, вважав надзвичайно ненормальним явищем [303, с. 506–508].

В. К. Побєдоносцев вказував, що найбільш лояльним для подружжя є італійський закон. При законних дітях померлого той з подружжя, що пережив, отримує рівну з ними частину в користування; при старших братах і сестрах отримує цілу третину спадку, а за наявності дальніх родичів – дві третини у власність [198, с. 254–255].

У той же час російське дореволюційне законодавство, що стояло все ще на історичному ґрунті (право Московської держави),

не визнавало спадкових прав подружжя, але відкривало чоловікові можливість, хоч і не зобов'язувало його, забезпечити утримання дружини з майна, що залишилося після нього. «Законная жена, – говорится в ст. 1158, – после мужа, как и при живых детях, так и без оных, получает из недвижимого имущества седьмую часть; а из движимого – четвертую». У ст. 1153 дається пояснення, що такими ж правами спадкоємності користується й чоловік після смерті дружини [7, с. 153–154]. Таким чином, подружжя могло успадковувати тільки в рухомості, причому по смерті дружини чоловік одержував увесь спадок, тоді як дружина після чоловіка – лише половину [302, с. 662].

Проблема спадкування жінкою, яка пережила свого чоловіка, існувала ще раніше. Так, В. К. Победоносцев, досліджуючи спадкування у вотчинах, вказував про ускладнення, які стосувались питання спадкування жінок. Питання про міру та ступінь їх спадкового права виникало у зв'язку з тим, що жінка в розумінні сучасників належала до чужого роду. Дослідник вказував, що поки думка про це не затвердилась остаточно, жінки мали можливість бути спадкоємцем після смерті чоловіка. Так, ще в XVII столітті бездітна жінка спадкувала після чоловіка не тільки у придбаних, отриманих за службу вотчинах, але навіть у родових вотчинах. Потім вказане право обмежили, коли було встановлено в законі перевагу родового, фамільного начала: дружині як особі, яка не належала до роду чоловіка, стали виділяти отримані на службі та придбані під час шлюбу вотчини тільки для прожитку після смерті чоловіка, а не у власність; потім, якщо жінка вступала в новий шлюб або йшла в ченці, або після її смерті садиба поверталась до роду чоловіка. При цьому, якщо спочатку вотчини переходили після смерті чоловіка у виключну власність жінки, то після її смерті з роками було визнано, що вони мусять повертатись до дітей померлого чоловіка та їх спадкоємців, а якщо дітей не було – у власність роду чоловіка, а не дружини. Після того, як вотчини та садиби були зрівняні у правовому режимі, було визначено право

дружини на спадкування після смерті чоловіка в нерухомості в розмірі 1/7 та 1/4 частини [198, с. 279].

При цьому в російській дореволюційній літературі природа права подружжя, який пережив іншого з подружжя, на спадкування викликала дискусію.

Так, Д. І. Мейер зазначав, що, закликаючи спільно з усіма іншими особами до спадку й подружжя спадкодавця, наше законодавство дає низку визначень про порядок спадкування подружжя. Але право подружжя, який пережив іншого, на отримання указної частини майна того подружжя, який помер, як право спадкування, вкрай сумнівне і хіба що уявляється таким за практичними результатами [166, с. 813]. Свій висновок дослідник ілюстрував таким чином. У порядку історичного розвитку законодавства про право спадкування подружжя право вдови на майно померлого чоловіка передувало праву вдівця на майно померлої дружини. Звичайно, дружина отримує утримання від чоловіка, тому з його смертю вона втрачає кошти до продовження гідного існування. Але, якщо на чоловіку лежить обов'язок утримувати дружину під час життя, то так само він зобов'язаний забезпечити становище дружини і на випадок своєї смерті. І з цих міркувань, якщо чоловік не забезпечував для дружини кошти на утримання на час її вдівства, верховна влада безпосередньо від себе стала надавати вдові відому долю майна померлого чоловіка, яка дістала назву указної частини. Але це право вдови зовсім не мало значення права спадкування, а розглядалося тільки як надання вдові коштів на утримання, незважаючи на смерть чоловіка. І тільки надалі законодавча влада поширила право вдови і на вдівця, припускаючи, що права подружжя по можливості мають бути зрівняні [166, с. 813–814].

Величина указної частини подружжя, який пережив іншого, складала 1/7 нерухомого і 1/4 рухомого майна померлого чоловіка. Походження цих чисел також пояснюється історично. Щодо нерухомого майна, величина указної частини визначалася правилами, якими керувалися у стародавньому побуті при

призначенні вдові частини маєтного окладу її померлого чоловіка. Відомо, що вдова особи, яка перебувала на службі, отримувала на прожиток 20, 15 або 10 чвертей землі з кожних 100 чвертей маєтного окладу її чоловіка, зважаючи на те, чи помирав чоловік у поході, на службі, але не в поході, або у відставці. Найчастіше траплялося, що чоловік помирав на службі, але не в поході, тому зазвичай вдові призначалося по 15 чвертей. І це число, що становить майже 1/7 частину маєтного окладу, отримало значення і для тих випадків, коли виділ став робиться вже не з місцевих земель померлого чоловіка, а взагалі з його нерухомого майна. Щодо рухомого майна, величина указної частини вдови визначалася за прикладом римського права, яке вважало, що вона має брати участь у спадку чоловіка нарівні з дітьми; нормальною ж кількістю дітей воно вважало три, отже, вдові належить право на 1/4 спадщини. Але оскільки в нас щодо нерухомого спадку чоловіка вже визначилася 1/7 як указна частина вдови, то 1/4 прийнята була тільки щодо спадку рухомого. При поширенні права вдови на вдівця була встановлена та сама норма [166, с. 814]. Таким чином, писав Д. І. Мейєр, історія законодавства приводить нас до особливої характеристики права подружжя на частину майна іншого, померлого подружжя. За практичним результатом воно схоже з правом спадкування: 1) як спадкоємець при інших співспадкоємцях отримує тільки частину майна спадкодавця, так і вдівець або вдова отримує тільки частину спадщини подружжя; 2) як при декількох спадкоємцях доля кожного визначається виключенням боргів, що лежать на спадщині, точно так визначається й указна частина овдовілого подружжя. За цією практичною схожістю права на указну частину з правом спадкування рішуче не помічається відмінність між ними і називаються: вдова – спадкоємицею, вдівець – спадкоємцем точно так, як називають спадкоємцями й дітей, братів спадкодавця тощо [166, с. 814–815].

Проте в законодавстві збереглися деякі риси, що вказують на особливість цього права спадкування: 1) майно, що передається

овдовілому подружжю в указну частину, завжди визнається благонабути́м, хоч би воно було виділено з родового майна померлого чоловіка: подружжя завжди вважається такими, що належать до різних родів, хоч буває іноді, що і до одного; 2) якщо овдовілий за життя не вимагав указної частини з майна померлого, то його спадкоємці вже не можуть вимагати її виділу, тоді як право спадкування у свою чергу саме і складає предмет спадку; 3) право спадкування, як і будь-яке інше майнове, припиняється 10-річною давністю, а право овдовілого подружжя на указну частину давністю не припиняється: законодавство має на увазі, що, можливо, овдовілий до закінчення строку давності тому не вимагав виділу указної частини, що не мав у ній потреби; 4) риса, що відрізняє право овдовілого подружжя від права спадкування, – це його право на майно свекра або тестя. За визначенням законодавства, вдова отримує указну частину не лише з того майна, яке дійсно належало її чоловікові, але й з того, яке дісталось б йому від батька, якби він його пережив; притому указну частину з нерухомого майна свекра вдова отримує навіть за його життя, а з рухомого – тільки вже по смерті свекра. Те саме надається чоловікові, що пережив, відносно майна тестя [166, с. 815]. Підсумовуючи дослідження, Д. І. Мейєр зробив висновок, що право подружжя, який пережив, на майно подружжя правильніше вважати законним зобов'язанням, що лежить на спадкоємці померлого подружжя [166, с. 816].

Аналогічної позиції дотримувався В. І. Сінайський, який вказував, що юридична природа указної частки інша, ніж природа спадкової долі. Тому не дивно, що одні цивілісти, ґрунтуючись на викладеній відмінності в юридичній природі указної і спадкової частки, намагаються конструювати спадкування подружжя, який пережив, як законну відмову (обов'язкова частка), як особливий вид сингулярного спадкоємства – виділ на прожиток. Навпаки, інші цивілісти, спираючись на місце викладу і термінологію наших законів, визнають спадкування подружжя «спадкуванням особливого роду» [223, с. 574].

Окремо слід звернути увагу на те, що міра участі подружжя у спадкуванні залежить від того, чи допускаються вони у відсутності інших спадкоємців або при інших спадкоємцях, особливо при дітях, і ще від того, чи існувало у шлюбі спілкування або було розділення майна між подружжям. Право того, що залишився, поширюється або на визначену числом частку спадку, або на довічне володіння майном [198, с. 254–255].

Несправедливість установленого чинним на той момент законодавством порядку спадкування була піддана критиці Г. Ф. Шершеневичем, який вказував, що усунення від процесу спадкування батьків та подружжя, на фоні того, що успадкувати міг далекий родич по бічній лінії, з яким спадкодавець за життя не мав нічого спільного [302, с. 663].

На думку О. І. Неліна, таке забезпечення досягалося наступним чином: 1) за допомогою обов'язкової частки; 2) наданням довічного користування. Якщо обов'язкова частка не складала спадкової частки, а була лише засобом забезпечення, то непослідовним потрібно визнати поширення цих прав і на чоловіка відносно майна дружини. Спадкова частка чоловіка за російським законодавством визначалася незалежно від того, чи були у спадкодавця діти, чи ні [174].

Величина обов'язкової частки складала $\frac{1}{7}$ з нерухомості та $\frac{1}{4}$ з рухомості, тобто вдвічі більше порівняно з обов'язковою частиною доньки (ст. 1148). Посаг і власне майно дружини, що як належало їй до шлюбу, так і придбане нею після вступу до нього, в обов'язкову частку не зараховувалося (ст. 1150). В одному тільки випадку право чоловіка поширювалося на всю нерухомість: коли чоловік дворянського стану брав за Високим дозволом прізвище своєї дружини з причини припинення чоловічого покоління її роду. Тоді, у разі смерті безплідної дружини, все її нерухоме майно, яке відійшло до неї від батька, переходило до чоловіка (ст. 1160) [7, с. 153, 156; 7, с. 501, 675].

Якщо подружжя було бездітним, то в разі смерті одного з них, інший отримував 1/7 частину нерухомого і 1/4 частину рухомого майна [174, с. 239].

Обов'язкова частка відрізнялася від спадкової частки: а) спадкове право, не здійснене протягом 10 років, втрачалося за давністю, тоді як право вимагати від спадкоємців виділу обов'язкової частки не припинялося за давністю [7, ст. 1152, с. 152–153]. Спадкове право, яке особа набула з моменту відкриття спадку, переходило, у свою чергу, до його спадкоємців, тоді як спадкоємці овдовілого чоловіка не мали права на обов'язкову частку, якщо сам чоловік за життя не вимагав виділення. Беручи до уваги ці й інші відмінності, ми повинні визнати, що право чоловіка на частку спадщини було також спадковим правом. Це не лише право на відому частку спадщини, а це право вступу до сукупності юридичних відносин чоловіка, після якого відкрився спадок. Само собою зрозуміло, що успадкувати міг чоловік після дружини та дружина після чоловіка тільки за тієї умови, якщо шлюб не був заздалегідь розірваний і в заповіті не було зроблено розпоряджень [7, с. 674–675].

В якості базису для побудови радянської системи права було обрано відмову від приватної власності та встановлення соціалістичної власності на засоби виробництва, які були націоналізовані та експропрійовані на користь радянської держави. При цьому наймана праця, а також набуття за її рахунок власності (крім випадків спільної праці членів сім'ї) обмежувалась.

Із формуванням радянського права власності пов'язано і спадкове право. Як бачимо, ще в минулому столітті відомі політичні діячі, які боролися з буржуазним ладом, зазначали, що майнова нерівність існує до того часу, поки існує інститут успадкування. Зокрема, К. Сен-Сімон, Ф. Ласаль, М. Бакунін та інші вбачали у спадковому праві причину економічної нерівності класів, причину існування експлуататорського суспільства, а в скасуванні спадкового права – шлях до соціального перетворення буржуазного суспільства на соціалістичне [142, с. 344–345].

Рада Народних Комісарів УСРР у березні 1919 року ухвалила два декрети, якими скасовувалось успадкування як за законом, так і за заповітом.

Зокрема, у ст. 1 Декрету Ради Народних Комісарів УСРР «Про скасування спадкування» від 11 березня 1919 року проголошувалося, що право спадкування як за законом, так і за заповітом на все майно, яке знаходиться на території республіки, скасовується. Водночас у примітці зазначалося, що дія цієї статті не поширюється на ті випадки, коли все спадкове майно не перевищує 10 тис. крб. У ст. 2 цього Декрету було зазначено, що непрацездатним родичам спадкодавця по прямій низхідній і висхідній лініях, повнорідним і неповнорідним братам і сестрам, а також подружжю надається переважне право отримувати утримання з майна померлого не вище прожиткового рівня, за умови, що ці особи потребують допомоги. Отже, умовами для спадкування майна було: 1) щоб вартість майна не перевищувала 10 тис. крб; 2) щоб майно померлого було нажито трудовою діяльністю. Ця стаття вказувала й на коло та черги спадкоємців: 1) дружина, яка пережила свого чоловіка, й навпаки; 2) родичі по прямій низхідній лінії; 3) родичі по прямій вихідній лінії; 4) повнорідні та неповнорідні брати та сестри. Ці родичі одержували майно незалежно від працездатності та свого майнового стану [124, с. 67; 11, с. 268].

Таким чином, виключаючи можливість складання особою заповідального розпорядження та визначення долі майна на випадок смерті в заповіті, законодавець за певних умов допускав передачу майна померлого вартістю не вище 10 тис. крб утриманцям із числа його найближчих родичів і членам сім'ї.

У другому Декреті РНК УСРР «Про скасування спадкування» від 21 березня 1919 р. вже передбачалося, що, якщо все спадкове майно не перевищує 10 тис. крб, то воно переходить у користування подружжя, дітей, повнорідних і неповнорідних братів і сестер, батьків померлого, якщо вони є непрацездатними і потребують допомоги [12, ст. 1, с. 348]. Зазначені особи не мають права

власності на успадковане майно (ст. 2), а порядок користування цим майном визначався особливою інструкцією, розробленою НКЮ, НКФ і НК соціального забезпечення (ст. 3).

О. І. Нелін зазначав, що декрети про спадкування отримали неоднозначну оцінку серед дослідників. Так, Я. Брандербургський [65, с. 1, 2], А. Гойхбарг [80, с. 27–33; 79; 81], А. Приградов-Кудрін [201, с. 4–5] вважали, що ці декрети взагалі скасували інститут спадкування як форму переходу права власності, яку Радянська влада застала і яку змушена була терпіти в перехідний період від капіталізму до комунізму, тобто до кінця життя спадкодавця.

На думку інших авторів (С. Н. Ландкофа [162, с. 115–124], П. С. Орловського [182, с. 63], М. Рейхель [206, с. 14–16]) ці декрети були формою соціального забезпечення непрацездатних близьких родичів померлого, які потребували допомоги.

Але більшість радянських юристів, зокрема В. І. Серебровський [221, с. 10], А. Давидович [104, с. 50–81], Б. С. Антимонов [238, с. 28–30], В. К. Дроніков [126, с. 20–21], Н. Н. Товстоліс [251, с. 52–64], справедливо зазначали, що ці декрети встановлювали спадкування трудової власності, перш за все з метою задоволення інтересів осіб, які потребують матеріальної підтримки, і непрацездатних членів сім'ї померлого.

Окремої уваги заслуговує стаття А. Давидовича «Основні проблеми радянського спадкового права», в якій він зазначає, що декрет від 11 березня 1919 р. «створив нове, соціалістичне спадкове право». Інші ж думки стосовно правової природи декрету він вважав «політично шкідливими писаннями», що, звичайно, було досить серйозним аргументом за тих часів [104, с. 50–81].

Відомий український дослідник О. В. Дзера щодо вказаного історичного періоду зазначав, що «юридичні суперечності, притаманні декретам про скасування спадкування, були насамперед зумовлені тим, що їх упорядники намагалися таким чином досягти реалізації суто партійних інтересів, не враховували досвіду тисячолітнього розвитку людської цивілізації. Тому

зрозумілими є спроби деяких авторів віднайти в досліджуваних декретах положення про збереження обмеженого спадкового права. Проте треба бути занадто недалекоглядним чи наївним, щоб у переході деякого майна померлого в користування за наявності у них ознак потреби та непрацездатності вбачати форму його переходу у власність у порядку спадкування» [105, с. 27; 200].

Як відомо, перехід до нової економічної політики, яка допускала товарно-грошові відносини й вільну торгівлю, спричинив потребу у правовому регулюванні нових суспільних відносин. На зміну правовому нігілізму перших післяреволюційних років прийшов бурхливий розвиток законодавства. Декрети «Про скасування спадкування» перестали відповідати рівню суспільних відносин і вже не могли виконувати роль тієї проміжної ланки, яка була на них покладена щодо розподілу майна [174, с. 329].

Логічним продовженням нової економічної політики, запровадженої після революції, стало прийняття ЦК УСРР 1922 року. У ньому законодавець відмовився від поділу майна на трудове й нетрудове та відновив спадкування за законом і за заповітом. Було переглянуто суб'єктний склад спадкоємців. Тепер для спадкування за законом закликалися всі родичі і частка кожного з них була рівною. При цьому коло осіб за законом та за заповітом стало збігатись, оскільки право заповісти своє майно було обмежено колом осіб, які за вказівкою закону відносились до спадкоємців за законом. Заповіт міг бути складений виключно у письмовій формі. Цивільні кодекси УСРР та інших союзних республік встановили максимальну частку у спадщині, яка могла бути успадкована. Указане обмеження було скасоване тільки 1 березня 1926 року постановою ЦВК РНК СРСР від 29 січня 1926 року. Соціальні зміни та стабілізація внутрішньої ситуації в республіці призвели до необхідності розширення кола спадкоємців, які доповнились 1 березня 1926 року усиновленими особами та їх нащадками. Незважаючи на те, що в УСРР не було законодавчого акту, який би

встановлював обов'язкову частку у спадщині, судами визнавалися частково недійсними заповіти, в яких неповнолітні спадкоємці позбавлялися спадщини.

На подальший розвиток спадкового права суттєво вплинуло прийняття 8 грудня 1961 року Основ цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, які набрали чинності з 1 травня 1962 року. Орієнтиром для законодавчого регулювання стали принципи спадкування, закріплені у ст.ст. 117–121 Основ, які в подальшому отримали конкретизацію в цивільних кодексах союзних республік, які почали прийматись протягом наступних років.

Ми погоджуємось з думкою, що її висловив Й. О. Покровський, який зазначав, що доки господарський лад буде побудовано на засадах приватної ініціативи, знищення права розпоряджатися своїм майном на випадок смерті призвело б лише до цілої низки тяжких негативних наслідків. Позбавлені можливості забезпечити на випадок своєї смерті близьких осіб чи віддати своє майно на служіння тим цілям, які були дорогі за життя, люди втратили б один із суттєвих стимулів для розвитку своєї господарської енергії та практичності. І тоді замість цього наприкінці життя могла б з'явитися схильність до непотрібних витрат і марнотрацтва [199, с. 304–305]. О. І. Нелін також наголошував, що після повалення монархії та встановлення радянської влади в Україні радянська держава спробувала не лише переглянути основні принципи спадкового права, які склалися в буржуазному суспільстві, а й взагалі ліквідувати цей інститут як такий, що закріплював майнову нерівність і дозволяв набувати власність нетрудовим шляхом. Однак ці спроби були заздалегідь приречені, бо розвиток суспільства визначається не декретами, а природними правами людини [174, с. 326–327].

Зауважимо, що у зв'язку з тим, що в частині радянських республік реєстрація шлюбу не була обов'язковою, а тому правове положення «фактичного подружжя» та подружжя, яке знаходилося

в зареєстрованому шлюбі в судовій практиці було зрівняно, за умови, що «фактичний шлюб» відповідав умовам, закріпленим у законі [220, с. 60]. Разом з тим, якщо у когось з «фактичного подружжя» був зареєстрований та нерозірваний шлюб, то судова практика не допускала спадкування між ним [183, с. 7].

У разі, якщо республіканське законодавство визнавало тільки зареєстровані шлюби, то той з «фактичного подружжя», хто пережив іншого, не визнавався спадкоємцем. Разом з тим, лише в судовій практиці УРСР, було визнано фактичний шлюб, здійснено допуск того з фактичного подружжя, хто пережив іншого, до спадкування [222, с. 61].

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 року «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства» було введено правило про те, що тільки зареєстрований шлюб породжує права й обов'язки подружжя. Відповідно і спадкувати могли один після одного лише особи, які знаходились в зареєстрованому шлюбі [222, с. 61]. Разом з тим, було визнано церковні шлюби, укладені до створення органів реєстрації актів цивільного стану. Відповідно той з подружжя, хто пережив іншого в такому шлюбі, мав право на спадкування [222, с. 61].

Таким чином, указаний Указ виключив можливість спадкування один після одного фактичних подружжя, крім випадків, якщо особи, що фактично перебували у шлюбних відносинах до видання Указу від 8 липня 1944 року, оформили свої відносини шляхом реєстрації шлюбу [222, с. 62].

Реалії військового часу обумовили прийняття Указу Президії Верховної Ради СРСР «О порядке признания фактических брачных отношений в случае смерти или пропажи без вести на фронте одного из супругов» від 10 листопада 1944 року, який дозволив у разі доведення в судовому порядку наявності фактичних

шлюбних відносин, які виникли до видання Указу від 8 липня 1944 року, спадкувати особі, яка визнавалась подружжям померлого. Додаткові умови такого спадкування були сформульовані постановою Пленуму Верховного суду СРСР від 16 листопада 1951 року у справі Калошина, коли вищою судовою інстанцією було визначено, що застосування Указу від 10 листопада 1944 року здійснюється лише в окремих випадках, коли смерть або пропажа без вісті одного з подружжя сталася в період Вітчизняної війни або хоч би і після закінчення Вітчизняної війни, але фактичні шлюбні відносини виникли задовго до видання Указу від 8 липня 1944 року, а подружжя, з незалежних від них причин, не могли після видання цього Указу оформити їх в органах ЗАЦС. Якщо ж вони мали можливість оформити свої фактичні шлюбні відносини шляхом реєстрації шлюбу, але цього не зробили, то той з фактичного подружжя, який пережив іншого, не міг спадкувати [222, с. 62].

Таким чином, сформульовані у складні для СРСР часи правоположення, не тільки з припиненням Великої вітчизняної війни не втратили своєї актуальності, а навпаки на десятиліття вплинули на формування цивілістичної доктрини [235, с. 535; 236, с. 28; 232; 234].

Також на право спадкування подружжя, який пережив іншого, стали впливати час розлучення, а також факт визнання шлюбу недійсним, що також слід віднести до здобутків судової практики, які знайшли своє закріплення в Постанові Пленуму Верховного Суду СРСР «О судебной практике по делам о расторжении брака» від 16 вересня 1949 року № 12/8/у, у п. 10 якого зверталась увага судів на те, що з моменту внесення запису про розлучення в книгу реєстрації розлучень шлюб вважається припиненим, а тому з цього моменту розлучене подружжя втрачає взаємне право на спадкування. Так само особи, які одружилися, але шлюб яких у подальшому було визнано недійсним, не можуть мати права на спадкування одна після однієї [222, с. 64].

Таким чином, остаточно було сформульовано правило, що як подружжя спадкує тільки особа, яка перебувала в зареєстрованому шлюбі із спадкодавцем у момент його смерті.

Висновки до розділу 1

Підсумовуючи огляд літератури за проблематикою даного дослідження і характеризуючи ступінь вивчення інституту спадкування подружжя, можна зробити загальний висновок про відсутність спеціальних досліджень, виконаних щодо спадкування подружжя та його особливостей, що, у свою чергу, з урахуванням практичної складової, на чому наголошувалось у вступі, обумовлює доцільність проведення відповідного дослідження.

При визначенні методологічної бази запланованого дослідження, основним його методом, який дозволяє виявляти особливості явища, що досліджується, та його зв'язок з іншими соціальними явищами та процесами, нами обрано діалектичний, що, однак, не виключило з методологічного арсеналу інші методи. Використання інших методів дозволить збагатити результати запланованого дослідження та додати йому завершеності. При цьому серед різноманіття наукових методів обрано найбільш ефективні з точки зору автора: герменевтичний підхід, формально-логічний, функціонально-правовий тощо.

Оскільки цивільні правовідносини є видом соціальних відносин, то їх існування пов'язується з людьми та/або їх об'єднаннями. Проте законодавство всіх часів при регламентації суспільних відносин для кожної з таких сталих груп людей вводило термінологічні визначення. До таких суб'єктів зі спеціальним статусом можна вважати належним і подружжя, категорію суб'єктів сімейного права. Аналіз книги 6 ЦК України дозволяє стверджувати, що виділення законодавцем «подружжя» у спадкових правовідносинах є не випадковим, а мало за мету закріпити та врегулювати особливу сукупність сімейних та спадкових прав і обов'язків нематеріального та матеріального характеру, що виникає внаслідок спільного проживання осіб, які перебувають в особливих стосунках, та смерті одного з них. Статус подружжя у спадкових відносинах полягає в уособленні двох осіб

(сукупності їхніх прав та обов'язків), яке після смерті одного з них трансформується в правосуб'єктність подружжя, який пережив іншого і до якого переходить частина прав та обов'язків померлого подружжя. При цьому підставою для віднесення цієї особи до кола спадкоємців, які пов'язані, як правило, кровними узами, є наявність саме цього статусу.

Проведене дослідження на цьому його етапі дозволяє стверджувати, що еволюція спадкового права в правових системах будь-якої держави здійснюється разом з розвитком сімейних правовідносин.

Спадкове право, як і сімейне право, є підгалуззю цивільного права, має свою специфіку, яка полягає в диференціації спадкування в залежності від форм сім'ї (кровно-родинного зв'язку).

Отримання статусу подружжя є наслідком реєстрації шлюбу та у спадкових відносинах зрівнює в правах того з подружжя, який пережив іншого, з кровними спадкоємцями та дозволяє спадкувати частку разом з ними в першу чергу.

Поліаспектність визначень шлюбу можна пояснити постійним розвитком доктрини, а також зміною ролі та значення певних відносин між жінкою та чоловіком з точки зору держави, а до того – церкви. Так, шлюб дозволяє виділити особливі стосунки, які існують між певним чоловіком та жінкою, як з точки зору необхідності надання ним захисту, так і з точки зору встановлення чітко визначених правових наслідків.

Процес формування спадкування подружжя, який пережив іншого з подружжя, як інститут пройшов довгий еволюційний шлях. Починаючи з римського приватного права, основним досягненням у цій частині слід визнати віднесення дружини незалежно від типу укладеного шлюбу до спадкоємців, і закінчуючи усвідомленням необхідності віднесення подружжя, що пережив іншого, до спадкоємців першої черги в дореволюційному законодавстві. Спадкування подружжям як спадкоємцем першої черги сьогодні не лише закріплено в законодавстві, але й щільно увійшло до правосвідомості кожного. Оскільки домінуючим

чинником у процесі еволюції цього інституту було прагнення закріпити справедливий баланс при оформленні права власності на спадкове майно з урахуванням процесу його придбання, то слід констатувати, що саме ця особливість відносно спадкування подружжя відіграла вирішальну роль у процесі його еволюції до сучасного вигляду [114, с. 105–108].

У літературі наголошувалось, що римське спадкове право, яке реформував Юстиніан, увібрало в себе багатовіковий досвід народних традицій і звичаїв, законодавчої діяльності, що стосувалася спадкування, й особливо плідної преторської практики, що мало наслідком створення чіткого порядку спадкового наступництва, який покладено в основу сучасного спадкового права [194, с. 134]. І хоча його особливості пов'язані з експлуаторським суспільством (йдеться про рабовласництво – прим. Д. Д.), де панувала приватна власність, і це не могло не позначитися на самому спадкуванні. Оскільки носієм приватної власності був домовладика, і внаслідок цього дружина після його смерті могла бути закликана до спадкування в останню чергу, що майже виключало її з черги спадкоємців [193, с. 378].

Спадкові відносини в Римі відображали рівень розвитку економічних відносин та перебували під впливом соціальних факторів, таких як нерівність прав чоловіка та жінки, а точніше особливість її соціально-правового становища, належність до римського громадянства тощо. Подальший розвиток економічних відносин власності та зростання ролі сім'ї на фоні зменшення ролі роду в набутті власності, різноманіття життєвих ситуацій та потреба в передачі власності певним особам змусила шукати шляхи до забезпечення сталої передачі права власності на майно, набуте під час життя, особі, яка не тільки спільно мешкала з власником, але, як правило, брала участь в її набутті. Проте сучасне законодавство в цьому аспекті, суттєво просунувшись у порівнянні з римським приватним правом, не усунуло нерівного становища осіб, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, та осіб, які

перебувають у фактичних відносинах, у питаннях спадкування, тобто не забезпечує справедливих наслідків для цих суб'єктів спадкових відносин, про що свідчить судова практика. Відповідно, існує потреба в наукових розробках цього аспекту проблематики з метою підготовки пропозицій для внесення змін у чинне цивільне та сімейне законодавство [109, с. 26–29].

Тенденція законопроектних робіт у Російській та Австро-Угорській імперіях у XIX столітті свідчить про досить стійкий вплив римського і західноєвропейського права в галузі регулювання речових відносин і зобов'язального права, вплив візантійського права в галузі спадкового та сімейного права, особливо це стосується Австрії, Угорщини, де діяло законодавство, що відображало західну традицію права та належність до романо-германської сім'ї [174, с. 302].

Подружжя (той, хто пережив іншого) з перших декретів радянської влади визнавалося таким, що мало право на спадкування, але за певних умов, які в той період були підпорядковані суто політичним та ідеологічним мотивам. Подальший розвиток радянського права виходив з того, що той з подружжя, хто пережив іншого, отримував право на спадкування поряд із кровними родичами першого рівня спорідненості та до моменту прийняття КпШС набув остаточної визначеності як з точки зору процедури, так і з точки зору часток, які успадковувались тим з подружжя, хто пережив іншого.

Розділ 2.

Особливості спадкування подружжям за заповітом у цивільному праві України

2.1. Спільний заповіт подружжя

Мабуть, кожна людина хоча б один раз за своє життя замислювалася над питанням: що вона залишить після себе та кому? І це цілком логічно, особливо, якщо уявити, що людина все життя намагається щось зберегти, придбати, збудувати, докладаючи при цьому не тільки особистих зусиль, але й шляхом об'єднання своєї праці з іншими членами сім'ї, зокрема своїм чоловіком, жінкою. Відповідно починається пошук юридичного шляху, який забезпечить перехід усього накопиченого майна особі, яку визначить спадкодавець. Як підтверджує судова практика, найоптимальнішим способом у цьому випадку є складання заповіту, що, по-перше, забезпечить перехід спадку саме тій особі, яка, на думку спадкодавця, гідна цього, а по-друге, виключить можливість отримання спадку негідними спадкоємцями.

Спадкування за заповітом – це інститут спадкового права, що визначає порядок правонаступництва, який регламентований заповітом, що його склав спадкодавець, і настає після смерті заповідача. Законодавець надає громадянину право призначати спадкоємців особисто шляхом складання заповіту [135, с. 205–206].

Навіть вибірковий аналіз спадкового права більшості країн свідчить, що заповіт як підстава для спадкування домінує над спадкуванням за законом. Згідно зі ст. 1233 ЦК України заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок

своєї смерті. О. О. Бичковський вказував, що конструкція норми ст. 1233 ЦК України не пов'язана з об'єктом спадкування. Разом з тим, у деяких інших державах, зазначає дослідник, заповітом є воля або заява, якою особа розпоряджається всім своїм майном або його частиною, що, у свою чергу, допускає включення в заповіт інших заяв, які не стосуються розпорядження майном [61, с. 99].

М. О. Михайлів дотримується точки зору, що під час формування МПрП спадкування за заповітом було нетиповим, проте в міру розвитку права і внаслідок очевидних переваг ця форма спадкування отримала широке поширення і в більшості держав вважається пріоритетною. При цьому саме «спадкування за заповітом» у МПрП значить, що коло правонаступників спадкодавця, порядок і умови, на яких воно відбувається, визначається не безпосередньо законом, а волею спадкодавця. Воля спадкодавця при цьому має відповідати закону за формою вираження і не суперечити закону за змістом, що відповідає положенням національного цивільного права більшості держав. Якщо такої відповідності немає, то закон корегує волю заповідача [177].

Згідно зі ст. 1234 ЦК України право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Право на заповіт здійснюється особисто. Вчинення заповіту через представника не допускається.

В юридичній літературі термін «заповіт» застосовується у двох значеннях: заповітом називається як сам документ, у якому знаходиться вираження волі заповідача, так і безпосередньо акт вираження цієї волі [160, с. 81].

У літературі заповіт традиційно розглядали як особисте розпорядження громадянина, а не фізичної особи, розуміючи під громадянином не саме громадянина України, а будь-яку фізичну особу, у тому числі й іноземця, й особу без громадянства. Законодавець вирішив дати визначення щодо суб'єктного складу заповіту дещо точніше, і з цим не можна не погодитися [135, с. 205–206]. Крім того, право на заповіт має фізична особа з повною цивільною дієздатністю (ч. 1 ст. 1234 ЦК України), тобто йдеться про особу, яка

досягла повноліття, а також про особу, яка до повноліття набула повної дієздатності чи якій така дієздатність була надана на підставі ст. 35 ЦК України [160, с. 83].

Слід зауважити, що право на заповіт не в усі часи мало такий обсяг, як сьогодні. Відповідно до Зібрання малоросійських прав 1807 року, не мали права на заповіт марнотратники та засуджені до страти. Заповідач мав бути при добрій пам'яті та здоровому глузді. Заповіт не могла скласти людина бідна на розум чи божевільна, психічно хвора [212].

Є. О. Харитонов зазначає, що право на заповіт є не суб'єктивним правом, а елементом цивільної дієздатності, котрий іноді йменують «тестаментоздатністю» [281, с. 757]. З ним не погоджується З. В. Ромовська, яка зазначала, що важко погодитися і з твердженням, що право на заповіт не є суб'єктивним правом. Адже не можна уявити ситуацію, коли б особа, яка склала заповіт, не вважалася б такою, що має на це право [212].

Складання заповіту, незалежно від його змісту, ніякого спадкового правовідношення не породжує. У той же час заповіт виступає як первісний юридичний факт юридичного складу – смерті заповідача, відкриття спадщини, її прийняття, який тягне виникнення спадкового правовідношення за заповітом [277, с. 509].

Значення заповіту полягає в тому, що він є єдиним для фізичної особи способом розпорядитися своїм майном на випадок смерті. Щодо особливостей заповіту як особливого способу розпорядження майна на випадок смерті, то вони є такими [135, с. 205–206].

Так, на думку В. І. Серебровського, заповітом є розпорядження громадянина щодо належного йому майна. Хоч автор і допускав, що в заповіті можуть міститися деякі розпорядження немайнового характеру (щодо поховання, впорядкування рукописів тощо), однак вважав, що розпорядження на випадок смерті, в якому нічого не сказано стосовно майна, не може мати тієї сили, якою закон наділяє заповіт, а може мати лише моральну силу [222, с. 95].

У ст. 1233 ЦК України заповітом визнано особисте розпорядження фізичної особи на випадок її смерті. З. В. Ромовська вказувала, що в цьому визначенні містяться щонайменше три основні позиції, які характеризують заповіт. Найперше, заповіт – це особистий акт конкретної фізичної особи. Це означає, що ніхто не може скласти заповіт від імені іншої особи, навіть якщо це відповідало її волі [212, с. 72–74]. Заповіт часто називають останньою волею заповідача. СENS у цих словах був, оскільки цю волю в далекому минулому особа висловлювала дійсно перед смертю, коли її близька кончина ставала очевидною. Сьогодні ж трактування заповіту як акту останньої волі слід сприймати з певною корекцією. І не лише тому, що чимало осіб складають заповіт у відносно молодому віці, коли ще невідомо, хто кого переживе, а й тому, що непоодинокими є факти скасування одних заповітів і складання інших. Отже, слова «остання воля» ми маємо пов'язувати з днем посвідчення заповіту [212, с. 72–74].

Ю. О. Заїка, характеризуючи заповіт, вказує на таке. По-перше, заповіт – це односторонній правочин, який вважається дійсним після того, як заповідач в установленому порядку і в належній формі виявить свою волю. Про складання заповіту заповідач може сповістити своїх спадкоємців чи інших заінтересованих осіб, а може й не знайомити їх зі своєю останньою волею, що ніяк не впливає на дійсність заповіту. По-друге, особливість заповіту полягає в тому, що цей правочин настільки тісно пов'язаний з особливістю заповідача, що виключає його складання за допомогою представника чи довіреної особи. По-третє, це розпорядчий правочин, оскільки шляхом складання заповіту особа розпоряджається своїми правами та обов'язками, наділяючи спадкоємців окремими з них чи позбавляючи їх. По-четверте, заповіт – це розпорядження на випадок смерті заповідача, тобто безпосередньо правові наслідки, які пов'язані з реалізацією волі заповідача, що настають лише із настанням неодмінної умови – його смерті [135, с. 205–206].

Є. О. Харитонов вважає, що заповіт – це розпорядження з відкладальною умовою, оскільки воно набирає чинності лише з настанням умови – смерті заповідача. Саме ця обставина зумовила жорсткі вимоги до заповіту, оскільки в разі сумніву в будь-якому положенні заповіту визначити дійсний намір заповідача вже неможливо [281, с. 757].

Ю. О. Заїка вважає, що заповіт не є умовним правочином. Та обставина, що він набирає чинності лише за наявності певного складу юридичних фактів, є основним положенням такого правочину, а не додаткова обставина, від якої він залежатиме. Умовою є певна обставина, яка може статися, але може й не статися. Смерть же людини неминуча, невідомий лише момент смерті [140, с. 377].

О. Є. Кухарев до ознак заповіту відносить його формальний характер, оскільки заповіт є правочином, який складається з суворим дотриманням форми. Так, заповіт складається в письмовій формі з зазначенням місця та часу його складання, підписується особисто заповідачем та посвідчується нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у ст.ст. 1251–1252 ЦК України [160, с. 82].

Є. О. Харитонов зазначає, що для визнання за заповітом юридичної сили він має відповідати таким умовам: заповідач мусить мати активну заповідальну здатність; заповіт має бути складений у певній формі, визначеній законом; заповіт має призначати конкретних осіб спадкоємцями, котрі повинні мати пасивну заповідальну здатність [281, с. 757–758].

Оскільки заповіт є різновидом одностороннього правочину, то на нього поширюються і всі загальні вимоги щодо дійсності правочину, у тому числі укладання лише тими особами, воля яких дійсно може створювати настання відповідних прав і обов'язків [135, с. 205–206].

Реалізуючи право на заповіт, заповідач має можливість заповідати майно будь-яким особам, на свій розсуд визначити

частки спадкоємців у спадщині, позбавити спадщини одного, кількох чи всіх спадкоємців за законом, не зазначаючи причин такого позбавлення, а також включити до заповіту інші розпорядження, передбачені ст. 1235 ЦК, скасувати чи змінити складений заповіт [281, с. 758].

Одним із різновидів заповіту є заповіт подружжя, який законодавець перейняв із досвіду інших країн, зокрема з ЦК Німеччини. У Німеччині такий заповіт називають «берлінським заповітом». Як вказувалося в літературі, спільний заповіт подружжя в Німеччині надає широкі можливості щодо розпорядження своїм майном на випадок смерті та є усталеним інститутом спадкового права [49, с. 92].

У Германському Цивільному Уложенні (далі – ГЦУ) є цілий розділ, який регламентує спільний заповіт [94, с. 554–555]. Відповідно до ст. 2265 ГЦУ, спільний заповіт можуть скласти тільки подружжя. Відповідно до ст. 2269 ГЦУ, якщо подружжя у спільному заповіті, в якому вони призначають один одного спадкоємцями, встановили, що після смерті того подружжя, хто пережив іншого, їх загальне спадкове майно має перейти третій особі, то слід уважати, оскільки не доведене інше, що ця третя особа вважається спадкоємцем відносно всього спадку подружжя, який помер останнім. При складанні такого заповіту необхідною умовою є те, що обидва з подружжя були громадянами Німеччини, оскільки інакше можуть виникнути проблеми при виконанні заповіту, пов'язані з тим, що спільні заповіти визнаються лише окремими державами. Германське право передбачає спрощену форму складання такого заповіту: для визнання його дійсним необхідно, щоб один із подружжя склав заповіт і підписав його, а інший – його підписав з вказівкою дати і місця підписання заповіту [99, с. 1106].

Заповіт подружжя є новелою чинного ЦК України та не був передбачений ЦК УСРР 1922 року та 1963 року [160, с. 129]. Цивільний кодекс УРСР 1963 року не містив прямої заборони складання подружжям єдиного, спільного заповіту, хоч і не передбачав

такої можливості. Певно, тому випадки посвідчення заповіту від імені подружжя все ж траплялися, хоч згодом ці заповіти і визнавалися судами недійсними. І лише у ст. 56 Закону України «Про нотаріат» (1963 р.) містилася пряма заборона посвідчення заповіту від імені кількох осіб [212, с. 139].

Під час опрацювання проекту Цивільного кодексу України ідея запровадження можливості складання заповіту від імені подружжя була предметом дискусії. При цьому основним аргументом опонентів була така теза: «Заповіт є одностороннім правочином, а тому може бути складений лише однією особою» [212, с. 139]. З. В. Ромовська зазначала, що правочин вважається одностороннім не тому, що його вчиняє одна особа, а тому, що є результатом волевиявлення однієї сторони, яка може бути представлена однією чи кількома особами. Саме така незаперечна теоретична теза сприяла вирішенню проблеми. Крім того, щоб ніколи не виникали дискусії з приводу суті одностороннього правочину, було вирішено закріпити його поняття в ч. 3 ст. 202 ЦК України [212, с. 139].

Р. Б. Шишка визначав заповіт подружжя як спільне волевиявлення подружжя щодо успадкування їх сумісного подружнього спільного майна та спільних майнових зобов'язань. Подружжя має право скласти спільний заповіт. При складанні заповіту на подружжя не поширюються імперативні приписи ст. 56 Закону України «Про нотаріат», що забороняють посвідчення одного заповіту від імені кількох осіб [305, с. 960].

О. В. Коротюк, надаючи оцінку спільному заповіту подружжя, оцінював його як єдину норму, що дозволяє складання заповіту не однією особою, а двома, і вираження одночасно спільної волі двох осіб, а саме – подружжя. Отже, даний вид заповіту можуть скласти лише конкретно визначені суб'єкти, тобто особи, які перебувають у зареєстрованому шлюбі [155, с. 120].

Відповідно до п. 1.1 гл. 3 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, нотаріус посвідчує заповіти фізичних

осіб з повною цивільною дієздатністю, у тому числі подружжя, які складені відповідно до вимог ст.ст. 1233–1257 ЦК України та особисто подані нотаріусу. Згідно з п. 6.4 заповіт подружжя може бути скасований кожним із подружжя лише за життя обох з подружжя [19].

Слід зауважити, що надання подружжю права скласти єдиний заповіт було неоднозначно сприйнято в науковій літературі.

Є. І. Фурса та С. Я. Фурса вказували, що схема заповіту подружжя розширює права громадян. Спільне майно не потрібно ділити між подружжям, воно цілком переходить до зазначених спадкоємців, це приводить і до зміцнення подружніх відносин [164]. Т. П. Коваленко навпаки вважає, що спільний заповіт подружжя не тільки не створює будь-яких зручностей, переваг порівняно з укладенням кожним із подружжя окремого заповіту, а навпаки, він може стати підставою для неабияких життєвих ускладнень [285, с. 626; 137, с. 126].

Досить стримано поставилася до цієї новели й І. В. Жилінкова, оскільки той з подружжя, хто «залишається живим, протягом свого життя не буде мати права відчужувати майно, яке він отримав за заповітом, бо на нього буде накладено заборону» [278].

Л. К. Буркацький також звертав увагу, що, з урахуванням змісту поняття заповіту, визначеного ст. 1233 ЦК України як «особисте розпорядження фізичної особи», зовнішньо спільний заповіт подружжя (двох осіб) не вписується в цей формат. Однак не суперечить загальному поняттю про спадкування (ст. 1216 ЦК України), оскільки після смерті одного з подружжя його частка у праві спільної сумісної власності, згідно із ч. 1 ст. 1244 ЦК України, переходить до другого, який його пережив [67, с. 124].

Відтак, після смерті спадщина останнього з подружжя переходить, по суті, до призначених спадкоємців як від однієї фізичної особи. Загибель одночасно обох із подружжя не змінює правила спадкування [67, с. 124].

Оскільки заповіт подружжя є видом заповіту, то на нього розповсюджуються загальні законодавчі правила щодо заповіту (форми, порядку його посвідчення, змісту тощо). На заповіт подружжя розповсюджується правило обов'язкової частки. При цьому питання щодо часу визначення виникнення права на обов'язкову частку до цього часу залишається дискусійним. Наприклад, була висловлена позиція, що оскільки після смерті першого з подружжя (у разі складання заповіту подружжям) спадщина не відкривається, то і право на обов'язкову частку виникає лише після смерті другого з подружжя [75].

Є. О. Рябоконт вважає, що заповіт подружжя є інститутом, який чітко не вписується в існуючі конструкції договорів і правочинів. Його не можна вважати належним ні до односторонніх правочинів, оскільки він передбачає «розщеплення» існуючої, на перший погляд, сторони – подружжя – після смерті одного з них, ані до договорів, оскільки в ньому не передбачається прав та обов'язків одного з подружжя щодо другого [213, с. 88].

Ю. О. Заїка звертає увагу, що зазвичай подружжя володіє не лише спільним сумісним майном, а й певним майном, яке належить йому на праві приватної власності. Дослідник вважає, що законодавець штучно обмежує останню волю громадянина, оскільки позбавляє його можливості у спільному заповіті розпорядитися всім своїм майном, що суперечить одному з основних принципів спадкового права – принципу свободи заповіту. Разом із тим С. Ф. Фурса вказувала, що, оскільки в нормі закону немає заборони щодо включення до заповіту подружжя розпорядження і щодо особистого майна, подружжя може визначити в ньому і спадкоємців особистого майна [243, с. 80]. К. І. Кучерук та К. С. Босак вказують, що теоретично ЦК України не забороняє укладення «змішаного заповіту», а з іншого – на практиці обмежує його виконання та обґрунтовують позицію, що заповіт подружжя обмежує права та обов'язки спадкоємців, оскільки після смерті одного з подружжя його частка переходить до іншого, й фактично

спадкування не відбувається, а тому й не може виникнути право на обов'язкову частку [161].

До негативних наслідків спільного заповіту подружжя Ю. О. Заїка також відносить порушення принципу відкликання заповіту. Особа, на користь якої складено заповіт, після смерті одного з подружжя може поводитись негідно (але в межах закону, що не дозволить усунути її від спадщини за заповітом), проте чинне законодавство позбавляє заповідача в цьому разі права скасувати заповіт.

Ю. О. Заїка також зазначає, що законодавчо не визначеною залишається доля спадкового майна, на яке було складено спільний заповіт подружжя, після смерті одного з подружжя і накладення на майно заборони, відповідно до вимог ЦК України, якщо особа, яка призначена спадкоємцем у спільному заповіті, також помирає. Автор вважає, що в цьому випадку заборона на майно повинна скасовуватися і подружжя, яке залишилося живим, набуває можливості розпорядитися таким майном на загальних підставах. Законодавчо не визначеною залишається доля спадкового майна, якщо одне з подружжя визнано недієздатним, а інше розриває з ним шлюб. Складання спільного заповіту подружжя не може не обмежувати права обов'язкових спадкоємців, про наявність яких на момент складання спільного заповіту подружжя може і не знати. Також Ю. О. Заїка зазначає, що законодавець не дає прямої відповіді, які правові наслідки настають у разі, коли після смерті одного з подружжя шлюб буде визнано недійсним [137, с. 127].

Слід зауважити, що відповідь на це питання сформулював Верховний Суд України в п. 18 Постанови Пленуму «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року № 7, який надав роз'яснення, що розірвання шлюбу припиняє статус подружжя, а недійсність шлюбу (визнання шлюбу недійсним) анулює статус подружжя, тому розірвання шлюбу чи визнання шлюбу недійсним після складання заповіту подружжя

позбавляє цей заповіт юридичного значення без пред'явлення відповідного позову. У цьому випадку спадкування відбувається на загальних підставах. Позицію Верховного Суду України піддав критиці Є. О. Рябоконь, який вважає, що такою позицією Верховний Суд України «опосередковано визнав нікчемність таких заповітів, що, у свою чергу, не відповідає інституту нікчемних правочинів, які визнаються такими в силу прямого положення закону (абз. 1 ч. 2 ст. 215 ЦК), а не шляхом його аналізу» [213, с. 112].

З. В. Ромовська з цього приводу зазначає, що таке трактування викликає подив, адже припинення договору чи іншого правочину й визнання їх недійсними – це різні речі. Так, смерть особи, визначеної в заповіті, до відкриття спадщини припинить юридичне значення заповіту, але не робить його нікчемним. Адже нікчемним правочин стає тому, що вимоги закону були порушені в момент його вчинення, а не тому, що згодом змінилися обставини, без яких чинність правочину є неможливою. Так і в разі розірвання шлюбу після посвідчення заповіту подружжя: юридичне явище, від якого відпала частина, яка зумовила його життя, припиняє своє існування. Тому З. В. Ромовська вважає, що така критика позиції Верховного Суду України не має щонайменшої теоретичної підстави [212, с. 139]. Поділяючи позицію З. В. Ромовської, для усунення різного тлумачення цивільного законодавства та з урахуванням надбань судової практики доцільним є законодавче визнання припиненим спільного заповіту подружжя в разі розірвання ними шлюбу. У тому разі, коли одного з подружжя буде визнано таким, що в момент його вчинення він не усвідомлював значення своїх дій та (або) не міг керувати ними, спільний заповіт може бути визнано недійсним на відповідній підставі.

Є. О. Мічурін, здійснюючи дослідження обмеження майнових прав фізичних осіб, також звертав увагу на обмеження, які закріплені в самій конструкції заповіту подружжя. Дослідник вказує, що, якщо після смерті подружжя майно може успадковувати

низка спадкоємців, то за заповітом подружжя, що прямо вказано в законі, майно померлого раніше подружжя, яке належить до спільної сумісної власності, цілком переходить до подружжя, який його пережив. Отже, майнові права інших осіб (дітей, батьків померлого подружжя) обмежені щодо права на таку спадщину [168, с. 396]. Також Є. О. Мічурін вказує на обмеження свободи заповіту відносно свободи заповідальних розпоряджень того з подружжя, який пережив іншого. Той з подружжя, який пережив іншого, відповідно до закону обмежений у праві змінити такий заповіт. Фактично у законі йдеться про неможливість зміни такого заповіту тим з подружжя, який пережив іншого після смерті другого з подружжя. Утім заповіт подружжя, як варіант, може бути визнано недійсним. У цьому випадку той з подружжя, хто пережив іншого подружжя, цілком може одноособово скласти новий заповіт щодо своєї частки спільного майна. Майно ж померлого подружжя в разі визнання недійсним заповіту подружжя відійде його спадкоємцям за законом [168, с. 396].

Л. К. Буркацький зазначав, що до особливостей заповіту подружжя, які відрізняють його від інших заповітів, слід уважати належним наступне: спільний заповіт укладається щодо частки майна кожного у спільній сумісній власності; в разі смерті одного з подружжя на його частку у спільній сумісній власності не відкривається спадщина, яка переходить до того, хто залишився живим; той з подружжя, хто його пережив, не має права розпоряджатися спільною спадщиною (продавати, дарувати тощо); право на скасування, зміну заповіту після смерті одного з подружжя не допускається; право на спадкування виникає у спадкоємців лише після смерті останнього з подружжя; об'єктом спадщини спільного заповіту може бути лише майно (речові права), яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності [67, с. 125].

Зауважимо, що в судовій практиці думка, про те, що після смерті одного з подружжя, спадщина не відкривається набула поширення. Наприклад, на вказаній обставині робив акцент

Южноукраїнський міський суд Миколаївської області в своєму рішенні від 25 грудня 2015 року по справі №№ 486/2098/15-ц відмовляючи у задоволенні позову К. до приватного нотаріуса Арбузинського районного нотаріального округу Миколаївської області Б., третя особа, яка не заявляє самостійних вимог: В. про визнання незаконною відмову нотаріуса у вчиненні нотаріальної дії, зобов'язання видати свідоцтво про право на спадщину та свідоцтво про право власності на частку майна, яке знаходилося у спільній власності. Зокрема суд вказав, що заповіт подружжя є особливим видом заповіту, зокрема, єдиним, який може складатись не одним, а двома заповідачами одночасно подружжям. Такий заповіт відноситься до новел законодавства, запроваджений ЦК України з 16 січня 2003 року та є новим правовим інститутом. Питання щодо заповіту подружжя врегульовано зокрема в ст. 1243.

ЦК України, яка передбачає, що подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. У разі складення спільного заповіту частка у праві спільної сумісної власності після смерті одного з подружжя переходить до другого з подружжя, який його пережив. У разі смерті останнього право на спадкування мають особи, визначені подружжям у заповіті. Однак, чинний ЦК України не дає відповіді на питання, яким чином після смерті першого з подружжя його частка у спільній сумісній власності перейде до другого з подружжя автоматично чи шляхом прийняття її за звичайною процедурою спадкування. Оскільки у ЦК не зазначено інше, подружжя у заповіті має призначити спадкоємцями один одного, в такому разі частка вважалась би об'єктом спадкування на користь другого з подружжя. За життя дружини та чоловіка кожен з них має право відмовитися від спільного заповіту. Така відмова підлягає нотаріальному посвідченню. У разі смерті одного з подружжя нотаріус накладає заборону відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя. Вказана норма стосовно заповітів подружжя є спеціальною, а тому застосувати до заповіту

подружжя правила ч.ч. 2, 3, 4 ст. 1254 ЦК України з огляду на недотримання норм закону або зміну своєї заповідальної волі одним з подружжя при складенні власного заповіту є неприпустимим. За приписами ст. 1243 ЦК України заповідач має право на скасування (відмовитися від спільного заповіту) та має право змінити текст заповіту лише за життя обох подружжя. Після смерті спадкодавця позивачка звернулася до приватного нотаріуса за оформленням спадщини, де дізналася, що у зв'язку з укладенням заповіту подружжя, вона не має можливості будь-яким чином розпорядитися своєю часткою у праві спільної сумісної власності та оформити спадщину, бо на неї накладається заборона відчуження. Зі змісту ст. 1243 ЦК України вбачається, що після смерті одного з подружжя відносини спадкування не виникають. На все майно, яке зазначено в заповіті подружжя, у разі смерті одного з подружжя, нотаріус накладає заборону відчуження. Тому вдова (вдовець) не стають власниками частки у праві спільної сумісної власності померлого з подружжя. Вони не мають права розпоряджатися не лише часткою померлого з подружжя, але після його смерті й своєю часткою у такому майні. Судом встановлено, що позивач була присутня під час здійснення нотаріальної дії, розуміла значення таких дій, в заповіті роз'яснені вимоги цивільного законодавства, що підтверджується підписами подружжя у заповіті. Суд зробив акцент, що з тексту заповіту подружжя, вбачалось, що зміст ст.ст. 1241, 1254 ЦК України подружжю роз'яснено. Також нотаріусом роз'яснено, що після смерті одного з подружжя частка у праві спільної сумісної власності переходить до другого з подружжя, який його пережив, а у разі смерті останнього, право на спадщину має В.. Окрім того, у заповіті вказано, що подружжя зобов'язується інформувати про смерть одного з них нотаріуса, на території діяльності якого знаходиться їх спільне майно для накладення заборони відчуження майна, зазначеного у заповіті подружжя. Проаналізувавши встановлені в законі правила можна дійти висновку, що в даному випадку не має місце відкриття

спадщини, майно просто переходить від одного подружжя до другого поза правилами про спадкування. Закон України «Про нотаріат» та «Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України», які регулюють діяльність нотаріусів при вчиненні нотаріальних дій, взагалі відсутнє положення яким би визначалися дії нотаріуса щодо порядку оформлення спадщини в разі смерті одного з подружжя та другого з подружжя, яким складено заповіт подружжя, тобто не передбачено механізм переходу права власності у спільному майні подружжя. Правилами ведення нотаріального діловодства, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 року № 3253/5, зареєстрованих в Міністерстві юстиції України 23.12.2010 року за № 1318/18613 передбачена форма 12-1 Свідоцтво про право на спадщину за заповітом подружжя на нерухоме майно, що переходить до єдиного спадкоємця, яке видається після смерті обох заповідачів. Інших форм не передбачено. Відмовляючи в задоволенні позову суд вказав, що факти неправомірності дій нотаріуса не знайшли свого підтвердження, а тому суд відмовив в задоволенні позову [312].

З наведеного рішення, також вбачаються невирішені остаточно доктриною та законодавцем питання, що відбувається з часткою того з подружжя, хто помер, та який її правовий режим. Якщо спадщина не відкривається, то вказана частка юридично продовжує належати померлому, і не може автоматично переходити до іншого з подружжя, оскільки змістом спільного заповіту вказане не охоплюється. В зв'язку з наведеним загострюється питання про природу спільного заповіту.

В юридичній науці щодо визначення поняття спільного заповіту існують два підходи. Згідно першого підходу під спільним заповітом слід розуміти поєднання в одному документі двох або більше заповітів. Згідно другого підходу спільний заповіт – це спільність (єдність, однорідність) акту заповідального волевиявлення, який може виявлятися в різний спосіб, а не лише через складання спільного заповіту. Відповідно до вказаного підходу, розпорядження

двох спадкодавців поєднується у спільний заповіт не через їх зміст, не через написання їх в одному й тому самому документі, а лише через спільний акт складання заповіту [147, с. 138].

Таким чином, спільним є заповіт, в якому зафіксовано більш ніж одна узгоджені волі фізичної особи. Зауважимо, що можливість укладення спільного заповіту закріплено тільки за подружжям. О. О. Бичківський указував, що необхідним є внесення певних змін у ЦК України, зокрема щодо визначення поняття такого заповіту, обмеження його предмета лише майном, що є спільною сумісною власністю. Він вказував, що те визначення цього поняття, яке існує сьогодні, майже заперечує можливість існування спільного заповіту подружжя як такого. Так само дослідник вказував на те, що не лише вітчизняне законодавство має прогалини щодо врегулювання спільних заповітів. Законодавче регулювання інституту спільного заповіту в європейських державах теж є неоднорідним, і це зрозуміло, враховуючи різні правові традиції та погляди на принципи спадкового права [61, с. 115].

Спільний заповіт було запроваджено в деяких країнах СНД. Так, відповідно до ст. 1347 Цивільного кодексу Грузії, заповіт має містити розпорядження лише одного спадкодавця. Спільне складання заповіту двома чи більше особами не допускається. Тільки подружжя має право скласти спільний заповіт, який може бути скасований на вимогу одного з подружжя, але за життя обох з подружжя [85, с. 45–46]. Утім, наприклад, цивільне законодавство Республіки Білорусь не передбачає спільного заповіту подружжя, а навпаки, ст. 1040 Цивільного кодексу Республіки Білорусь містить «стандартне» визначення, що заповітом визнається волевиявлення громадянина розпорядженням майном, що належить йому, на випадок смерті. Заповіт має бути складено особисто. Складання заповіту через представника не допускається. У заповіті можуть міститися розпорядження тільки однієї особи. Складання заповіту двома або більше особами не допускається [86, с. 962–963]. Так само молдавське право забороняє складання заповіту двома

або більше громадянами. Відповідно до ст. 1449 ЦК Молдови, заповіт може містити розпорядження лише одного громадянина. Складання заповіту двома або більше громадянами не допускається також і в законодавстві інших країн [61, с. 116].

За цивільним законодавством Іспанії заповіт є односторонньою заявою заповідача, а спільні заповіти є характерними лише для деяких областей Іспанії (Каталонії, Наварри, Арагону та деяких інших), але заборонені на більшості території Іспанії [60, с. 169]. Заборона складання спільних заповітів голландське право (ст. 977 ЦК Нідерландів). У Франції питання спільних заповітів вирішує ст. 968 ФЦК (Кодексу Наполеона). Так, забороняється складання заповіту двома або більше особами в одному й тому самому документі як на користь третіх осіб, так і у вигляді зустрічного чи взаємного розпорядження [88, с. 346]. Доктрина зазначає, що така заборона не поширюється на випадки, в яких два заповіти написані разом (на одному документі), але були особисто підписаними кожним із спадкодавців. Такого типу практика виникла на підставі широкої інтерпретації ст. 970 ФЦК, що регулює форму власноручного заповіту [147, с. 139]. Ідентична правова ситуація існує в Бельгії, що є наслідком застосування в Бельгії Кодексу Наполеона [61, с. 115].

Цивільний кодекс Чехії так саме визнає недійсним спільний заповіт декількох спадкодавців [184, с. 1111]. Цивільне право Японії передбачає складання заповіту однією особою у вигляді окремого документа (ст. 975 Цивільного кодексу) [93, с. 301]. Наведене свідчить, що в більшості країн спільний заповіт не запроваджено, і він є скоріше винятком, аніж правилом, тобто законодавець у більшості країн дотримується класичної моделі, що заповіт – це особисте розпорядження на випадок смерті, а тому інших конструкцій «колективного волевиявлення» як заповіт подружжя, не запроваджено.

Стосовно такої позиції корисно звернутися до коментарів розробників, тобто ідеології, яку закладали самі розробники

в цю новелу, зокрема визначення мети введення цього інституту в обіг. Так, З. В. Ромовська зазначає, що юридичний сенс заповіту подружжя полягає в одержанні спадщини, насамперед майна, яке було спільною сумісною власністю, тією особою, яка була обрана за домовленістю подружжя, а також в тому, що той з подружжя, який пережив, продовжує жити у звичному для нього майновому середовищі [209, с. 149].

З таких позицій стає зрозумілим, що забезпечення досягнення даної мети могло бути тільки шляхом введення певних обмежень, що, однак, не означає, що існували недоліки законодавчого регулювання.

Інше питання, наскільки воно є актуальним для цивільного обігу, оскільки подібного роду очікування притаманні далеко не всім з подружжя, який пережив іншого. Наведене дозволяє зробити попередній висновок, що практичний потенціал інституту спільного заповіту підлягає додатковому вивченню, як і його природа, для подальшої оцінки ефективності його застосування та напрямів удосконалення [119, с. 123–126].

2.2. Підстави визнання спільного заповіту подружжя недійсним

Вивчення судової практики свідчить, що серед загальної кількості цивільних справ, що розглядаються судами, не останнє місце посідають спори зі спадкових відносин. Так, відповідно до Звіту судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік, до судів першої інстанції за звітний період надійшло 24798 справ позовного провадження, з них 1793 – спори про спадкові права, з яких було розглянуто з ухваленням рішення 1758 [47]. Крім того, цікавим є той факт, що не завжди позивачі звертаються до суду з позовом про визнання заповіту недійсним. У більшості випадків спочатку позивачі звертаються до суду з позовом про визнання права власності в порядку спадкування, та коли після першого судового засідання дізнаються про існування заповіту, складеного на іншу особу, уточнюють позовні вимоги та просять визнати заповіт недійсним. Це стосується не тільки позивача, бо й відповідач має право пред'явити зустрічний позов про визнання заповіту недійсним, якщо вважає, що заповіт порушує його права як спадкоємця. Тому, якщо говорити про цивільні справи щодо спадкування за заповітом, можна зробити висновок, що серед них численною категорією судових справ є справи, пов'язані з визнанням заповіту недійсним.

Як зазначає Ю. О. Заїка, особливість заповіту полягає в тому, що цивільно-правові наслідки настають не негайно, після належного волевиявлення у відповідній формі, а лише після смерті особи, яка його вчинила. Тому питання щодо дійсності заповіту заінтересовані особи можуть ініціювати лише після смерті спадкодавця, тобто після відкриття спадщини, коли заповіт набуває реальної сили [138].

Заповіт є правочином, а тому має відповідати загальним вимогам, що визначені у ст. 203 ЦК України. Згідно з ч. 1 ст. 1257 ЦК України, заповіт є нікчемним, якщо його вчинила особа, яка

не мала права на заповіт. Такого права не має той, хто визнаний судом недієздатним, той, чия цивільна дієздатність обмежена, а також неповнолітній, який не набув повної дієздатності або вона не була йому надана [212, с. 150].

Нікчемним є також заповіт, складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення. Йдеться про усні заповіти та заповіти, посвідчені, наприклад, після смерті особи або посвідчені не уповноваженими на це особами [212, с. 150].

Підстави та наслідки недійсності заповіту встановлені ст. 1257 ЦК України. Ця норма передбачає, що заповіт, який склала особа, котра не мала на це права або з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. Якщо ж заповіт вчинила особа, волевиявлення якої не було вільним і не відповідало її волі, недійсність такого заповіту встановлює суд [67, с. 148]. Такий поділ недійсних заповітів відповідає поділу недійсних правочинів на нікчемні та оспорюванні, який передбачений ст. 215 ЦК України.

Як зазначив Вищий спеціалізований суд України в листі «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13, ст. 1257 ЦК України не виключає застосування загальних норм § 2 глави 16 ЦК України відповідно до встановлених судом обставин, якщо вони узгоджуються з правовими підставами та наслідками нікчемності або недійсності заповіту, зазначеними у ст. 1257 ЦК України [17].

Тому всі підстави недійсності заповіту можна поділити на загальні (стосуються недійсності будь-яких правочинів відповідно до § 2 глави 16 ЦК України) і спеціальні (підстави недійсності виключно заповітів відповідно до вимог ст. 1257 ЦК України). Слід звернути увагу на те, що такий поділ підстав недійсності заповіту є доволі умовним, оскільки будь-який недійсний заповіт порушує ту чи іншу норму цивільного законодавства [49, с. 114–115].

Окремо слід зауважити, що у значній кількості справ, які були вивчені під час підготовки цього дослідження, вбачалось неправильне застосування ст. 203 ЦК України, а точніше ч. 1 цієї

статті: зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства. Спостерігається ситуація, коли в разі порушення будь-якої норми цивільного законодавства будь-який правочин може бути визнаний недійсним за такою схемою. Проте, на нашу думку, оскільки ст. 203 ЦК України має загальний характер, то для визнання правочину недійсним за цією підставою повинна бути наявна спеціальна норма, яка передбачає як наслідок порушення її умов, можливість визнання правочину недійсним або нікчемність правочину. У контексті обраної тематики дослідження, якщо виходити з того, що спільний заповіт подружжя є сукупністю волі двох осіб, недійсність волевиявлення однієї особи не свідчить про недійсність волевиявлення іншої. Тож частина майна, яка не є спільною власністю подружжя, з нашої точки зору, не може обумовлювати недійсність всього заповіту подружжя, про що буде зазначено окремо.

Найпоширенішою підставою оскарження заповіту, на яку посилається потенційний спадкоємець, не згодний з волею спадкодавця, є вчинення заповіту дієздатною фізичною особою, яка в момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України).

Так, наприклад, у справі за позовом Л. до Б. про визнання заповіту недійсним, позивач посилався на те, що Ф. на випадок своєї смерті зробив розпорядження та все своє майно – заповів своєму синові Л., заповіт був посвідчений приватним нотаріусом. 28 липня 2011 року Ф. помер. Після смерті батька позивач дізнався, що 14 грудня 2010 року він зробив інший заповіт, яким все належне йому майно заповів сусіду Б., заповіт посвідчений приватним нотаріусом. Позивач вважає, що цей заповіт є недійсним, оскільки з 1979 року батько перебував на обліку в Одеському міському психіатричному диспансері з діагнозом «маніакально-депресивний синдром» та був інвалідом I групи. У листопаді 2010 року після складної операції батько відмовився їхати з позивачем до м. Сочі, тому позивач звернувся

до відповідача з проханням доглянути батька після лікарні та надав відповідачеві 500 доларів США для придбання необхідних ліків. Позивач вважає, що зазначений заповіт був складений під тиском, оскільки на той час Ф. вже не міг усвідомлювати своїх дій та керувати ними. У процесі розгляду справи відповідно була проведена комісійна судово-медична експертиза, висновком № 486 від 16 січня 2013 року якої було встановлено, що у Ф. були психічні розлади у вигляді істеричного розладу, неврастенія, органічно-лабільний розлад зі зниженням інтелектуально-мністичних функцій, що відповідає психічному рівню та не перешкоджає йому усвідомлювати свої дії та керувати ними. У процесі розгляду справи суд призначив посмертну комплексну судово-психіатричну експертизу, але у зв'язку з відсутністю достатньої медичної документації висновок не було надано. Окремою думкою лікаря-доповідача щодо зазначеної експертизи в судовому засіданні було встановлено, що, враховуючи фізичний та психічний стан здоров'я померлого, станом на час підписання спірного заповіту та до моменту його смерті він не усвідомлював своїх дій та не міг керувати ними, бо страждав на зниження інтелектуально-мністичних функцій, органічним емоційно-лабільним розладом, що супроводжується зниженням пам'яті, дезорієнтацією в часі та тормозковим мисленням, сугестивністю, що підтверджує відсутність у померлого повної цивільної дієздатності. Рішенням Київського районного суду м. Одеси від 12 квітня 2013 року позовні вимоги було задоволено, визнано заповіт Ф. недійсним [46].

В іншій справі за позовом М. до Д. про визнання заповіту недійсним, визнання права на спадкування та визнання права власності в обґрунтування позивач посилався на те, що 14 лютого 2011 року померла його тітка П. Після смерті відкрилася спадщина на частину будинку. Позивач указував, що він є спадкоємцем п'ятої черги за законом, тому в установлений законом термін він звернувся до нотаріуса з заявою про прийняття спадщини. Від нотаріуса йому стало відомо про існування заповіту, що його

спадкодавець склав на користь Д. Зазначав, що протягом останніх 15 років перед смертю П. страждала на хворобу серця, гіпертонічну хворобу, неврологічні захворювання, що стало причиною психічних розладів, які негативно впливали на її поведінку, заважали їй правильно сприймати реальні події, керувати своїми діями. Рішенням Київського районного суду м. Одеси від 22 жовтня 2013 року в задоволенні позову було відмовлено. Рішенням апеляційного суду Одеської області від 9 квітня 2014 року рішення суду першої інстанції було скасовано та ухвалено нове рішення, яким позов задоволено частково. Визнано заповіт недійсним. Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 17 липня 2014 року рішення Апеляційного суду Одеської області від 9 квітня 2014 року було залишено без змін та зазначено, що ухвалюючи рішення про визнання заповіту недійсним з підстав, передбачених ст. 225 ЦК України, апеляційний суд прийшов до правильного висновку, що спадкодавець на момент складання заповіту не розуміла значення своїх дій та не могла ними керувати [34].

Аналіз судової практики свідчить про відсутність справ про визнання спільного заповіту подружжя недійсним на підставі ст. 225 ЦК України. І це цілком логічно, оскільки одна людина ще може в момент вчинення заповіту не усвідомлювати значення своїх дій, наприклад, у зв'язку з тяжкою хворобою, але два заповідачі – подружжя, та ще одночасно така ситуація майже виключена, про що, у всякому разі, свідчить вивчення Єдиного державного реєстру судових рішень.

Однією з характерних ознак спільного заповіту подружжя є те, що цей заповіт може бути складений лише щодо спільного сумісного майна подружжя. Звідси ми отримуємо одну з найпоширеніших підстав скасування заповіту подружжя, яка на сьогодні існує в судовій практиці. Так, відповідно до ст. 60 СК України майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього

господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Підґрунтям цієї норми є світоглядне судження розробників СК, на думку яких, спільна сумісна власність подружжя є матеріальною передумовою міцності шлюбу, здійснення подружжям різних соціальних функцій, зокрема народження й виховання дитини [209, с. 134]. Така позиція може носити дискусійний характер, проте має право на існування. У літературі критикувалась абсолютизація правил про спільну сумісну власність подружжя та її невідповідність сучасним реаліям життя [188, с. 119–131].

Зрозуміло, що за час перебування у шлюбі чоловік та дружина можуть набувати майно не тільки на праві спільної сумісної власності, але й можуть бути співвласниками майна, яке їм належить на праві спільної часткової власності, а також мати своє особисте майно. У літературі підкреслювалось, що відносно таких видів майна складення заповіту подружжя закон не передбачає, а тому, якщо предметом заповіту подружжя буде виступати майно, що є особистою власністю кожного з них, то такий заповіт повинен визнаватися недійсним, оскільки його зміст суперечить чинному цивільному законодавству (ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 215 ЦК України) [209, с. 93–94]. Аналіз судової практики свідчить, що вона йде саме таким шляхом.

Так, у справі за позовом З. до приватного нотаріуса Ю. треті особи: К., О. про визнання заповіту подружжя недійсним, скасування заборони відчуження, позивачка посилалася на те, що 21 травня 2004 року нотаріус посвідчив заповіт подружжя від її імені та від імені її померлого чоловіка Г. на користь К. та О., згідно з яким подружжя заповіли вказаним особам квартиру, яка належить З., Г. на праві спільної часткової власності. Таким чином, на квартиру, що є об'єктом спадкування на час складання вказаного заповіту подружжя, не поширювався правовий режим права спільної сумісної власності, тому зазначена квартира не могла бути предметом заповіту подружжя. Враховуючи викладене, позивач зазначала, що заповіт не відповідає за змістом вимогам

діючого законодавства України, у зв'язку з чим, є недійсним. У зв'язку з тим, що нотаріусом було накладено заборону відчуження зазначеного в заповіті майна, позивач також просила зняти накладену заборону з спірної квартири. Рішенням Малиновського районного суду м. Одеси від 5 лютого 2013 року позовні вимоги були задоволені. При цьому судом було встановлено, що при складанні заповіту, приватним нотаріусом не було перевірено чи відноситься спадкове майно до спільного майна подружжя, у зв'язку з чим, заповіт було складено з порушенням діючого законодавства, а відтак він є недійсним [40].

Аналогічним чином, Шаргородський районний суд Вінницької області виходячи з того, що предметом заповідального розпорядження в оспорюваному заповіті є все майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, на праві спільної часткової власності, а також усе те майно, що належатиме кожному з подружжя в майбутньому, в тому числі і після смерті одного з них, а тому зміст заповіту подружжя від 15.10.2008 року, складеного А. та його дружиною Б., посвідчений В., секретарем виконкому Гибалівської сільської ради, зареєстрований в реєстрі за № 635 суперечить частині 1 ст. 1243 ЦК України, оскільки заповіт було складено не щодо майна, яке належало подружжю на праві спільної сумісної власності, а щодо всього майна, в тому числі майна, що належить кожному з подружжя на праві спільної часткової власності, а також усього того майна, що належатиме кожному з подружжя в майбутньому, в тому числі і після смерті одного з них, рішенням від 28 травня 2012 року по справі № 230/2300/12 задовольнив позов А. до Г. про визнання заповіту недійсним, третя особа Секретар виконкому Гибалівської сільської ради В. та визнав недійсним заповіт подружжя А. та Б., складений 15 жовтня 2008 року та посвідчений В., секретарем Гибалівської сільської ради Шаргородського району Вінницької області, зареєстрований в реєстрі за № 635. При цьому посилався на ст. 202, п. 1 ч. 1 ст. 203, ст.ст. 216, 1243 ЦК України [313].

В іншій справі за позовом Є. до М., третя особа – нотаріус Г., про визнання недійсним заповіту подружжя та визнання права власності в порядку спадкування за законом, за зустрічною позовною заявою М. до Є. про визнання недійсним заповіту подружжя, поновлення дії попереднього заповіту та визнання права власності в порядку спадкування за заповітом позивач Є. просив визнати заповіт подружжя недійсним на підставі ч. 1 ст. 203, ч. 1 ст. 229 ЦК України. В обґрунтування посилався на те, що заповіт подружжя від його імені та від імені його померлої дружини Б. на користь М. є недійсним, бо при складанні цього заповіту він та його дружина надали нотаріусу свідоцтво про право власності на житло, яке було видано на підставі розпорядження органу приватизації, згідно з яким квартира була передана їм у спільну сумісну власність у порядку приватизації, але розпорядженням УЖКГ виконкому Одеської міськради Є. було виключено за розпорядженням органу приватизації, отже, квартира на час складання ними вказаного спільного заповіту подружжя не була об'єктом їхнього права спільної сумісної власності. Рішенням Приморського районного суду м. Одеси від 25 лютого 2010 року позов Є. було задоволено, а зустрічний позов М. задоволений частково. Визнано недійсним заповіт від імені подружжя Є. та Б., яка померла 9 листопада 2004 року на користь М., який був посвідчений 27 жовтня 2004 року державним нотаріусом. Визнано за Є. право власності на квартиру в порядку спадкування за законом після смерті Б. У задоволенні решти позовних вимог М. було відмовлено. При цьому суд першої інстанції виходив з того, що заповіт подружжя Є. та Б. від 27.10.2004 р. за змістом не відповідає вимогам ст. 1243 ЦК України, оскільки квартира на час складання заповіту не була об'єктом права власності подружжя, тому на підставі ст.ст. 203 ч. 1, 229 ч. 1 ЦК України є недійсним. Є. постійно проживав зі спадкодавцем Б. та є єдиним спадкоємцем за законом першої черги, тому відповідно до ст. 1268 ч. 3 ЦК України він вважається таким, що прийняв спадщину. Рішення було

залишено без змін ухвалою Апеляційного суду Одеської області від 16 червня 2010 року [26].

У деяких випадках заповіт подружжя ставав перешкодою в реалізації права спадкоємця – того з подружжя, який пережив іншого, та оспорювався через допущену помилку під час його складання.

Так, у справі за позовом С. до Г. про визнання заповіту частково недійсним, позивачка посилалася на те, що вона та її чоловік І., будучи співвласниками житлового будинку, склали спільний заповіт подружжя про те, що на випадок їх смерті вони заповідають вищезазначений будинок племінникові чоловіка та відповідачеві по справі Г. Після смерті чоловіка позивачка звернулася до нотаріуса за оформленням спадщини, де дізналась, що у зв'язку з укладенням даного заповіту подружжя вона не має можливості будь-яким чином розпорядитися часткою у праві спільної сумісної власності. Позивачка зазначала, що уклала даний заповіт внаслідок помилки, оскільки під час його оформлення вважала, що після смерті одного з подружжя частка будинку залишається тому з подружжя, який його пережив, а друга половина померлого перейде у власність відповідачеві. Враховуючи викладені обставини, просила визнати частково недійсним заповіт подружжя від імені С. та І. складений на користь Г. у частині заповідання нею на ім'я Г. частки спірного житлового будинку та у частині, яка є її обов'язковою часткою у спадщині, після смерті чоловіка І. Рішенням Києво-Святошинського районного суду Київської області від 4 січня 2013 року, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Київської області, у задоволенні позову було відмовлено, оскільки помилка внаслідок власного недбалства, незнання закону чи неправильного його тлумачення однією зі сторін не є підставою для визнання правочину недійсним [24].

В іншій справі, звертаючись до суду, позивачка М. посилалася на те, що 4 жовтня 2006 року вона та її покійний чоловік Б. уклали заповіт подружжя, згідно з яким усе своє майно вони заповідали Я.

Чоловік позивачки помер 29 вересня 2008 року. Позивачка вважала, що заповіт подружжя, укладений нею та її покійним чоловіком, суперечить чинному законодавству, є незаконним і підлягає скасуванню, оскільки заповіт укладено під впливом помилки (обману), оскільки відповідач Я., яка обіцяла доглядати її та її чоловіка, не робила цього, а нотаріус не роз'яснила їм всіх деталей, обставин та наслідків укладення заповіту подружжя. Крім того, сам заповіт не відповідає чинному законодавству, бо в ньому сказано, що подружжя заповідає «все наше майно», у той час як законом передбачено, що подружжя має право скласти спільний заповіт щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності. Рішенням Іванківського районного суду Київської області від 1 грудня 2011 року було задоволено позовні вимоги. Визнано заповіт укладений від імені подружжя М. і Б. на користь Я. 4 жовтня 2006 року, посвідчений приватним нотаріусом Іванківського нотаріального округу Київської області Ю., недійсним. Скасовано заборону на майно накладену державним нотаріусом. Рішенням Апеляційного суду Київської області від 15 травня 2012 року зазначене рішення суду було скасовано, у задоволенні позовних вимог було відмовлено з посиланням на те, що в позовній заяві не зазначено та матеріали справи не містять доказів того, що оскаржуваний заповіт складений з порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, або доказів про те, що волевиявлення позивачки (заповідача) не було вільним і не відповідало його волі, не здобуто таких доказів і в судовому засіданні. Посилання позивачки на ту обставину, що під обмеження підпало не лише спільне майно подружжя, а й її особисте приватне майно, не підтверджується жодними доказами у справі [37].

Разом з тим, в іншій справі, Бердичівський міськрайонний суд Житомирської області своїм рішенням від 30 листопада 2012 року задовольнив позов А. та визнав недійсним заповіт подружжя А. та Б. посвідчений приватним нотаріусом Бердичівського міського нотаріального округу В. 15.12.2004 року і зареєстрований в реєстрі

за № 4256. Залишаючи в силі вказане рішення суду апеляційній суд Житомирської області в ухвалі від 07.02.2013 р. вказав, що встановлені судом обставини справи вказують, що подружжю не було належним чином роз'яснено прав та обов'язків, які виникають та мають істотне значення у разі укладення заповіту подружжям. Чоловік позивачки помер, тому на час коли стало відомо про правові наслідки укладення заповіту подружжя, самостійно внести зміни до заповіту вона не мала змоги, оскільки лише за життя обох з подружжя такі зміни можливі, у зв'язку з чим інакшим шляхом ніж за рішенням суду не можливо визнати заповіт подружжя недійсним. За наведених підстав, оскільки позивачу не було в повній мірі роз'яснено правові наслідки укладення заповіту подружжя, то її волевиявлення було не досить вільним та не відповідало її волі. Суд вказував на те, що вимоги позивачки ґрунтуються на ст. 1257 ЦК України, де вказано, що суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено, що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Враховуючи правовий статус заповіту подружжя, а також ту обставину, що чоловік позивачки помер, позивачка, тяжко хворіє, та з огляду на вимоги ст. 1243 ЦК України, такий заповіт може бути визнаний недійсним у повному обсязі за позовом одного з подружжя, що залишився живим, а не частково. При цьому також суд посилався на ч. 1 ст. 203 та ст. 229 ЦК України, констатуючи при цьому, що зі змісту ст. 1243 ЦК України вбачається, що після смерті одного з подружжя відносини спадкування не виникають. На все майно, яке зазначено в заповіті подружжя, у разі смерті одного з подружжя, нотаріус накладає заборону відчуження. Тому вдова (вдовець) не стають власниками частки у праві спільної сумісної власності померлого з подружжя. Вони не мають права розпоряджатися не лише часткою померлого з подружжя, але після його смерті й своєю часткою у такому майні [314].

Цікавим є те, що в одній з проаналізованих справ суд використовуючи аналогічний підхід послався на те, що нотаріусом

дійсно було роз'яснено зміст ст. 1241, 1307 ЦК України, однак не було роз'яснено зміст ст. 1243 ЦК України, зокрема щодо обмеження прав на розпорядження майном подружжя. Вказана обставина у сукупності з іншими обставинами справи привела Корольовський районний суд м. Житомира в справі № 2-3103/12 р. до висновку про необхідність задовольнити позов Д. до З. про визнання заповіту недійсним [315].

Наведена судова практика свідчить про практичні труднощі при реалізації положень ЦК України про заповіт подружжя, при цьому, як вбачається з наведеного, однією з перешкод в його реалізації була наявність обмежень у реалізації прав тим з подружжя, хто пережив іншого, а також обмеження в реалізації прав осіб, які мають право на обов'язкову частку. Оскільки саме остання категорія є достатньо значною, розглянемо цей аспект більш детально в наступному підрозділі.

2.3. Право на обов'язкову частку у спадщині подружжя

Правове становище особи в будь-якому суспільстві визначається з урахуванням оптимального співвідношення як особистих прав і інтересів громадянина, так і інтересів окремих громадян та суспільства в цілому.

Звичайно, держава заінтересована в тому, щоб громадянин максимально використовував надані йому права, оскільки будь-яке суб'єктивне право має соціальну цінність лише за умови можливості його реального здійснення. Водночас реалізація наданого права не має поєднуватися з нівелюванням інтересів інших членів суспільства. У контексті тематики, яка досліджується, йдеться про свободу заповіту, яка теоретично не повинна мати обмежень, оскільки особа розпоряджається своїм майном (майновими правами тощо). Проте, як зазначається у літературі, заповідальна свобода водночас має й певні негативні риси. У спадкодавця можуть бути близькі родичі, для яких він був єдиним годувальником і які за життя мали право вимагати від нього утримання. Після смерті спадкодавця такі особи можуть бути позбавлені коштів на існування [137, с. 195–196].

Принципово важливий елемент сучасного спадкового права – право спадкоємців на обов'язкову частку – виник ще в римському приватному праві, коли близьким родичам померлого право на спадщину надавалось незалежно від останньої волі заповідача. Страх перед громадською думкою зумовлював потребу призначення спадкоємцями за заповітом саме членів сім'ї заповідача. Так, якщо в заповіті нічого не було залишено близьким родичам, то вважалося, що такий заповіт склала особа, яка перебувала «не в своєму розумі», і заповіт визнавався недійсним [192, с. 280; 178; 137, с. 196].

Крім того, через те, що існують спадкоємці, які за бажанням мають можливість отримати певну частку спадщини, незважаючи на наявність заповіту на користь іншої особи, у юридичній

літературі щодо них використовується традиційно термін обов'язкові або необхідні спадкоємці [137, с. 196].

Відповідно до ч. 1 ст. 1241 ЦК України, малолітні, неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатна вдова (вдівець) та непрацездатні батьки спадкують, незалежно від змісту заповіту, половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом (обов'язкова частка). Законодавець також передбачив в абзаці другому, що розмір обов'язкової частки у спадщині може бути зменшений судом з урахуванням відносин між цими спадкоємцями та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення. Згідно з ч. 2 ст. 1241 ЦК України до обов'язкової частки у спадщині зараховується вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу, встановленого на користь особи, яка має право на обов'язкову частку, а також вартість інших речей та майнових прав, які перейшли до неї як до спадкоємця. Будь-які обмеження та обтяження, встановлені в заповіті для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку у спадщині, дійсні лише щодо тієї частини спадщини, яка перевищує її обов'язкову частку (ч. 3 ст. 1241 ЦК України).

Природа права на отримання обов'язкової частки у спадщині та його інституційна належність викликала певні дискусії. Я. Турлуковський, проаналізувавши представлені в літературі підходи, виділив три основні групи [252, с. 118], які умовно можна визначити таким чином: 1) «необхідні спадкоємці» й «обов'язкова частка» відомі тільки інституту спадкування за заповітом, а право на обов'язкову частку регламентується [254, с. 16–17]; 2) спадкування обов'язкової частки – це спадкування всередині спадкування [291, с. 64; 152, с. 315]; 3) спадкування обов'язкової частки є спадкуванням за законом [175; 146].

Бичківський О.О. в свою чергу зазначав, що незважаючи на те, що вказані підходи були здебільшого сформульовані ще за радянських часів, вони залишаються актуальними і сьогодні [61, с. 104]. У період

дискусії Х. З. Піцик вказувала, що спадкування за правом на обов'язкову частку спадщини не є самостійною підставою спадкування, бо тоді право на спадкування виникає в особи в разі прямого припису норми закону, яка, обмежуючи волю заповідача, надає спадкоємцеві право отримати певну частку спадщини, якої його намагався позбавити спадкодавець шляхом складання заповіту [195, с. 146]. При цьому дослідниця піддала критиці ст. 1217 ЦК України, вважаючи, що право на обов'язкову частку і спадкування речей звичайної домашньої обстановки та вжитку здійснюється одночасно зі спадкуванням за законом і заповітом, а тому вони повинні враховуватись у судовій та нотаріальній практиці [195, с. 30].

На думку Т. Д. Чепиги, інститут обов'язкової частки втілює за допомогою закону ідею справедливого матеріального забезпечення соціально слабких спадкоємців, коригує заповідальне спадкування, суб'єктивну справедливість якого задає сам заповідач [293, с. 4]. З. В. Ромовська зазначала, що з врахуванням того, що право на обов'язкову частку мають особи, які були кровно і (або) родинно найближчими до померлого, їхня обов'язкова частка – це іноді не стільки засіб до поліпшення житлово-побутових умов, скільки уречевлена пам'ять про батька, матір, дружину, чоловіка, сина чи дочку [212, с. 114].

Розглянемо більш детально, які особи належать до категорії – непрацездатна особа.

Непрацездатність фізичної особи визначається за віком або станом здоров'я. Непрацездатними за віком вважаються особи, які досягли пенсійного віку (жінки – після досягнення 55 років та чоловіки – після досягнення 60 років – ст. 12 Закону України «Про пенсійне забезпечення»). Факт продовження трудової діяльності не позбавляє особу права на отримання обов'язкової частки. У свою чергу особи, які мають право на пільгові пенсії, проте не досягли встановленого чинним законодавством пенсійного віку, не мають права на обов'язкову частку. До непрацездатних осіб за станом здоров'я належать інваліди I, II, III груп.

О. О. Бичківський звертав увагу на те, що законодавством чітко не визначено, кого слід відносити до непрацездатних, проте вважав, що до непрацездатних повнолітніх осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, слід віднести: 1) осіб, які досягли встановленого законом пенсійного віку (ст. 26 Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування») [5]; 2) осіб з інвалідністю будь-якої групи інвалідності (ст. 2 Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» [6]). Наявність інвалідності встановлюється експертним шляхом органами медико-соціальної експертизи Міністерства охорони здоров'я України. Він також звертав увагу на те, що наявність інвалідності не означає непрацездатність особи, особливо це стосується осіб, які є інвалідами III групи, а тому при вирішенні питання щодо того, чи є конкретна особа непрацездатною, слід здійснювати ретельну перевірку документів [61, с. 107]. При цьому автор зазначав, що отримання спадкового майна за правилами обов'язкової частки є правом, а не обов'язком спадкоємця, тобто, у разі відмови від отримання частки або її неприйняття, ця частка спадкується у складі всього спадку. При цьому спадкоємці, які за законом «автоматично» приймають спадок (ч. 2, 4 ст. 1268 ЦК України – спільне проживання зі спадкодавцем, а також малолітні та неповнолітні особи) можуть відмовитись від неї, і що всі суб'єкти права на обов'язкову частку рівні між собою у своїх правах [61, с. 107].

Критерії віднесення осіб до обов'язкових спадкоємців обговорювались ще на початку 50-х років минулого століття. Зокрема, А. А. Файнштейн висловлював думку, що для визнання права на обов'язкову частку недостатньо досягнення певного віку, і як наслідок, визнання особи непрацездатною [255, с. 103–111].

Є. І. Фурса вважає допустимим відмовляти у праві на обов'язкову частку, якщо при фактичній непрацездатності за віком чи станом здоров'я спадкоємець працює, отримує заробітну плату чи доход від підприємницької діяльності, значну пенсію тощо [137, с. 200].

Ю. О. Заїка, виходячи з того, що нотаріус не має можливості встановити чи працює особа, яка подала заяву на отримання обов'язкової частки, та пропонує встановити загальне правило, що спадкоємці, які закликаються до спадкування за заповітом, мають право звертатись до суду в рамках позовного провадження з вимогою про визнання спадкоємця таким, що не має права на обов'язкову частку [137, с. 201].

З урахуванням того, що право на обов'язкову частку існує незалежно від змісту заповіту, то умовами його виникнення слід визнати наявність заповіту, який закріплює волю спадкодавця таким чином, що спадок повинен перейти до іншої особи, або розмір спадкової частини для спадкоємця, який має право на обов'язкову частку, є меншою, ніж вказано в заповіті. Сам суб'єкт – носій такого права, повинен відповідати критеріям, встановленим у законі – непрацездатність, малолітство, неповноліття (ч. 1 ст. 1242 ЦК України).

О. О. Бичківський вказує, що на практиці існує два основних підходи до визначення обов'язкової частки у спадщині. У першому варіанті її забезпечують за рахунок майна, охопленого заповітом, а у разі недостатності – за рахунок майна, охопленого заповітом, що забезпечує дотримання волі заповідача. Другий підхід – формування обов'язкової частки з усіх видів спадкового майна як охопленого заповітом, так і не вказаного в ньому [202, с. 91]. Дослідник також вважає, що оскільки свобода заповіту обмежена лише правилами, що стосуються обов'язкової частки, то в разі, коли у спадщину переходить житлове приміщення, в обов'язкову частку спадкоємця, який проживав у даному житловому приміщенні, у першу чергу має зараховуватись та частка житлового приміщення, яку він займав, а частина обов'язкової частки, якої не вистачає, має бути надана з не заповіданого майна, а у разі недостатності не заповіданої частини – з той частини майна, яка заповідана. Виділення обов'язкової частки у вигляді частини майна може бути замінено наданням обов'язковому спадкоємцеві

регулярного утримання, яке виплачуватимуть усі спадкоємці з майна, яке перейшло до них у спадщину. Проте, оскільки у ЦК України це не врегульовано, необхідним, на його погляд, є доповнення ч. 2 ст. 1241 ЦК України абзацом такого змісту: «Особи, вказані у ч. 1 цієї статті, мають право замість отримання обов'язкової частки у вигляді певного майна вимагати надання регулярних виплат у розмірі їх обов'язкової частки від спадкоємців за заповітом. Строки та розміри виплат визначаються нотаріально посвідченою домовленістю між цими спадкоємцями та спадкоємцями за заповітом» [61, с. 109–110]. Інакше визначає обов'язкову частку Л. К. Буркацький, який також звертає увагу, що визначення розміру обов'язкової частки у спадщині на практиці викликає певні труднощі. Неправильність підрахунку може призвести до зменшення обов'язкової частки або до її збільшення, що позбавить спадкоємця за заповітом або особу, яка має право на обов'язкову частку, певної частки у спадщині. Відповідно до вимог закону, обов'язкова частка визначається в розмірі половини від тієї частини спадщини, яка належала б кожному із спадкоємців у разі спадкування за законом. Тобто, право на 1/2 обов'язкову частку мають ті спадкоємці, які мають право на спадкування за законом, з розрахунку належної кожному з них частки у спадщині. Цим правом користуються лише спадкоємці першої черги спадкування за законом, незалежно від змісту заповіту [67, с. 103].

Як було зазначено в п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду УРСР «Про практику розгляду судами УРСР справ про спадкування» від 24 червня 1983 року, обов'язкова частка у спадщині визначається з урахуванням усіх спадкоємців за законом, які за відсутності заповіту закликалися б до спадкування.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року № 7, перелік осіб, які мають право на обов'язкову частку, що визначений ст. 1241 ЦК України, є вичерпним і розширеного тлумачення не потребує. При визначенні розміру обов'язкової

частки у спадщині враховуються всі спадкоємці за законом першої черги, увесь склад спадщини, зокрема право на вклади в банку (фінансовій установі) щодо яких вкладник зробив розпорядження на випадок своєї смерті, вартість речей звичайної домашньої обстановки та вжитку, вартість заповідального відказу. За згодою особи, яка має право на обов'язкову частку у спадщині, належна їй частка визначається з майна, не охопленого заповітом. У разі незгоди ця частка визначається з усього складу спадщини. Той зі спадкоємців, який має право на обов'язкову частку у спадщині та проживав разом із спадкодавцем на день його смерті, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо у визначеному законом порядку не відмовився від неї. Якщо той із спадкоємців, хто має право на обов'язкову частку та не проживав зі спадкодавцем на день його смерті, не подав заяву про прийняття спадщини, він вважається таким, що не прийняв її. У разі порушення права спадкоємців на обов'язкову частку у спадщині, суд може вирішувати питання про недійсність свідоцтва про право на спадщину лише в тій частині, яка складає обов'язкову частку. Суд може зменшити розмір обов'язкової частки у спадщині з урахуванням відносин між спадкоємцем та спадкодавцем, а також інших обставин, які мають істотне значення, зокрема майнового стану спадкоємця. Позбавлення особи права на обов'язкову частку судом ЦК не передбачає, хоч особа, яка має право на обов'язкову частку, може бути усунена від права на спадкування відповідно до ст. 1224 ЦК [14].

Серед підстав для зменшення обов'язкової частки у спадщині в юридичній літературі вказують: 1) непідтримання спадкоємцем зв'язків зі спадкодавцем, незважаючи на потребу останнього в цьому; 2) погане поводження з ним; 3) нездійснення належного догляду [287, с. 383]; 4) надання заздалегідь неправдивих свідчень у суді проти спадкодавця; звинувачення спадкодавця у вчиненні тяжкого злочину; 5) неповідомлення про те, що готується замах на життя спадкодавця; 6) ненадання спадкодавцеві допомоги, коли той перебував у небезпеці [136, с. 60–62]; 7) аморальна поведінка

обов'язкового спадкоємця не лише щодо спадкодавця, а й щодо інших спадкоємців, зокрема й тих, хто має право на обов'язкову частку; 8) виокремлення спадкоємцеві певної частки майна ще за життя спадкодавця [189, с. 136–138; 160, с. 119].

У Цивільному кодексі УРСР 1963 року можливість зміни розміру обов'язкової частки не була передбачена. Це означало, що ні тривале фактичне припинення шлюбних відносин, ні негідна поведінка у шлюбі чи інші обставини не могли вплинути на розмір обов'язкової частки у спадщині.

Слід зауважити, що ні ЦК України, ні Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008 року № 7, не зазначали, яким саме способом особа має право захистити свої права в суді.

Так, наприклад, у справі за позовом заступника прокурора в інтересах А. до Б. про визнання права власності на спадкове майно заступник прокурора посилався на те, що після смерті чоловіка А. – В. відкрилася спадщина у вигляді належної йому на праві власності квартири. Відповідно до заповіту померлого, право власності на вказану квартиру переходить до його доньки Б. Вважаючи, що дружина померлого А., яка є пенсіонеркою, особою похилого віку, а відтак, непрацездатною, на підставі вимог ст. 1241 ЦК України має право на обов'язкову частку у спадщині, заступник прокурора просив визнати за А. право власності на частину вказаної квартири. Рішенням Малиновського районного суду м. Одеси від 1 листопада 2012 року, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Одеської області від 17 грудня 2012 року, у задоволенні позову було відмовлено у зв'язку з тим, що в А. відсутнє право на обов'язкову частку у спадщині, оскільки існує ніким не оспорений та не оскаржений заповіт В., за яким останній розпорядився своїм майном на користь доньки Б., право власності якої на спірну квартиру є непорушним на підставі вимог ст. 321 ЦК України. Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 12 червня 2013 року вказані рішення були скасовані,

справу направлено на новий розгляд. Крім того, Вищий Спеціалізований Суд України зазначив, що посилення судів в обґрунтування відмови в позові на те, що прокурор не порушував питання про визнання недійсним заповіту, не відповідає вимогам матеріального закону [31].

В іншій справі за позовом заступника прокурора Малиновського району м. Одеси в інтересах Л. до Т. про визнання права власності на спадкове майно та за зустрічним позовом Т. до Л. про усунення від права на спадкування позивач посилався на те, що 27 квітня 2011 року помер Є., після смерті якого відкрилася спадщина на квартиру. За життя, 11 серпня 2010 року, Є. склав заповіт, згідно з яким все своє майно він заповів своїй дочці Т. Вважаючи, що дружина померлого, Л., яка є пенсіонеркою, особою похилого віку, а відтак, непрацездатною, на підставі вимог ст. 1241 ЦК України має право на обов'язкову частку у спадщині, заступник прокурора просив його позов задовольнити та визнати за Л. право власності на частину вказаної квартири. Заперечуючи проти позову, Т. звернулася до суду із зустрічним позовом, у якому просила на підставі ч.ч. 5, 6 ст. 1224 ЦК України усунути Л. від права на спадкування, посилаючись на те, що остання, знаючи, що спадкодавець через свій похилий вік та тяжку хворобу перебуває в безпорадному стані й потребує допомоги, не допомогла йому, не цікавилася його здоров'ям, а всі витрати, пов'язані з його похованням, зазнала тільки вона, тому просила про задоволення її вимог. Рішенням Малиновського районного суду м. Одеси від 19 грудня 2013 року первинний позов було задоволено, у задоволенні зустрічного було відмовлено. Ухвалюючи рішення, суд виходив з того, що за правилами ч. 3 ст. 1224 ЦК України не мають права на спадкування за законом повнолітні діти, а також інші особи, які ухилялися від виконання обов'язку щодо утримання спадкодавця, якщо ця обставина встановлена судом. Згідно з ч. 5 ст. 1224 ЦК України особа може бути усунена від права на спадкування за законом, якщо судом буде встановлено,

що вона ухилялася від надання допомоги спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. З огляду на зміст зазначеної норми закону, суд, вирішуючи таку справу згідно з вимогами ст. 214 ЦПК України (ст. 264 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023), має встановити як факт перебування спадкодавця в безпорадному стані через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво та потребу спадкодавця в допомозі цієї особи, так і ухилення цієї особи від надання допомоги спадкодавцеві. Ухилення особи від надання допомоги спадкодавцеві, який потребує допомоги, полягає в умисних діях чи бездіяльності особи, спрямованих на уникнення від обов'язку забезпечити підтримку та допомогу спадкодавцеві, тобто ухилення пов'язано з винною поведінкою особи, яка усвідомлювала свій обов'язок, мала можливість його виконати, але не вчиняла необхідних дій. Отже, ухилення характеризується умисною формою вини. Саме такими міркуваннями керувався суд першої інстанції, відмовляючи в задоволенні зустрічного позову Т. Рішення було залишено без змін ухвалою Апеляційного суду Одеської області від 6 березня 2014 року [25].

У зв'язку з актуальністю питання про захист прав цієї категорії спадкоємців Вищий Спеціалізований Суд України в п. 7 інформаційного листа «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13 зазначив, що захист права на обов'язкову частку у спадщині може здійснюватися шляхом пред'явлення вимог про визнання права на обов'язкову частку у спадщині (ст. 1241 ЦК), перерозподіл спадщини (ст. 1280 ЦК), визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301 ЦК). Право на обов'язкову частку у спадщині не залежить від змісту заповіту, отже, рішення суду про визнання недійсним заповіту в частині, що порушує права спадкоємця на обов'язкову частку у спадщині, не вимагається. У разі відмови нотаріуса видати свідоцтво про право на обов'язкову частку у спадщині зазначена відмова може бути оскаржена до суду в порядку позовного провадження [17].

Проте спадкоємець може не мати інтересу в отриманні безпосередньої обов'язкової частки у спадковому майні, а може вимагати компенсації її вартості. Так, наприклад, у справі за позовом К. до Б., Д. про визнання права власності та стягнення суми позивач посилався на те, що після смерті його дружини А. залишилася спадщина, а саме: будинок, який вона заповіла своєму синові – Б. На час відкриття спадщини позивач був непрацездатний і мав право на обов'язкову частку у спадщині. У червні 2010 року позивач дізнався про те, що вказаний будинок Б. продав Д. Позивач уважав, що оскільки він не відмовився від обов'язкової частки у спадщині, тому має право на неї, просив суд визнати за ним право власності на 1/4 частину спірного будинку. У грудні 2011 року позивач, уточнивши позовні вимоги, просив або визнати за ним право власності на частину зазначеного будинку, або стягнути з Б. вартість цієї частини в розмірі 22 514 грн. Рішенням Пролетарського районного суду м. Донецька від 21 травня 2012 року позов К. задоволено частково. Стягнуто з Б. на користь К. вартість 1/4 частки домоволодіння в розмірі 22 514 грн. 75 коп. В іншій частині позову відмовлено. Рішенням Апеляційного суду Донецької області від 3 липня 2012 року зазначене рішення скасовано та ухвалено нове рішення, визнано за К. право власності на 1/4 частину домоволодіння. Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 12 грудня 2012 року рішення Апеляційного суду Донецької області було скасовано на підставі того, що позивач не звертався до суду з вимогами про визнання договору купівлі-продажу спірного будинку недійсним, матеріали справи не містять доказів недійсності вказаного договору, тому суд першої інстанції дійшов обґрунтованого висновку про стягнення з Б. на користь позивача 22 514 грн 75 к. вартості 1/4 частини зазначеного будинку [32].

Право на обов'язкову частку закріплено в законодавстві багатьох іноземних країн, проте на національному рівні воно має свої особливості.

У спадковому праві Англії принцип свободи заповіту виражений найбільш послідовно. Англійське право виходить з того, що держава при спадкуванні за заповітом лише допомагає виконати волю заповідача. До прийняття Закону про спадкування 1938 року заповідач мав право повністю позбавити сім'ю спадщини. Названий Закон надав подружжю, який пережив іншого, неповнолітнім і непрацездатним дітям право просити суд про призначення «розумного утримання» із спадкового майна. Згідно з Законом про спадкування таке право отримали також колишнє подружжя, який не вступив в інший шлюб, усі діти померлого, в тому числі ті, які ще не народилися на момент смерті, утриманці та деякі інші особи [184, с. 1097]. Слід звернути увагу на те, що такий підхід не свідчить про наявність частки, що переходить у спадок у будь-якому випадку, тобто, в нашому розумінні обов'язкові частки для таких категорій як неповнолітні й непрацездатні діти спадкодавця, в тому числі ще не народжені, а також той з подружжя, хто пережив іншого, не існує, оскільки вони мають право просити суд про призначення для них «розумного» утримання зі спадку в разі, якщо їхні інтереси не були забезпечені заповітом.

Разом із тим у США та Канаді допускається своєрідне обмеження – прийняття рішення «проти заповіту», яке встановлюється на користь чоловіка чи дружини, які пережили іншого з подружжя. Заповідач не може позбавити свого чоловіка (дружину) спадщини. Закони штатів, як правило, визнають за дружиною (чоловіком) право одержати встановлену законом частину – 1/3 майна заповідача. Дружина чи чоловік мають право вибору спадкувати за законом, якщо положення заповіту ставлять їх у менш вигідне становище. Вони мають також право на одержання «розумного» утримання з майна спадкодавця, яке обмежується певним строком [304, с. 131]. За законодавством США спадкодавець на власний розсуд у заповіті може заповідати все своє майно, вже існуюче і придбане в майбутньому, будь-якій особі,

включаючи й публічно-правові утворення. Формально заповідальне розпорядження спадкодавця нічим не обмежується. У той же час подружжя спадкодавця і його непрацездатні діти відповідно до кодексів штатів про спадкування і законів штатів мають право на отримання сімейного утримання, певної грошової суми. Розмір грошової суми і сімейного утримання визначається судом, виходячи з вартості успадкованого за заповітом майна і строку існування шлюбу між подружжям, який пережив іншого, і спадкодавцем. Подружжям, який пережив іншого та непрацездатними дітьми, які пережили спадкодавця, в США вважаються діти та подружжя, які пережили спадкодавця більш ніж на 120 годин. А непрацездатними є діти до 18 років, діти – інваліди, які знаходилися на піклуванні спадкодавця після 18 років. Закони деяких штатів окрім права на сімейне утримання, передбачають ще права на єдиноразову виплату грошової суми в якості обов'язкової частки в спадщині. Розмір вказаної виплати на пряму залежить від вартості спадщини [184, с. 1127].

В Іспанії розмір обов'язкової частки дітей складає 2/3 від частки, яку б вони спадкували при розподілі спадщини за законом. Отже, норми ЦК України щодо розміру обов'язкової частки різняться в порівнянні з відповідними нормами законодавств інших держав [61, с. 110].

У Хорватії Законом про спадкування свобода заповіту обмежується за допомогою виділення особливої категорії спадкоємців, які не можуть бути повністю позбавлені заповідачем прав на спадок (обов'язкові спадкоємці). До обов'язкових (необхідним) спадкоємців належать: неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця (у тому числі усиновлені); непрацездатні чоловік і батьки (усиновлювачі); непрацездатні утриманці. З метою забезпечення майнових інтересів цієї категорії спадкоємців виділяється певна доля у спадку, яка дістала назву обов'язкової. Неповнолітні або непрацездатні діти спадкодавця, його непрацездатний чоловік (дружина) і непрацездатні батьки наслідують незалежно

від змісту заповіту не менше половини долі, яка належала б кожному з них при спадкуванні за законом. В свою чергу усі інші необхідні спадкоємці мають право лише на 1/3 частину законної частки. Слід також зазначити, що відповідно до законодавства Хорватії, необхідні спадкоємці можуть бути позбавлені права на спадок якщо ними буде скоєно злочин або противоправне діяння проти спадкодавця або його подружжя, або проти його спадкоємців. Крім того, підставою для позбавлення спадкоємця права на обов'язкову частку в спадщині також може бути скоєння злочину проти Республіки Хорватія або порушення норм міжнародного права, або навіть негідний спосіб життя [184, с. 1139]. Аналогічні норми містить Цивільний кодекс Республіки Білорусь (ст. 1064) [86, с. 987].

Відповідно до ст. 1371 Цивільного кодексу Грузії, дітям спадкодавця, його батькам і чоловікові (дружині) незалежно від змісту заповіту належить обов'язкова доля, яка повинна складати половину долі, що належала їм при спадкуванні за законом (обов'язкова частка). А відповідно до ст. 1372 право вимоги обов'язкової частки виникає з моменту відкриття спадщини. Право такої вимоги переходить у спадок [85, с. 681].

З. В. Ромовська звертала увагу на те, що новий підхід до вирішення проблеми права на обов'язкову частку виявився також у зменшенні її розміру з 2/3 до 1/2 тієї частки, яка належала б кожному із спадкоємців першої черги в разі спадкування за законом. Саме таким є розмір цієї частки в законах багатьох європейських держав [212, с. 115]. Наведене свідчить, що українське законодавство розумно ставиться до регламентації обов'язкової частки, збалансувавши інтереси спадкодавця та певного кола осіб, які за своїм становищем повинні мати право на певну частку у спадку.

2.4. Новелізація інституту спадкування подружжям за заповітом

Останні новели у правовому регулюванні приватних відносин пов'язані з розробкою Концепції оновлення Цивільного кодексу України, яка підготовлена членами Робочої групи, утвореної постановою КМУ «Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України» від 17 липня 2019 року № 650 [330].

Враховуючи викладені у даній роботі міркування щодо судової практики у вирішенні цивільних спорів за участю подружжя, а також думки розробників Концепції, необхідно висловити такі думки.

По-перше, дійсно наявна судова практика правозастосування інституту спадкування подружжям за заповітом свідчить про певні викривлення сутності цього інституту, зокрема. У ході тлумачення змісту заповіту подружжя непоодинокі випадки зміни та спотворення останньої волі множинного заповідача, яким виступає подружжя. Непоодинокі випадки переплетіння сутності такого розпорядження із заповідальним відказом. Наявний поширений підхід до витлумачення підстав щодо визнання наведених правочинів недійсними. Виокремлення обставин, що є визначальними при застосуванні конструкцій скасування та визнання даного виду заповіту недійсним. Не менш актуальним та специфічним саме для даного виду заповіту є питання, що пов'язані з настанням певних обставин, що припиняють чи обмежують правосуб'єктність одного із заповідачів.

Визначальним у даному виді відносин є питання припинення шлюбних взаємин за взаємною згодою чи внаслідок розірвання шлюбу у спрощеному чи кваліфікованому порядку, а також застосування інших інститутів сімейного права, які нівелюють легітимність шлюбу. За таких обставин постає питання чинності заповіту, що створює передумови до внесення відповідних законодавчих змін, зокрема до ст. 1233 ЦК України, доповнивши її:

- частиною 2 наступного змісту:

«Спільний заповіт двох і більше осіб не допускається, окрім заповіту подружжя згідно ст. 1243 цього Кодексу».

Відповідним чином, ст. 1243 ЦК України доповнити положеннями частин 5–7 наведеної нижче редакції:

- частиною 5 такого змісту:

«5. У разі розірвання шлюбу між подружжям, які склали спільний заповіт, чинність його припиняється з моменту його розірвання»;

- частиною 6 наступного змісту:

«6. Визнання шлюбу недійсним або неукладеним є підставою до визнання заповіту подружжя недійсним»;

- частиною 7 такого змісту:

«7. Всі положення даної глави щодо заповіту однієї особи поширюються на заповіт подружжя».

Зрозуміло, що сам факт розірвання пов'язується, у відповідності зі ст. 114 СК України залежно від способу такого припинення, з днем його реєстрації органом державної реєстрації актів цивільного стану або днем набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу.

Безумовно, враховуючи нормативний зміст ст. 4 ЦК України щодо ієрархії актів цивільного законодавства у сфері регулювання приватних відносин, а також визначену процедуру реалізації законодавчої ініціативи щодо подання законопроекту з приводу регулювання цивільних відносин інакше, ніж ЦК України, необхідно запропонувати релевантні зміни й до законодавства, що врегульовує порядок нотаріальної діяльності, зокрема у сфері легітимації заповітів подружжя.

Так, слушним буде доповнити ст. 56 Закону України «Про нотаріат» частиною 4 такого змісту:

«При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до нотаріуса за посвідченням заповіту, вимагається надання свідоцтва про шлюб, а також доказів, які підтверджують право

спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту. При цьому нотаріус або посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, посвідчують заповіти дієздатних фізичних осіб, складені відповідно до вимог законодавства України, зобов'язані поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним».

Наведені нормотворчі ініціативи мають потребу бути відображеними також і в підзаконних нормативних актах, що регламентують нотаріальне посвідчення заповітів, серед яких Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, Порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених [332], Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування [333].

Зокрема, положення пункту 3 глави 3 «Посвідчення заповіту, внесення змін до нього та його скасування» розділу II «Порядок вчинення окремих видів нотаріальних дій» Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України необхідно викласти в наступній редакції:

«3. Посвідчення заповіту подружжя.

3.1. При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до нотаріуса за посвідченням заповіту, вимагається надання свідомства про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту.

3.2. Нотаріус зобов'язаний поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним».

У зв'язку з наведеними змінами пункти 3–8 цієї глави Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України разом з підпунктами рахувати пунктами 4–9 з підпунктами відповідно.

Відповідним чином, абзаци четвертий та п'ятий підпункту 1.4 пункту 1 «Посвідчення заповітів» розділу III «Правила вчинення окремих нотаріальних дій» Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування варто подати в наступній редакції:

«При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до посадової особи органу місцевого самоврядування за посвідченням заповіту, вимагається надання свідоцтва про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту.

Посадова особа органу місцевого самоврядування зобов'язана поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним».

У зв'язку з наведеними змінами абзаци 4–9 цього підпункту рахувати абзацами 5–10 відповідно.

І нарешті, абзаци другий та третій пункту 16 розділу «Особливості посвідчення заповітів» Порядку посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, необхідно подати в наступній редакції:

«При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до посадової, службової особи за посвідченням заповіту, вимагається надання свідоцтва про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту.

Посадова, службова особа зобов'язана поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним».

У зв'язку з наведеними змінами абзаци 2–5 цього пункту рахувати абзацами 3–6 відповідно.

Викладені міркування віднайшли відображення у систематизованому поданні вищевказаних міркувань у вигляді відповідного законопроекту згідно з Додатком до цієї монографії.

По-друге, відповідним чином необхідно погодитись з авторами Концепції з приводу наявних проблем у застосуванні даного інституту у нотаріальній практиці, зокрема через певні недоліки об'єктивного та суб'єктивного характеру. До числа перших необхідно віднести згадані прогалини, які містить як загальне, так і спеціальне законодавство у сфері нотаріальної діяльності, предметом якої є посвідчення чинності заповітів цієї категорії. Щодо суб'єктивної складової, то вона пов'язується з поведінкою нотаріуса, який через нетиповість заповіту подружжя, котрий ставиться на одну сходинку разом із заповітом з умовою та заповітом із покладенням на спадкоємців певних дій немайнового характеру створює певні критичні правозастосовні умови, за яких від зазначеної посадової особи вимагаються додаткові професійні компетентності.

Викладене надає можливість сформулювати наступні пропозиції. Зокрема, до самої Концепції необхідно внести такі доповнення, які під час оновлення правового регулювання спадкових відносин могли б враховувати напрацювання Вищого спеціалізованого суду України та ВС у справах про спадкування, а також найкращі нормотворчі та правозастосовні здобутки країн Європейського Союзу щодо створення оптимального механізму правового регулювання відносин, пов'язаних з вчиненням та реалізацією заповіту подружжя. При цьому варто дотриматись забезпечення реалізації принципу врахування останньої волі спадкодавця, який у даному конкретному випадку представлений множинністю у формі подружжя.

Викладене щодо виокремлення подружжя в якості особливого множинного суб'єкта заповідача у даній формі заповіту ставить такий вид соціального буття у більш вигідне правове положення у порівнянні з конкубінатом (проживання чоловіка та жінки у сімейному союзі без реєстрації в органах державної реєстрації

актів цивільного стану), що сприймається в сучасному українському суспільстві в якості альтернативи шлюбу, і якому в межах сімейного, речового та деяких інших підгалузей цивільного права надається правова охорона за аналогією зі шлюбом. Як наслідок, Концепція має бути доповненою вказаними міркуванням з позиції раціоналізації відносин, що є предметом даного дослідження, зокрема зосередивши увагу на захисті інтересів подружжя у площині здійснення змісту спадкових відносин.

Неабияк гостро це питання звучить в умовах спроби імплементації європейських стандартів в сфері розчищення правового поля для інституту реєстрованого партнерства, що відображено у проекті Закону України «Про інститут реєстрованих партнерств» від 13.03.2023 р. № 9103 [331]. Оскільки, чітко у наведеному законопроекті простежуються спроби нівелювати основні ідеї вітчизняного сімейного права, які ґрунтуються на культурі поваги до сім'ї та сімейних цінностей, а також не суперечать моральним засадам українського суспільства. Тому саме заповіт подружжя, як правовий інститут, ніяким чином не може мати бути поширеним за аналогією на наведені юридичні конструкції, що свідчить про винятковість правового статусу подружжя за наведених обставин в якості множинного заповідача.

Викладене створює передумови до подання змісту статті 7 проекту Закону України «Про інститут реєстрованих партнерств» наступного змісту:

«Стаття 7. Спадкування реєстрованими партнерами за законом і за заповітом

1. У спадкових правовідносинах реєстровані партнери вважаються один щодо одного спадкоємцями першої черги за законом.

2. У випадку, якщо реєстрований партнер, що є спадкоємцем, є непрацездатним, то він має право на обов'язкову частку у спадщині. На ці правовідносини поширюють дію положення Цивільного кодексу України щодо права на обов'язкову частку у спадщині».

Під кутом зору піднятого питання щодо формування професійних компетенцій у нотаріусів та посадових, службових осіб, які уповноважені на вчинення нотаріальних дій із посвідчення заповіту подружжя, необхідно запропонувати напрями вирішення цих питань через організацію навчання цих осіб в межах підвищення професійного рівня, створення методичного супроводження їх діяльності, а також здійснення інших заходів організаційного, юридичного та методичного характеру з боку відповідних підрозділів центрального та регіонального рівня Міністерства юстиції України.

Вочевидь, досить актуальними можуть бути методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальної діяльності з посвідчення заповіту подружжя особами, для яких така діяльність не є основною, делегована державою, а саме посадовими та службовими особами, посвідчені якими заповіти прирівнюються до нотаріальних (Додаток Б).

Висновки до розділу 2

Заповіт – це юридичне розпорядження щодо долі набутого за життя майна, яке вчиняє фізична особа з повним обсягом дієздатності у встановленому законом порядку. Чинне законодавство встановлює обов'язковість кваліфікованої письмової форми та особисте здійснення (тобто виключається представництво). Право на складання заповіту в літературі належить до елементів правоздатності (тестоментоздатність) або кваліфікується як суб'єктивне право.

Спадкування за заповітом має тривалу історію, і у процесі розвитку цього виду спадкування змінювався як суб'єктний склад, так і предмет та об'єкт спадкових відносин.

Одним із видів заповіту є заповіт подружжя, який з точки зору оновленого у процесі кодифікації цивільного законодавства України слід визнати новелою у спадковому праві України. У цьому разі законодавець мав за мету забезпечити стабільність правовідносин спільної власності та її перехід у порядку спадкування лише після смерті подружжя до визначеної ними особи [116, с. 46–49].

Застосування будь-якої законодавчої новели у практичній площині завжди викликає труднощі. До факторів, що ускладнюють ситуацію, слід уважати належним також те, що власне визначення подружжя як окремого суб'єкта правовідносин з особливим статусом, можна вважати таким, що належить до дискусійних питань теорії цивільного та сімейного права.

Якщо заповіт відображає волю однієї особи, яка в більшості випадків чітко ідентифікується, то в разі зі спільним заповітом подружжя ситуація ускладнена тим, що він відображає волю двох суб'єктів, кожен з яких є самостійним суб'єктом права на заповіт. На спільний заповіт подружжя поширюються правила спадкового законодавства, зокрема щодо обов'язкової частки, право на секретний заповіт, заповідальний відказ тощо. У свою чергу

обмеження, встановлені у вигляді обов'язкової частки та права на неї кола осіб, визначених законом, при практичній реалізації невілюють потенціал спільного заповіту подружжя. При цьому наведені приклади із судової практики свідчать, що укладання спільного заповіту здійснюється без урахування його природи та особливостей, встановлених національним законодавством, що негативно впливає на його практичне застосування, зокрема призводить до визнання його недійсним повністю або частково в більшості з проаналізованих випадків. Відповідно до укладання такого роду заповітів, нотаріусам слід детальніше роз'яснити подружжю правові наслідки укладання такого заповіту та ретельно перевіряти правовий режим майна, щодо якого складається заповіт подружжя [108, с. 22–35].

Спільний заповіт подружжя є швидше винятком, аніж правилом для спадкового законодавства більшості країн. Разом із тим його практичний потенціал слід визнати високим за умови розгляду подружжя як самостійного суб'єкта спадкових відносин з єдиною самостійною волею, а не як волю двох суб'єктів у сукупності. При цьому правила обов'язкової частки не зашкодять його реалізації, якщо правило буде діяти і після смерті першого з подружжя. Головним у такому заповіті буде те, що він забезпечить перехід майна до суб'єкта, який визначений спільно подружжям. У разі скасування такого заповіту після смерті першого з подружжя (до чого має тяжіння сучасна судова практика) він втрачає сенс узагалі. Як приклад реалізації такого заповіту можна навести складання заповіту на користь спільної дитини від шлюбу, який в обох з подружжя є повторний. Разом із тим практичне впровадження спільного заповіту подружжя потребує теоретичного осмислення феномена «подружжя» як самостійного суб'єкта та проведення роз'яснювальної роботи серед суддів щодо природи спільного заповіту подружжя. Крім того, суттєвою перешкодою на шляху його реалізації стали права на обов'язкову частку, реалізація якого за наявності такого заповіту

відтермінована смертю іншого з подружжя. Саме для захисту цих прав визначається в судовій практиці повністю недійсним весь заповіт подружжя, що не можна визнати правильним.

Враховуючи вищевикладене, вважаємо, що ЦК України має містити більш детально регламентовану процедуру звернення до суду в разі порушення права на обов'язкову частку у спадщині. Більш того, необхідно зазначити, що найчастіше заповіт складають люди вже пенсійного віку, тому було б доцільно при посвідченні нотаріусом заповіту, складеного чоловіком (дружиною) на користь іншої особи, перевіряти наявність у спадкодавця непрацездатної дружини (чоловіка) та в разі наявності такого накладати арешт на обов'язкову частку з метою захисту їхніх прав [120, с. 219–222]. При цьому проведений аналіз судової практики дозволяє стверджувати, що при розгляді спадкової справи за позовом подружжя, який пережив іншого (незалежно від підстави спадкування – за заповітом або законом), суду слід здійснювати: перевірку наявності заяв про прийняття спадщини та спадкової справи, яку оформлює нотаріус на їх підставі, що, у свою чергу, дозволяє визначити коло спадкоємців, спадкову масу та стан реєстрації прав на неї шляхом направлення ухвал про витребування доказів та спеціальних запитів про отримання інформації з відповідних реєстрів.

У розрізі перспективних напрямків розвитку правового регулювання спадкових відносин при спадкуванні за заповітом звернена увага на шляхи покращення правового режиму заповіту подружжя під кутом зору змісту Концепції оновлення ЦК України та проаналізованої судової практики різних судових інстанцій, де зазначені законодавчі та організаційно-методичні заходи у вигляді відповідних законопроектних напрацювань. При цьому висловлені пропозиції ґрадуйовані залежно від суб'єкта-правозастосувача, який безпосередньо посвідчує заповіт подружжя, щодо нотаріуса, посадової особи органу місцевого самоврядування та посадової, службової особи, посвідчений якої заповіт прирівнюється до нотаріально посвідченого.

Викладені пропозиції щодо реалізації права подружжя на складання спільного заповіту у співставленні з іншими формами сімейного союзу, що напрацьовані вітчизняним та міжнародним законодавством і судовою практикою, зокрема конкубінатом та реєстрованим партнерством. З приводу останнього висловлені пропозиції до наявного законопроекту, який легітимує дану форму сімейного життя.

Розділ 3.

Особливості спадкування за законом подружжям у цивільному праві України

3.1. Подружжя як спадкоємці першої черги за законом

Серед прав, якими володіє особа та про існування яких достеменно відомо кожному громадянину, є право на спадкування. Це право виникає не тільки після смерті родичів, але й після смерті другого з подружжя, і таке спадкування вважається належним до спадкування першої черги. Той, хто пережив іншого з подружжя, спадкує поряд із найбільш близькими родичами – батьками, дітьми померлого.

Спадкування в Україні відбувається за законом та за заповітом. Головним сенсом норм спадкування за законом є визначення кола спадкоємців, які закликаються до спадкування. Законодавець при визначенні підстав спадкування надав пріоритет спадкуванню за заповітом, а спадкування за законом розглядає лише як додаткову підставу набуття спадщини, однак нотаріальна практика свідчить, що найбільш поширеним видом спадкування в Україні залишається спадкування за законом. Отже, громадяни залишають правове регулювання проблем однієї з найважливішої сфер свого життя – сфери майнових відносин – на розгляд держави [196, с. 118–128].

Обставини, які сприяють домінуванню спадкування за законом, різні. Це і недостатня правова культура більшості населення, і випадкова (передчасна) смерть спадкодавця. Також, як слушно

зазначав Ю. О. Заїка, від укладання заповіту громадян утримують обставини психологічного характеру. Складання заповіту пересічний громадянин розглядає як передумову смерті, а ігноруючи можливість скласти заповіт, сподівається таким чином «відкласти» момент її настання [133, с. 12].

На думку Х. З. Піцик, спадкування за законом зустрічається в реальному житті значно частіше, ніж спадкування за заповітом, бо, по-перше, багатьох громадян влаштовує саме такий порядок поділу їхнього майна після смерті, який установлений відповідними нормами спадкового права. Друга причина, напевно, в тому, що смерть завжди несподівана і не всі встигають скласти заповіт. Третя причина – суто психологічна. Для деяких громадян скласти заповіт означає заглянути за «межу», що іноді зробити не так легко [56, с. 44; 195, с. 28].

Ми погоджуємося з висловленими в літературі позиціями та зауважимо, що іноді складання заповіту дійсно розглядається пересічним громадянином як «наближення власної смерті», а досвід розгляду окремих справ свідчить про те, що іноді спадкодавець, не бажаючи образити когось із спадкоємців, усувається від процесу поділу майна через складання заповіту, залишаючи це в руслі поділу майна за законом. На жаль, як свідчить практика, таке «усунення» не тільки не запобігає в майбутньому конфліктам, а навпаки, загострює ситуацію, особливо коли йдеться про неподільні речі декількох спадкоємців від різних шлюбів тощо.

Зауважимо, що і складання заповіту не є гарантією того, що після смерті спадкодавця не виникнуть спори. Цікавим є те, що в судовій практиці достатньо часто зустрічаються випадки визнання заповітів недійсними.

Так, відхиляючи касаційну скаргу Вищий Спеціалізований Суд України в ухвалі від 09.09.15 року по справі № 6-12247св15 вказав, що суд першої інстанції, з висновками якого погодився й суд апеляційної інстанції, задовольняючи позовні вимоги М., виходив із того, що померлий С. на момент реєстрації шлюбу

та складання заповіту не розумів значення своїх дій та не міг керувати ними. Відмовляючи у задоволенні позову Х., суди виходили із того, що позивачка не довела того, що померлий потребував допомоги, а відповідач ухилявся від надання такої допомоги. Змінюючи рішення районного суду в мотивувальній частині, суд апеляційної інстанції виходив із того, що судом помилково застосовано норми ст. 225 ЦК України, оскільки вимоги про визнання шлюбу недійсним вирішуються відповідно до норм СК України. Вищий Спеціалізований Суд України погодився з такими висновками апеляційного суду, при цьому вказав, що відповідно до акта судово-психіатричного експерта від 9 квітня 2013 року № 297, С., 1938 року народження, на момент реєстрації шлюбу 22 вересня 2012 року та на момент складання заповіту 30 жовтня 2012 року страждав стійким психічним розладом: «Органічне ураження головного мозку поєднаного генезу (судинно-дисметаболічно-інтоксикаційного) зі слабоумством». С. за своїм психічним станом на момент реєстрації шлюбу 22 вересня 2012 року та на момент складання заповіту 30 жовтня 2012 року не розумів значення своїх дій та не міг керувати ними. За таких обставин суди дійшли правильного висновку про визнання недійсним заповіту, складеного 30 жовтня 2012 року [316].

Питання щодо того, якими критеріями має керуватися законодавець, визначаючи коло спадкоємців за законом, одне з найбільш спірних у цивілістичній літературі. У літературі пропонувалося розглядати відсутність розпорядження на випадок смерті з точки зору виникнення спадкових відносин незалежно або навіть у супереччя волі спадкодавця. З такої позиції воля померлого полягає не у складанні заповіту, а в бажанні застосування до відносин, у яких він перебував за життя й які переносяться на спадкоємців після його смерті, порядку спадкування, передбаченого нормами інституту спадкування за законом. Саме відсутність особливого посмертного розпорядження свідчить про прагнення спадкодавця застосувати інший порядок спадкування. Спадкування за законом

у такому випадку виступає як презумпція волі спадкодавця, який з тих чи інших міркувань не висловив її інакше – шляхом складання заповіту [288, с. 574]. Зауважимо, що в разі відсутності заповіту, можна стверджувати, що спадкодавець уважав розподіл майна, що його запропонував законодавець, справедливим щодо всіх спадкоємців за законом.

Спадкування за законом здійснюється у разі відсутності заповіту або визнання його недійсним повністю, або частково. Відповідно, якщо спадкоємець за законом не має права на обов'язкову частку, то його права на спадкування за законом залежить від здійснення своїх прав спадкоємцем за заповітом, тобто, лише у разі, якщо спадкоємець за заповітом не прийме спадщину у спадкоємця за законом, виникне можливість отримати спадок.

Право на спадкування за законом мають фізичні особи за такими ознаками: кровного споріднення, перебування у шлюбі, усиновлення (удочеріння), а також факту проживання зі спадкодавцем однією сім'єю упродовж п'яти років або перебування на утриманні спадкодавця неповнолітньої чи непрацездатної особи, яка хоч і не була членом його сім'ї, але одержувала від нього матеріальну допомогу протягом п'яти років (гл. 86 ЦК України) [67, с. 169].

У літературі підкреслювалось, що передусім до числа спадкоємців за законом законодавець включає осіб, які за характером сімейно-побутових відносин були найближчими до покійного. Незважаючи на те, що спадкодавець не склав заповіту, законодавець намагається передбачити, кому б цей громадянин міг залишити своє майно, й цілком обґрунтовано вважає, що це мають бути найближчі до померлого особи [241, с. 131]. Звісно, при цьому йдеться про «класичну» модель сімейно-побутових відносин. Тому не дивно, що ще Г. Ф. Шершеневич, визначаючи дві засади спадкування за законом – сімейні та родинні, вважав, що пріоритет необхідно надавати сімейним засадам, оскільки фізіологічний зв'язок не завжди збігається зі зв'язком духовним [302, с. 659].

Перехід прав та обов'язків від спадкодавця після його смерті до спадкоємців за законом здійснюється в порядку черговості. Коло спадкоємців і черговість спадкування за законом визначається законом (гл. 86 ЦК України).

У літературі зверталась увага, що в ЦК України, як і в деяких цивільних кодексах іноземних країн, ніде не закріплено принцип, за яким здійснюється спадкування за законом, а саме – принцип урахування родинних та сімейних відносин. І хоч ця позиція законодавця простежується протягом усієї історії розвитку вітчизняного спадкового права та впливає зі змісту його норм, присвячених спадкуванню за законом, є загальновизнаною в доктрині, проте, на жаль, вона не знайшла свого законодавчого закріплення. У зв'язку з цим, О. О. Бичківським була внесена пропозиція про доповнення ст. 1216 ЦК ч. 2 у редакції: «Спадкування за законом здійснюється з урахуванням родинних та сімейних відносин. В основі визначення родинних відносин при спадкуванні за законом лежить принцип споріднення за походженням (кровного споріднення) або подружнього споріднення» [61, с. 137, 138]. Слід зауважити, що такі зміни дійсно відобразили б підхід сучасного законодавця до визначення кола спадкоємців. Так, у першу чергу, право на спадкування за законом мають діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті, той з подружжя, який його пережив, та батьки (ст. 1261 ЦК України). З огляду на зміст цієї норми, у першу чергу закликаються до спадкування переважно родичі прямої лінії споріднення, а також один живий із подружжя [67, с. 173]. Коло спадкоємців першої черги має вичерпний характер і не пов'язано з такими фактами, як, наприклад, постійне проживання зі спадкодавцем, надання матеріальної допомоги тощо [160, с. 168].

Як роз'яснила нотаріусам Науково-експертна рада з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України, на спадкування має право один із подружжя після смерті іншого за наявності зареєстрованого і не припиненого на час відкриття спадщини шлюбу.

Шлюбні відносини мають бути зареєстровані у встановленому законом порядку. Підтвердженням реєстрації шлюбу є свідоцтво (копія актового запису про шлюб та повний витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян щодо відповідного актового запису) про шлюб [18].

Як вже раніше зазначалось, після революції і скасування церковних шлюбів, радянський законодавець вживав заходи щодо формалізації шлюбних відносин та увів реєстрацію шлюбів органами держави, що цілком відповідало тій ідеологічній лінії, яка була обрана. Разом з тим, оскільки територія УСРР включала різні території, які до цього входили навіть в інші держави, то зрозуміло, що СРСР не міг не враховувати правових наслідків церковних шлюбів, які навіть після революції продовжували укладатись на більшості території країни.

Тому, Декретом РНК УСРР «Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану» від 20 лютого 1919 року церковні та релігійні шлюби, укладені до видання цього Декрету, з додержанням умов і форми, передбачених статтями цивільних законів, що діяли раніше, мали силу зареєстрованих цивільних шлюбів [9, с. 109–110].

Відповідно до п. 2 Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про реєстрацію актів громадянського стану в Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській, Станіславській і Тернопільській областях УРСР» від 16 квітня 1940 року, вчинені до 5 травня 1940 року «служителями релігійних культів, єврейськими общинами і метрикальними конторами записи одруження» вважалися такими, що мали законну силу [9, с. 705–706].

У Закарпатській області відповідно до Указу Президії Верховної Ради УРСР «Про введення на територіях Закарпатської області законодавства Української РСР» від 24 січня 1946 року визнавалися дійсними шлюби, укладені за релігійними обрядами до 25 січня 1946 року [9, с. 197].

Те саме стосувалось шлюбів, укладених до 2 серпня 1940 року в місцевостях, які були приєднані до України відповідно до Закону

СРСР «Про включення північної частини Буковини та Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу Української РСР» від 2 серпня 1940 року [8, с. 22–23], а також шлюбів, укладених у період Великої Вітчизняної війни на тимчасово окупованих територіях і оформлених у німецьких управах, комендатурах чи шляхом релігійних обрядів, якщо при цьому не були порушені матеріальні умови укладення шлюбу, встановлені республіканським законодавством [137, с. 153–154].

Незважаючи на те, що організаційно-правові заходи щодо закріплення зареєстрованого в державних органах шлюбу та надання йому єдиному статусу легітимного, та такого, що надає всю сукупність прав особам, що його уклали, тривали навіть під час Другої світової війни (в 1944 році прийняттям вищезгаданих Указів Президії), такий підхід держави до визначення правових наслідків отримав остаточне закріплення в КпШС УРСР.

Припинення шлюбних відносин має суттєве значення для визначення кола спадкоємців, оскільки особи, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, за загальним правилом не спадкують один після одного.

Так, у справі за позовом Є. до А., Б., К., треті особи: третя Сімферопольська державна нотаріальна контора, Кримське республіканське підприємство «Сімферопольське міжміське бюро реєстрації і технічної інвентаризації», про визнання свідоцтва про право на спадщину та договору дарування недійсними, визнання права власності в порядку спадкування позивач посилався на те, що після смерті його рідної сестри Л. відкрилася спадщина у вигляді частки домоволодіння. У встановлений законом строк із заявою про прийняття спадщини до нотаріальної контори звернувся відповідач А., з яким із 7 серпня 1962 року Л. перебувала у шлюбі. Вказував, що зазначений шлюб був розірваний рішенням Волжського районного народного суду м. Саратова РСФСР від 10 квітня 1990 року, реєстрація розірвання шлюбу проведена Волжським відділом реєстрації актів цивільного стану

Саратовської області 22 серпня 1990 року, актовий запис № 272. А. приховав від державного нотаріуса факт розірвання шлюбу й як спадкоємець першої черги отримав свідоцтво про право на спадщину у вигляді частки спадкового майна, таким чином незаконно набувши право власності на вказане житло. Рішенням Київського районного суду м. Сімферополя Автономної Республіки Крим від 21 листопада 2011 року позов було задоволено. Рішенням Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 15 лютого 2012 року рішення суду першої інстанції скасовано й ухвалено нове рішення про відмову в задоволенні позову. Ухвалою Вищого спеціалізованого суду України від 1 серпня 2012 року рішення Апеляційного суду Автономної Республіки Крим від 15 лютого 2012 року було скасовано, справу передано на новий розгляд до суду апеляційної інстанції [29].

Як зазначалось дослідниками, в результаті історичної еволюції спадкового права подружжя були включені до кола спадкоємців за законом. При цьому історично в основу спадкування було покладено родову засаду, потім кровну, а навіть у випадках, коли з часом подружжя отримало право спадкування в майні один одного, істотно були обмежені права подружжя-жінок при спадкуванні після чоловіків, які мали зовсім інший обсяг прав щодо спадкування після покійних дружин. Фактично тільки кодифікаційні процеси щодо спадкового права й поправки у більш ранні законодавчі акти, які застосовувались у ряді країн навіть до їх проведення в минулому столітті практично повністю зрівняли права чоловіків і жінок, з одночасним встановленням спеціального правового статусу «подружжя» та збереженням певних обмежень у спадкуванні [62].

У той самий час, якщо звернутися до старих кодифікацій Європи, зокрема до Французького цивільного кодексу (далі – ФЦК), то в ньому ми побачимо дуже багато формулювань, характерних для періоду, коли подружжя наслідувало за «залишковим» принципом або у спеціальному порядку. Так, ст. 765 ФЦК установлює,

що, якщо померлий не залишає родичів міри спорідненості, що надає право на спадкування, або, якщо він залишає тільки родичів по бічній лінії, інших, ніж брати, сестри або їх низхідні, спадкове майно належить з повним правом не розлученому подружжю, який пережив, відносно якого немає судового рішення, що набрало чинності, про роздільне проживання подружжя. Відповідно до ст. 767 ФЦК, не розлучений чоловік, який пережив, не наслідую повністю повноваження власника й відносно якого немає судового рішення, що набрало чинності, про роздільне проживання подружжя, має на спадкове майно раніше померлого право узурфрукта, яке складає: чверть, якщо померлий залишає одного або декілька дітей – або законних, або позашлюбних; половину, якщо померлий залишає братів і сестер, низхідних родичів братів і сестер, родичів по висхідній лінії або позашлюбних дітей, зачатих у шлюбі. Розрахунок має бути зроблений, виходячи з майнової маси, в яку включається все майно, існуюче на момент смерті спадкодавця, і до якої фіктивно приєднується майно, яким спадкодавець розпорядився або за угодою між пережившими спадкоємцями, або за заповітом на користь осіб, що входять до кола спадкоємців, не звільнивши їх від обов'язку повернути майно. Але подружжя, який пережив іншого, може здійснити своє право тільки відносно майна, яким подружжя, який раніше помер, не розпорядився ні за угодою між пережившими спадкоємцями, ані за заповітом, і без порушення права на обов'язкову частку і права на вік майна [89].

Спадкове право Великої Британії надає тому з подружжя, хто пережив іншого, особливий статус у черзі спадкоємців за законом, при цьому розмір його частки залежить від кількості спадкоємців та їх наближеності від померлого. Так, за наявності низхідних родичів подружжя, який пережив іншого, має право на отримання фіксованої грошової суми, встановлення розміру якої вважається належним до компетенції лорда-канцлера. Він також отримує в довічне користування половину іншого майна

спадкодавця, вільного від боргів. Інша половина майна переходить до низхідних спадкодавця (дітям або онукам по праву представлення). Якщо у спадкодавця немає низхідних, але залишилися батьки або брати і сестри, то подружжя, який пережив іншого, має право на отримання фіксованої грошової суми в більшому розмірі. Крім того, він отримує право власності на половину іншого спадкового майна, вільного від боргів. Подружжю, який пережив, належить виключна власність на предмети домашнього вжитку [184, с. 1147].

Відповідно до цивільного законодавства Угорщини, подружжя, який пережив, та перебував в дійсному шлюбі з померлим, є спадкоємцем за законом тільки за відсутності дітей, онуків і правнуків (тобто спадкоємців першої черги). Подружжя, який пережив, може придбати майно та право користування майном спадкодавця (узуфрукт). Подружжя, який пережив, отримує право на узуфрукт відносно усього спадкового майна, яке переходить у власність дітей, онуків або правнуків спадкодавця, але при цьому подружжя, який пережив не наслідуює спадщину. Таке право на узуфрукт ще називається «правом вдови» і може належати як дружині, що пережила, так і чоловікові. Це право припиняється із смертю подружжя, який пережив, або після реєстрації нового шлюбу [184, с. 1149].

Відповідно до Германського Цивільного Уложення, подружжя не є ріднею зі спадкодавцем і не належить до спадкоємців за законом. Той, хто пережив іншого з подружжя, спадкує в особливому встановленому законом порядку. Подружжя спадкодавця має право на отримання четвертої частини спадку, якщо є спадкоємці першої черги, й половину спадку, якщо є спадкоємці другої черги або якщо наслідують дідусь і бабуса. У тому випадку, коли немає спадкоємців першої, другої черги, дідусів і бабусь, подружжя отримує увесь спадок. Подружжя не має права претендувати на отримання належної йому за законом частини спадку, якщо на момент смерті існували умови для розірвання шлюбу й один із подружжя подав заяву на розлучення [184, с. 1151].

У цивільному законодавстві Ізраїлю також є норми, що регулюють порядок спадкування подружжям (Закон про спадкування). Подружжя спадкодавця отримує в порядку спадкування рухоме майно, включаючи автомобіль, яке належить, відповідно до зазвичай прийнятих норм і з урахуванням обставин справи, до загального спільного господарства подружжя, а з частини спадкового майна, що залишилася, він отримує нижченаведене: якщо після смерті спадкодавця залишилися діти або їх нащадки, або батьки – половину; якщо після смерті спадкодавця залишилися брати і сестри або їх нащадки, або батьки батьків – дві третини. У разі, коли на момент смерті спадкодавця подружжя перебувало в зареєстрованому шлюбі не менше трьох років і мешкало у квартирі, яка повністю або частково входить до складу спадкового майна, подружжя отримує частку квартири, що повністю належала спадкодавцеві, і дві третини від частини спадкового майна (п. «а» ст. 11 Закону про спадкування). Якщо після смерті спадкодавця не залишилося родичів, згаданих в п. «а» цієї статті, подружжя спадкодавця отримує спадкове майно в повному об'ємі (п. «б» ст. 11 Закону про спадкування).

Майно, належне подружжю на підставі шлюбно-сімейних відносин із спадкодавцем, у тому числі те майно, яке дружина отримує відповідно до «ктуби» (письмове зобов'язання, у тому числі й майнового характеру, яке відповідно до норм єврейського права чоловік передає дружині під час церемонії одруження), включається в його частку у спадковому майні. Вказана норма недійсна відносно майна, на яке подружжя має право відповідно до норм Закону про майнові відносини між подружжям 1973 року. Або відповідно до угоди про майно, укладеної подружжям відповідно до цього закону, що не позбавляє подружжя права на отримання зі спадкового майна того майна, яке спадкодавець отримав під час шлюбу й яке отримав би в момент припинення шлюбу [90, с. 4–8].

Цивільне право Японії, хоч і не вважає належним подружжя, який пережив, до спадкоємців першої черги, все ж містить норми,

що регулюють порядок спадкування подружжя. Подружжя, який пережив спадкодавця, при покликанні до спадкування кожної з трьох черг спадкоємців стає співспадкоємцем, а за відсутності спадкоємців усіх трьох черг є одноосібним спадкоємцем (ст. 890 ЦК). Спадкова частка подружжя, який пережив, змінюється залежно від того, спадкоємці якої черги закликаються до спадкування. У порівнянні з початковою редакцією ЦК нині спадкові права подружжя, який пережив, значно розширені (до післявоєнного перегляду ЦК з точки зору черговості покликання до спадкування статусу глави сім'ї подружжя, який пережив, був на черзі за братами і сестрами спадкодавця, а відносно спадкового майна закликався до спадкування лише за відсутності кровних родичів спадкодавця по прямій низхідній лінії).

Оскільки спадкові права подружжя, який пережив, мають відмінний від спадкових прав усіх кровноспоріднених спадкоємців, за винятком дітей, характер, ніякі обставини, що виникли у зв'язку з кровноспорідненими спадкоємцями, згідно з принципом незалежності статусу подружжя, який пережив, не впливають на спадкові права останнього [93, с. 255].

Таким чином, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що в більшості випадків результатом розвитку спадкового права в більшості країн, незважаючи на національні особливості, стало віднесення того з подружжя, хто пережив іншого, до спадкоємців першої черги поряд із кровними родичами. Разом із тим механізм реалізації цих прав може відрізнитись. Далі розглянемо особливості реалізації права на спадкування подружжя за цивільним законодавством України.

3.2. Здійснення подружжям права на спадкування за законом

Здійсненню права на спадкування присвячена глава 87 ЦК України, яка встановлює загальні правила для цієї процедури як для спадкування за заповітом, так і спадкування за законом. За загальним правилом, установленим ст. 1269 ЦК України, спадкоємець, який бажає прийняти спадщину, але на час відкриття спадщини не проживав постійно зі спадкодавцем, має подати нотаріусу або в сільських населених пунктах – уповноважений на це посадовій особі відповідного органу місцевого самоврядування заяву про прийняття спадщини. Заяву про прийняття спадщини спадкоємець подає особисто. Особа, яка досягла чотирнадцяти років, має право подати заяву про прийняття спадщини без згоди своїх батьків або піклувальника. Заяву про прийняття спадщини від імені малолітньої, недієздатної особи подають її батьки (усиновлювачі), опікун. Особа, яка подала заяву про прийняття спадщини, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини. Проте згідно з ч. 3 ст. 1268 ЦК України спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, вважається таким, що прийняв спадщину, якщо протягом строку, встановленого ст. 1270 цього Кодексу, він не заявив про відмову від неї. Малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, а також особа, цивільна дієздатність якої обмежена, вважаються такими, що прийняли спадщину, крім випадків, установлених ч.ч. 2–4 ст. 1273 ЦК України. Незалежно від часу прийняття спадщини вона належить спадкоємцеві з часу відкриття спадщини.

Разом із тим, на шляху оформлення спадщини існує багато перешкод технічного та юридичного характеру, не беручи до уваги потенційні спори між спадкоємцями, розгляд яких може тривати роками. Погіршує ситуацію також те, що суди доволі часто нехтують попереднім судовим засіданням, проведення якого,

як слушно вказував ВСУ в Постанові «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12 червня 2009 року № 5, створює необхідні умови для правильного і своєчасного вирішення справи, ухвалення законного й обґрунтованого судового рішення. Не кожна людина заздалегідь розуміє, який іноді довгий та тяжкий шлях вона має пройти, щоб отримати те, що було набуто під час спільного проживання, та те, що, як вона вважає, належить їй по закону. Кожна буква, кожна назва та її написання має значення та може стати перешкодою на шляху оформлення прав спадкоємця. Подолання помилок, технічних неточностей у більшості випадків здійснюється в судовій процедурі, зокрема шляхом установлення юридичних фактів у порядку окремого провадження.

До судової юрисдикції вважається належним установлення в порядку окремого провадження юридичних фактів, зокрема цивільного стану. Відповідно до ст. 49 ЦК України, актами цивільного стану є події та дії, які нерозривно пов'язані з фізичною особою й започатковують, змінюють, доповнюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків. Актами цивільного стану є народження фізичної особи, встановлення її походження, набуття громадянства, вихід з громадянства та його втрата, досягнення відповідного віку, надання повної цивільної дієздатності, обмеження цивільної дієздатності, визнання особи недієздатною, шлюб, розірвання шлюбу, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, зміна імені, інвалідність, смерть тощо. Державній реєстрації підлягають: народження фізичної особи та її походження, громадянство, шлюб, розірвання шлюбу у випадках, передбачених законом, зміна імені, смерть. Реєстрація актів цивільного стану провадиться відповідно до закону.

Народження фізичної особи та її походження, усиновлення, позбавлення та поновлення батьківських прав, шлюб, розірвання шлюбу, зміна імені, смерть підлягають обов'язковому внесенню

до Державного реєстру актів цивільного стану громадян в органах юстиції в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Отже, перша проблема виникає, якщо подружжя, який пережив іншого, за якихось причин не може доказати наявність зареєстрованого у встановленому законом порядку шлюбу з померлим. Це може бути втрата свідоцтва про реєстрацію шлюбу, його пошкодження.

Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 256 ЦПК України (ст. 315 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023), суд має право розглядати справи про встановлення факту реєстрації шлюбу.

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 року № 5, відповідно до п. 4 ст. 273 ЦПК України (ст. 315 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023), суди можуть встановлювати факти реєстрації усиновлення (удочеріння), шлюбу, розірвання шлюбу, народження і смерті, якщо в органах реєстрації актів громадянського стану не зберігся відповідний запис чи відмовлено в його відновленні або ж він може бути відновлений лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації акта громадянського стану. При цьому слід мати на увазі, що із заявами про встановлення факту реєстрації шлюбу може звернутися подружжя або кожен з них. Якщо заяву подав лише один із подружжя, другий з них притягається до участі у справі як заінтересована особа; відповідно до ст. 6 Кодексу про шлюб та сім'ю України, вчинені до утворення або відновлення органів реєстрації актів громадянського стану релігійні обряди й одержані на їх посвідчення документи про народження, укладення шлюбу, розірвання шлюбу і смерть прирівнюються до актових записів, учинених у державних органах реєстрації актів громадянського стану; суддя не має права відмовити у прийнятті заяви, а суд – закрити провадження у справі з тих підстав, що органами реєстрації актів громадянського стану відмовлено у відновленні запису про реєстрацію акта у зв'язку

з відсутністю даного запису в книгах реєстрації відповідних записів, що збереглись [15].

Справи цієї категорії розглядаються за таких умов: якщо відповідний запис в органах РАЦСу не зберігся (відсутність архіву або відповідної книги реєстрації, а також за наявності книги, проте за відсутності запису в ній); якщо в поновленні такого запису органи РАЦСу відмовили у встановленому порядку; запис може бути поновлено лише на підставі рішення суду про встановлення факту реєстрації події [16].

Відповідно особа має спочатку звернутися до органів реєстрації актів громадянського стану. Тільки якщо в цих органах не зберігся відповідний запис чи особі відмовлено в його відновленні, необхідно звертатися до суду із заявою про встановлення юридичного факту – факту реєстрації шлюбу. У літературі вказувалось, що відмова органів РАЦСу в поновленні запису підтверджується письмовим висновком, наявність якого є необхідною умовою прийняття судом заяви про встановлення вказаного факту [16].

Справи даної категорії характеризуються складністю юридичного факту, оскільки кожен такий факт складається з різних самостійних за своїм значенням фактів. Наприклад, при встановленні факту реєстрації шлюбу необхідно довести, що особа реєструвала шлюб з певною особою, де це мало місце, в який час, у якій установі, хто при цьому був присутній тощо [311, с. 208].

Так, у справі № 522/27751/13-ц С. звернулася до суду із заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, вказуючи заінтересовану особу – відділ реєстрації актів цивільного стану Березанського районного управління юстиції, в якій просила ухвалити рішення суду, яким установити факт реєстрації шлюбу між нею та Є. для отримання свідоцтва про право на спадщину. Свої вимоги заявниця мотивувала тим, що 10 листопада 2003 року С. та Є. зареєстрували шлюб у Відділі реєстрації актів цивільного стану Березанського районного управління юстиції с. Тузли Миколаївської області, актовий запис № 25. 13 вересня

2012 року Є. помер у Російській Федерації в м. Москва. Однак при зверненні до Димитровського відділу РАЦС у м. Москва за отриманням свідоцтва про смерть заявникові було відмовлено у зв'язку з відсутністю підтвердження про реєстрацію шлюбу від Відділу реєстрації актів цивільного стану Березанського районного управління юстиції. На запит суду сільська рада с. Тузли Березанського району Миколаївської області у відповіді № 31 від 5 квітня 2013 року повідомила, що 10 листопада 2003 року С. та Є., громадянин Росії, зареєстрували шлюб у Відділі реєстрації актів цивільного стану Березанського районного управління юстиції с. Тузли Миколаївської області, актовий запис № 25. Рішенням Приморського районного суду м. Одеси від 19 листопада 2013 року заяву С. про встановлення факту, що має юридичне значення, заінтересована особа – відділ реєстрації актів цивільного стану Березанського районного управління юстиції було задоволено. Встановлено факт реєстрації шлюбу між С. та Є. 10 листопада 2003 року у Відділі реєстрації актів цивільного стану Березанського районного управління юстиції с. Тузли Миколаївської області, актовий запис № 25 [43].

Слід зазначити, що навіть при наявності свідоцтва про шлюб, необхідність звернення до суду із заявою про встановлення факту реєстрації шлюбу може бути обумовлена іншими обставинами.

Так у справі № 521/6737/16-ц, яка знаходилась в провадженні Малиновського районного суду м.Одеси, заявниця Т. звернулася до суду із заявою про встановлення факту реєстрації шлюбу в якій просила встановити факт реєстрації шлюбу. Свої вимоги обґрунтувала тим, що між нею та К., 26.09.1960 року було зареєстровано шлюб. Проте, свідоцтво про шлюб отримало пошкодження, а саме у графі «після реєстрації шлюбу присвоєнні прізвища» стоїть велика пляма з чорнил. Дані обставини призвели до того, що заявниці було відмовлено у Військовому комісаріаті Одеської області у оформленні пенсії після смерті чоловіка військо-службовця. Судом першої інстанції було встановлено, що у зв'язку

з реєстрацією шлюбу у Нарпайському рай.бюро ЗАГС Самаркандської області республіки Узбекистан заявниця не може звернутися до Нарпайського рай.бюро ЗАГС Самаркандської області республіки Узбекистан з відповідною заявою. Крім того суд проаналізував усі надані заявницею документи (свідоцтво про народження дитини, довідку з місця проживання, військовий квиток та інші), які підтверджували зміну заявницею прізвища після укладання шлюбу. Рішенням Малиновського районного суду м. Одеси від 18.05.2016 року заяву Т., за участю зацікавленої особи Військового комісаріату Одеської області про встановлення факту реєстрації шлюбу було задоволено. Встановлено факт реєстрації шлюбу 26.09.1960 року між К. та Т., зареєстрований у Нарпайському райбюро ЗАГС Самаркандської області республіки Узбекистан, актовий запис від 26.09.1960 року № 68 [317].

У джерелах звертається увага на те, що, право подружжя, який пережив іншого, на спадщину не пов'язується ні зі спільним проживанням, ні з веденням спільного господарства. Подружжя може проживати в іншому місті, в іншій країні, може навіть фактично припинити сімейні стосунки, але право на спадщину зберігається до моменту розірвання шлюбу в установленому порядку [137, с. 153]. З цього вбачається, що, навіть, якщо подружжя не проживало разом, немає потреби у встановленні судом факту проживання однією сім'єю. Презумпція, встановлена законом, працює на користь спадкоємця-подружжя. Інше питання, що аналіз судової практики свідчить про те, що трапляються випадки, коли особа, не розірвавши попереднього шлюбу, створює нову сім'ю, але цей факт не виключає особу, з якою залишився нерозірваний шлюб, з кола спадкоємців.

Разом із тим, наявність документа, що посвідчує факт перебування у шлюбі з померлим, за наявності, наприклад, помилки / різниці в написанні прізвища особи в її свідоцтві про народження та у свідоцтві про реєстрацію шлюбу створює юридичні перешкоди в оформленні спадщини [115, с. 28–30].

Відповідно до Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 року № 5, при розгляді справи про встановлення факту належності правовстановлюючих документів особі, прізвище, ім'я, по батькові, місце і час народження якої, зазначені в документі, не збігаються з ім'ям, по батькові, прізвищем, місцем і часом народження цієї особи, вказаними у свідоцтві про народження або в паспорті, у тому числі фактом належності правовстановлюючого документа, в якому допущені помилки у прізвищі, імені, по батькові або замість імені чи по батькові зазначені ініціали, суд повинен запропонувати заявникові подати докази про те, що правовстановлюючий документ належить йому і що організація, яка видала документ, не має можливості внести до нього відповідні виправлення. Разом із тим цей порядок не застосовується, якщо виправлення в таких документах належним чином не застережені або ж їх реквізити нечітко виражені внаслідок тривалого використання, неналежного зберігання тощо. Це є підставою для вирішення питання про встановлення факту, про який йдеться в документі, відповідно до чинного законодавства. Заяви про встановлення із зазначених підстав факту належності особі вироку або рішення суду, квитка про членство в об'єднанні громадян, військового квитка, посвідчення до ордена або медалі, паспорта чи свідоцтв, що їх видають органи реєстрації актів громадянського стану, та інших документів, що посвідчують особу, не підлягають розгляду в порядку, передбаченому гл. 37 ЦПК України 1963 р., оскільки ці питання вирішуються органом, який видав документ. Суди також не встановлюють тотожності особи. Разом із тим суд може встановлювати факти належності особі документів, які не належать до таких, що посвідчують особу, наприклад, довідок про поранення чи перебування в госпіталі у зв'язку з пораненням, повідомлення військових частин, військкоматів і інших органів військового управління про загибель чи пропажу без вісти у зв'язку

з обставинами воєнного часу, а також заповіту, страхового свідоцтва (полісу), ощадної книжки, трудової книжки, іншого документа про трудовий стаж [15].

Коли установа, яка видала документ, не може виправити допущені помилки, відповідно до п. 6 ч. 1 ст. 256 ЦПК України (ст. 315 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) громадяни мають право звернутися до суду із заявою про встановлення факту належності правовстановлюючого документа. Проте сам по собі факт належності документа не породжує для його власника жодних прав, юридичне значення має той факт, що підтверджується документом. Таким чином, для заявника важливо не так саме одержання документа, як оформлення особистих чи майнових прав, що випливають із цього факту. Це означає, що в судовому порядку можна встановити належність громадянину такого документа, який є правовстановлюючим [16].

У цьому випадку особа також має спочатку звернутися до органів реєстрації актів громадянського стану. І тільки якщо особі буде відмовлено в усуненні таких помилок, необхідно звертатися до суду із заявою про встановлення доказового факту – факту належності правовстановлюючих документів. Дана категорія справ у судовій практиці зустрічається доволі часто, оскільки в різного роду документах при їх формуванні службові чи посадові особи внаслідок неуважності допускають помилки при написанні прізвищ, імен, по батькові, часу і місця народження особи [311, с. 209]. Розглядаючи дану категорію справ, суд повинен запропонувати заявникові подати докази про те, що правовстановлюючий документ належить йому і що організація, яка видала документ, не має можливості внести до нього відповідні виправлення [311, с. 126].

Так, наприклад, у справі № 1512/7228/2012 Д. звернулася до суду із заявою про встановлення факту, що має юридичне значення, вказуючи заінтересованою особою третю державну нотаріальну контору м. Одеси. Заявниця просила встановити факт, що В., який помер 26 грудня 2011 року, є її чоловіком, встановлення цього

факту необхідно у зв'язку з оформленням права на спадщину після смерті чоловіка. Судом було встановлено, що після смерті В. заявниця подала до нотаріальної контори заяву про прийняття спадщини як спадкоємиця першої черги до майна померлого чоловіка, але державний нотаріус відмовив у прийнятті заяви з тих підстав, що в актовому запису про реєстрацію шлюбу між В. і Д. і громадянським паспортом заявниці містяться розбіжності в написанні імені: у паспорті «Юмілія», а в свідоцтві про шлюб – «Юлія». Наявність розбіжностей у написанні імені заявниці перешкоджають оформити свідоцтво про право на спадщину. На підтвердження вимог заявниці надала суду такі пояснення: при отриманні свідоцтва про шлюб 1952 року Д. не звернула уваги на наявність помилки в написанні її імені, а сьогодні внести виправлення в актовий запис про реєстрацію шлюбу через органи РАЦС не надається можливим (шлюб було зареєстровано в Росії, Калінінградська область). Заявниця надала такі документи в обґрунтування своїх вимог: свідоцтво про шлюб, видане 6 квітня 1952 року Радянським міськбюро ЗАГСу Калінінградської області, за яким В. і Д. уклали шлюб; свідоцтво про народження, паспорт громадянина України, довідку з місця проживання, свідоцтво про народження дитини. В усіх зазначених документах, крім свідоцтва про шлюб, «ім'я» заявниці зазначено як «Юмілія». Рішенням Київського районного суду м. Одеси від 13 червня 2012 року заяву було задоволено та встановлено факт того, що Д. є дружиною В., який помер 26 грудня 2011 року [39].

Серед підстав звернення до суду із заявою про встановлення факту реєстрації шлюбу, останнім часом, з'явилася така підстава.

Так, у справі № 514/871/15-ц, яка знаходилась у провадженні Тарутинського районного суду Одеської області, заявниця К. звернулася до суду з заявою про встановлення факту реєстрації шлюбу Виконавчим комітетом Бірюковської селищної ради міста Свердловська Луганської області від 26 листопада 1959 року актовий запис № 90 між нею та померлим 15.03.2014 року Я.,

посилаючись на те, що 26 листопада 1959 року в відділі РАЦС Свердловського району Луганської області, вона зареєструвала шлюб з Я.. До грудня місяця 1997 року вона та її чоловік мешкали у м. Свердловську Луганської області, а з грудня 1997 року почали проживати в Тарутинському районі Одеської області. 13 лютого 2013 року Я. помер. Після його смерті залишилось спадкове майно. Так, вона звернулась до Тарутинської районної державної нотаріальної контори з заявою про прийняття спадщини, нотаріус запропонував надати до нотаріальної контори свідоцтво про шлюб. Але, надати таке свідоцтво вона не змогла у зв'язку з його втратою. 15.05.2015 року вона звернулась до Свердловського відділу РАЦС з заявою надати дублікат або Витяг з книги реєстрації актів цивільного стану. Однак, виявилося, що м. Свердловськ Луганської області не підконтрольний українській владі тож пошта туди не йде. Заявниця просила встановити факт, що має юридичне значення для того, щоб оформити право на спадщину після смерті чоловіка. Рішенням Тарутинського районного суду Одеської області 24 листопада 2015 року в задоволенні заяви було відмовлено. В обґрунтування рішення суд посилався на те, що суд розглядає заяви про встановлення факту реєстрації шлюбу у випадку відмові зазначених органів поновити актовий запис та/або відмови внести в актові записи передбачені законодавством зміни (прізвища, імені, по батькові тощо) і доповнення (наприклад, про національність і громадянство батьків). Відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України № 1053-р від 30.10.2014 року у перелік населених пунктів, не підконтрольних українській владі та на яких відбувається антитерористична операція (АТО) входить м. Свердловськ Луганської області. Згідно методичним рекомендаціям які були надані Міністерством юстиції України від 15 жовтня 2015 року заява про внесення змін до актового запису цивільного стану, подається до відділу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем проживання заявника, а у випадках, передбачених статтею 53

Сімейного кодексу України, також до відділу державної реєстрації актів цивільного стану за місцем зберігання першого примірника актового запису про шлюб при пред'явленні паспорта або паспортного документа. Громадяни України, які переселилися з тимчасово окупованої території України, подають заяву про внесення змін до актового запису цивільного стану до відділу державної реєстрації актів цивільного стану на їх вибір. Заява про внесення змін до актового запису цивільного стану може бути поданою спадкоємцем померлого. У разі якщо неможливо витребувати копії актових записів цивільного стану або підтвердження відповідності відомостей у Державному реєстрі актів цивільного стану громадян даним паперового носія актового запису цивільного стану у зв'язку з тимчасовою окупацією території України, державна реєстрація актів цивільного стану підтверджується відповідними свідоцтвами про державну реєстрацію актів цивільного стану, витягами з Державного реєстру актів цивільного стану громадян, якщо вони не містять незастережних виправлень, дописок чи явних ознак підробки. Судом під час розгляду цієї справи було отримано повний витяг з Державного реєстру актів цивільного стану громадян щодо актового запису про шлюб з якого вбачається, що 26 листопада 1959 року Виконавчим комітетом Бірюковської селищної ради міста Свердловська Луганської області зроблено актовий запис про укладення шлюбу між К. та Я., що підтверджує факт наявності реєстрації шлюбу і відповідно не потребує доведеності цього факту в судовому порядку відповідно до роз'яснень Міністерства юстиції України [318].

Слід зауважити, що захист прав спадкоємців установленням факту реєстрації шлюбу не обмежується. Альтернативним способом захисту може стати встановлення факту належності правовстановлюючого документа. Так, наприклад, ухвалою судді Овідіопольського районного суду Одеської області від 26 серпня 2014 року було відмовлено у відкритті провадження за заявою Ч., заінтересовані особи П., В., про встановлення факту

перебування у шлюбі. Звертаючись до суду, заявниця посилялася на те, що 19 січня 2014 року помер її чоловік А. й відкрилась спадщина у вигляді житлового будинку з господарськими будівлями та спорудами. 15 жовтня 1963 року вона зареєструвала шлюб з А., що підтверджено свідоцтвом про реєстрацію шлюбу. Вона своєчасно звернулася до нотаріальної контори із заявою про прийняття спадщини, але у видачі свідоцтва про право на спадщину за законом їй відмовлено у зв'язку з тим, що у свідоцтві про реєстрацію шлюбу її ім'я записано з помилкою. Для оформлення права на спадщину їй необхідно встановити факт перебування у шлюбі. Відмовляючи у відкритті провадження, суддя зазначив, що факт реєстрації шлюбу заявниці із спадкодавцем підтверджений свідоцтвом про одруження і цей факт не потребує встановлення його судом, а помилка в імені заявниці в актовому записі про реєстрацію шлюбу, яка перешкоджає заявниці в оформленні права спадкування, має бути виправлена відділом РАГС, до якого заявниці слід звернутися [36].

В іншій справі за участю того самого заявника, яка після відмови у відкритті провадження звернулася з тих самих підстав – помилка в написанні імені заявниці, з новою заявою про встановлення факту перебування у шлюбі суд дійшов помилкового висновку та задовольнив заяву Ч., заінтересовані особи – П., В., про встановлення факту перебування у шлюбі, встановивши при цьому факт перебування в зареєстрованому шлюбі Ч. та А. замість встановлення факту належності правовстановлюючого документа [42].

Проведений аналіз судової практики свідчить, що в окремих випадках заявники звертаються до суду із заявою про встановлення факту родинних відносин щодо подружжя. Так, наприклад, ухвалою судді Березівського районного суду Одеської області від 1 жовтня 2013 року було відмовлено у відкритті провадження за заявою О., заінтересована особа – Вікторівська сільська рада Березівського району Одеської області, про встановлення факту родинних відносин. Заявниця просила встановити факт,

що померла З. була дружиною її покійного батька В. та її покійною матір'ю. Встановлення даних фактів необхідно заявниці для оформлення права на спадщину. Відмовляючи у відкритті провадження, суддя зазначив, що дружина та чоловік мають право на спадкування в разі смерті одного з подружжя, однак такі члени сім'ї не перебувають у кровному спорідненні. Встановлення факту родинних відносин між такими особами чинним законодавством не передбачено, для них може мати правове значення встановлення факту реєстрації шлюбу чи факту проживання однією сім'єю без реєстрації шлюбу у відповідних випадках [27].

Також слід зазначити, що не виникає права на спадкування в порядку першої черги спадкоємців за законом у чоловіка після жінки або в жінки після чоловіка в разі: релігійного обряду шлюбу без реєстрації такого шлюбу в державному органі реєстрації актів цивільного стану; проживання однією сім'єю у фактичних шлюбних відносинах незалежно від строку такого проживання [160, с. 169]. Отже, встановлювати юридичний факт реєстрації шлюбу можна лише за наявності шлюбу, а не під час перебування у фактичних шлюбних відносинах.

Слід зауважити, що згідно з ч. 4 ст. 256 ЦПК України (ст. 315 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) суддя відмовляє у відкритті провадження по справі, якщо із заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, вбачається спір про право, а якщо спір про право буде виявлений під час розгляду справи, залишає заяву без розгляду, роз'яснюючи право на звернення до суду в загальному порядку. Вказана норма має принципове значення, оскільки, на жаль, в окремих випадках сторона намагається отримати процесуальну перевагу, встановивши факт, наприклад, перебування у фактичних шлюбних відносинах та проживання однією сім'єю із спадкодавцем у межах окремого провадження, після чого таке рішення пред'являється в межах наявного спору про право. Слід зауважити, що, як роз'яснив Пленум Верховного Суду України в Постанові «Про судову практику у справах

про встановлення фактів, що мають юридичне значення» від 31 березня 1995 року № 5, заява про встановлення факту прийняття спадщини та місця її відкриття може бути розглянута судом у порядку окремого провадження, якщо орган, який вчиняє нотаріальні дії, не має права видати заявникові свідоцтво про право на спадщину через відсутність або недостатність документів, що необхідні для підтвердження в нотаріальному порядку факту вступу в управління або володіння спадковим майном. У тому випадку, коли всі необхідні документи були, але у видачі свідоцтва про право на спадщину відмовлено, заінтересована особа може звернутись до суду не із заявою про встановлення факту прийняття спадщини, а зі скаргою на відмову вчинити нотаріальну дію. При вирішенні вимог про встановлення факту прийняття спадщини і місця її відкриття суд має виходити з положень ст.ст. 526 і 549 ЦК УРСР, згідно з якими місцем відкриття спадщини визнається останнє постійне місце проживання спадкодавця, а якщо воно невідоме – місце знаходження майна або його основної частини. Діями ж, що свідчать про прийняття спадщини, є фактичний вступ заявника в управління чи володіння спадковим майном у межах шестимісячного строку з дня відкриття спадщини або подача ним протягом цього строку до державної нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини заяви про її прийняття [15].

Ще однією з практичних проблем, з якою може зіткнутися переживший з подружжя під час оформлення спадкових прав, це не визначення часток у праві спільної сумісної власності. Звичайно, ще за життя подружжя може визначити свої частки у спільній сумісній власності. Разом із тим, якщо цього не було зроблено за життя померлого подружжя, це ускладнює не тільки процес реалізації права власності на власну частку у спільному майні подружжя, який пережив іншого, але й іноді процес оформлення власних спадкових прав на частку, яка ввійшла у спадкову масу. Слід зауважити, що в нотаріальній практиці

в більшості випадків смерть одного з подружжя при не виділених (не визначених) частках у спільній сумісній власності була перешкодою для видачі свідоцтва про право на спадщину. Аналіз судової практики свідчить, що спори, пов'язані зі спадкуванням частки у праві спільної сумісної власності подружжя, визначенням цієї частки, обранням способу захисту свого права на цю частку, неоднаково вирішувались у судовій практиці, що мало наслідком скасування прийнятих у відповідних справах судових рішень. Зауважимо, що за даними судової статистики, в цілому за апеляційними скаргами в I півріччі 2016 р. скасовано і змінено 13 тис. [13,5 тис.] рішень у цивільних справах позовного та окремого провадження, що на 3,2% менше; їх частка від кількості ухвалених місцевими загальними судами рішень також дещо зменшилася – 4,7% [4,8%]. Із них скасовано 10,4 тис. [10,7 тис.] рішень, або 3,7% [3,8%]. Суддями судової палати у цивільних справах ВССУ скасовано понад 3 тис. [2,9 тис.] рішень у цивільних справах, ухвалених місцевими загальними та апеляційними загальними судами, або 18,3% [16%] від загальної кількості касаційних скарг, поданих на рішення судів. Змінено 15 [1] судових рішень у цивільних справах. За результатами розгляду скасовано: із передачею справи на новий розгляд до суду першої інстанції – 1,3 тис. [1,3 тис.] рішень, до суду апеляційної інстанції – 1,5 тис. [1,3 тис.] рішень; із залишенням у силі рішення суду першої інстанції, що було помилково скасоване апеляційним судом, – 247 [318] рішень; із ухваленням нового рішення – 19 [39 тис.]; із закриттям провадження у справі – 25 [27]; із залишенням заяви без розгляду – 2 [6]. Найбільший відсоток скасованих за результатами касаційного розгляду становили рішення у цивільних справах, ухвалені судами областей: Київської – 26,5% від усіх зареєстрованих касаційних проваджень за касаційними скаргами, що надійшли до ВССУ на рішення судів, Івано-Франківської – 24%, Одеської – 23,5%, Житомирської – 23%. Найменший відсоток скасованих рішень відмічався у судах

областей: Сумської – 13,2%, Донецької – 14,6%, Чернівецької – 14,9%, Миколаївської – 15,1%.

Таким чином, процес спадкування часток у спільному майні подружжя потребує більш детального дослідження як в теоретичному, так і в практичному аспектах.

Як уже зазначалось у літературі, незалежно від теорії походження сім'ї – наукової чи релігійної, – дослідники цього інституту завжди мали на увазі одне й те саме явище. Сім'я становить собою особливу форму взаємин двох (чи більше) осіб різної статі, які є, по-перше, абсолютною й необхідною передумовою народження та виховання дітей, по-друге, утворюють первинне, найбільш елементарне господарське утворення (народження й виховання дітей передбачає відповідне матеріальне підґрунтя), по-третє, становлять собою конкретний механізм трансляції культурного й соціального досвіду. Функції сім'ї в суспільстві вкрай різноманітні; для їх ефективного виконання сім'я в усі часи отримувала адекватну структурну організацію. Існування життєздатної соціальної структури завжди передбачає існування належної матеріальної основи, ресурсів. І оскільки моментом створення нової сім'ї завжди виступала та чи інша форма поєднання в єдиний процес існування зазвичай двох людей – чоловіка і жінки, остільки її суттєвою складовою завжди був момент майновий, матеріальний, який мав відповісти на запитання: завдяки чому фізично існуватиме відносно чи абсолютно відокремлена сімейна група, за рахунок чого підростаюче покоління досягне ступеню зрілості для того, щоб створити нові сім'ї й продовжити тим самим життя роду? Звідси – стара проблема формування сімейного майна, управління ним та визначення його долі [68, с. 33].

ЦК України регламентує два види спільної власності: спільну часткову та спільну сумісну. Відповідно до ч. 1 ст. 357 ЦК України, частки у праві спільної власності вважаються рівними, якщо інше не встановлено за домовленістю співвласників або законом. М. К. Галянтч вказував, що частки у спільній сумісній власності

взагалі не визначаються, проте при поділі діє презумпція їх рівності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними, не має іншої вказівки закону або рішення суду (ч. 2 ст. 370 ЦК України) [244, с. 565]. Таким чином, незважаючи на зрозумілу презумпцію рівності часток у праві спільної сумісної власності, юридична практика виходила з необхідності визначення часток або договором співвласників – подружжя, або за рішенням суду, який констатував достатньо очевидну юридичну річ – рівність часток подружжя у спільному майні. Разом із тим критики такої ситуації мають враховувати, що охопити всі життєві ситуації, під час яких могло набуватися майно, законодавець не здатен та і не повинен.

О. М. Калітенко вказувала, що майно, набуте подружжям під час шлюбу, складає особливий різновид майна з точки зору суб'єктного та об'єктного складу, порядку володіння, користування та розпорядження, а також правил розподілу [145, с. 87].

Суб'єктний склад відносин з приводу належного подружжю майна обмежений. По-перше, кількість суб'єктів не може перевищувати двох, при цьому один із них обов'язково чоловік, а другий – жінка. Якщо будь-яка річ, набута подружжям разом із третьою особою, то подружжя виступає як єдиний учасник спільної часткової власності. При цьому частка у спільній частковій власності поступає у спільну сумісну власність подружжя. По-друге, суб'єктами вищевказаних відносин можуть бути як повнолітні – повністю дієздатні особи, так, в окремих випадках, і неповнолітні особи, які набувають повного обсягу дієздатності лише з моменту укладення шлюбу. По-третє, у ролі суб'єктів можуть виступати не будь-які чоловік та жінка, а лише подружжя та в деяких випадках колишнє подружжя (до того часу, поки вони не поділять своє майно). Слід зазначити, що оскільки закон прямо вказує на те, що права та обов'язки подружжя породжує лише шлюб, укладений у державних органах реєстрації актів громадянського стану, то ніякі інші відносини (фактичний шлюб, тимчасове співжиття)

не мають породжувати спільності майна чоловіка та жінки, крім випадків, прямо зазначених у законі [145, с. 94].

О. І. Сафончик уважала належними до конститутивних ознак спільної власності подружжя: 1) суб'єктами спільної власності подружжя є тільки особи, що перебувають у зареєстрованому шлюбі; 2) спільність подружнього майна виникає на підставі закону або шлюбного договору; 3) безчасткова структура відносин власності.

Свого часу в літературі зверталась увага на те, що в цивільному праві існує три поняття терміна «майно»: під майном слід розуміти тільки речі, що належать особі на праві власності; під майном слід розуміти не тільки речі, але і права; під майном слід розуміти не тільки речі, права, але й обов'язки (наприклад, спадкоємне майно) [91]. Відповідно, не було єдиної точки зору про поняття спільного майна подружжя. Деякі автори вважають, що до складу загального майна входять тільки речі [215]. Указана позиція була піддана критиці, оскільки внески у кредитних установах можуть бути спільним майном подружжя. Подружжя мають на внесок не право власності, а зобов'язальне право [87]. Крім того, зверталась увага на п. 9 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про застосування судами деяких норм КпШС України» від 12 червня 1998 року, де було роз'яснено, що до складу спільного майна подружжя можуть входити не тільки речі, але і права, право на внески у кредитні установи, паєнакопичення в ЖБК, ДСК, гаражно-будівельних кооперативах, право на страхові суми, страхові відшкодування, грошові суми й майно, що належить подружжю по інших зобов'язальних правовідносинах, крім того, подружжю можуть спільно належати права по акціях та інших цінних паперах.

О. І. Сафончик, не погоджуючись з позиціями К. А. Граве, В. А. Тархова, Є. М. Ворожейкіна, які вважали, що до складу спільного майна подружжя входять не тільки речі і права, але й обов'язки [84; 249, с. 55–57; 59], утім посилялась

на В. А. Рясенцева, який вказував, що в законі сказано про нажите майно [215]. В обґрунтування своєї позиції дослідниця посилялась на ст. 73 СК України, що передбачає звертання стягнення на майно подружжя по їхніх боргах. На борги звертати стягнення не можна. Борги можуть обтяжувати спільне майно подружжя, але не включатися до його складу. У подружжя можуть бути спільні борги. Але ці борги виникають за наявності певних юридичних фактів, а не тільки тому, що дані особи є подружжям. Тому найбільш правильним уявляється думка, відповідно до якої до складу спільного майна подружжя входять речі, що належать їм на праві власності, і зобов'язальні майнові права, що виникають у період шлюбу, які не пов'язані з особистістю одного з подружжя [295; 296; 144].

Окремо слід зауважити, що сьогодні в судовій практиці питання про поділ боргів подружжя при поділі майна остаточно не вирішено, оскільки, незважаючи на те, що суд має враховувати їх при поділі майна, дієвого механізму до цього моменту не сформовано. Разом із тим вирішення вказаного питання виходить за межі запланованого дослідження.

Для майна, набутого подружжям, законодавцем встановлено, що його реєстрація на одного з них не впливає на його правовий режим, тобто, таке майно вважається належним на праві спільної сумісної власності. Така позиція вже неодноразово формулювалась у судовій практиці вищими судовими інстанціями. Наприклад, п. 4 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, що регулює право власності громадян на побудований житловий будинок» від 4 жовтня 1991 року [13], містить роз'яснення, що для виникнення права спільної власності подружжя на побудований житловий будинок не має значення, на ім'я якого з подружжя оформлений житловий будинок. Зняття обмежень щодо об'єктів права власності Законом Української РСР «Про власність» збільшила кількість предметів, які можуть набуватись подружжям під час знаходження у шлюбі,

а тому законодавець окремо закріпив право спільної власності подружжя на це майно (ст. 16 Закону України «Про власність», ст. 22 КпШС України, ст. 60 СК України).

Для виникнення спільної власності подружжя необхідним є сукупність юридичних фактів: знаходження у зареєстрованому шлюбі; набуття майна під час зареєстрованого шлюбу та/або набуття майна в результаті спільної праці подружжя [295; 231; 263]. Лише за наявності вказаних обставин у подружжя виникає право спільної власності, в іншому випадку можна казати про те, що дії презумпція спільної власності, яка може бути спростована іншими юридичними фактами, встановлення яких призводить суд до висновків про приватну власність когось з подружжя щодо набутого майна (наприклад, набуття майна за кошти, які належали одному з подружжя до шлюбу, збільшення вартості дошлюбного майна за рахунок коштів, що належали іншому з подружжя до шлюбу тощо). З такої позиції вирішальним моментом для встановлення правового режиму майна та визначення моменту виникнення спільної сумісної власності є момент набуття (отримання) майна його одним із подружжя, на що звертали увагу дослідники [52, с. 154, 144; 231; 294]. Зауважимо, що, свого часу В. О. Рясенцев вказував, що для виникнення спільної власності необхідна також воля одного з подружжя [215].

Так, за загальним правилом, майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві спільної сумісної власності незалежно від того, що один із них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу) (ст. 60 СК України). У літературі підкреслювалось, що у ст.ст. 70–71 СК України визначено критерії встановлення розміру часток спільного майна подружжя, а також способи й порядок поділу такого майна, які мають чимало особливостей порівняно із загальними правилами ЦК про спільну власність, обумовлені особливим характером шлюбних відносин [с. 754].

Незважаючи на те, що порядок спадкування окремих видів майна, у тому числі частки у праві спільної сумісної власності подружжя, розглядався такими науковцями як Л. К. Буркацький, О. Є. Кухарев, Є. О. Рябоконь, І. В. Спасибо-Фатеева та іншими, стан вивчення проблематики не можна визнати задовільним, оскільки комплексного дослідження цієї проблематики не було здійснено, а судова практика застосування цього інституту свідчить, що існує багато проблем у правовому регулюванні та застосуванні цього інституту. Слід зауважити, що, якщо звернутися з питанням спадкування частки у спільній сумісній власності, наприклад, до підручників з цивільного права, то в більшості випадків автори взагалі не зупиняються на цьому питанні. В окремих випадках питання спадкування частки у спільній сумісній власності подружжя розглядалось як частина питання про спадкування окремих майнових прав [67, с. 65–67; 160, с. 62; 213, с. 319]. Проте остаточного вирішення проблема спадкування частки у спільній сумісній власності не отримала.

У цивілістичній науці ставлення до існування поняття «частка у спільній сумісній власності» неоднакове. О. П. Печений, аналізуючи цивілістичну літературу з цього приводу, вказував на те, що деякі автори взагалі заперечують існування часток у спільній сумісній власності, деякі, що при спільній сумісній власності частки можна визначити при виділі або поділі спільного майна, окремі – що частки існують, проте у прихованому вигляді доти, доки відносини між співвласниками є стабільними, тобто не існує спору щодо користування, поділу, виділу. Він зазначає, що, на думку законодавця, погроза стабільності відносинам учасників виникає у трьох випадках: 1) при виділі частки з майна, що є у спільній сумісній власності (ст. 370 ЦК); 2) при зверненні стягнення на частку (ст. 371 ЦК); 3) при поділі майна (ст. 372) [188, с. 119–131]. У наведених випадках частка у спільній сумісній власності з латентного стану набуває конкретизованого вигляду, а при поділі та виділі законодавець навіть пропонує варіант визначення

розміру частки, встановлюючи презумпцію рівності часток співвласників у праві спільної сумісної власності. О. П. Печений вважає, що смерть одного з учасників спільної сумісної власності є тим юридичним фактом, який, порушуючи стабільність відносин спільної власності, призводить до «переформатування» спільної сумісної власності у спільну часткову власність у рівних частках [188, с. 119–131].

У нотаріальній практиці виникло питання щодо можливості оформлення своєї частки у разі смерті одного з учасників права спільної сумісної власності. При цьому лише той з подружжя, хто пережив іншого, має право оформити свою частину у нотаріуса в такому випадку. Так, ч.ч. 1, 2 ст. 71 Закону України «Про нотаріат» встановлено, що в разі смерті одного з подружжя свідоцтво про право власності на частку в їх спільному майні видається нотаріусом на підставі письмової заяви другого з подружжя з подальшим повідомленням спадкоємців померлого, які прийняли спадщину. Таке свідоцтво може бути видано на половину спільного майна [4]. Аналогічне положення міститься у гл. 11 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, відповідно до якого в разі смерті одного з подружжя свідоцтво про право власності на частку в їхньому спільному майні видається нотаріусом на підставі письмової заяви другого з подружжя з подальшим повідомленням спадкоємців померлого, які прийняли спадщину. Таке свідоцтво може бути видано на половину спільного майна. У повідомленні, що надсилається спадкоємцям померлого, які прийняли спадщину, зазначається склад спільного майна подружжя, на частку якого другий із подружжя, що є живим, просить видати свідоцтво про право власності, а також роз'яснюється право звернення до суду в разі оспорювання спадкоємцями майнових вимог того з подружжя, що залишився живим [19]. Проте навіть за наявності таких роз'яснень в судовій практиці ці питання неодноразово були предметом судового розгляду. Так, у справі за позовом С. до Т., О., Б. про визначення частки у спільній

сумісній власності, за зустрічним позовом Т. до С., треті особи: О., Б., житлово-будівельний кооператив «Рассвет 5», про виділення частки у спільному майні, позивачка С. посилялася на те, що 21 квітня 2004 року померла її мати Л., яка заповіла їй частину своєї квартири, що вона придбала під час шлюбу з Є. 17 жовтня 2004 року Є. помер. У видачі свідоцтва про право на спадщину нотаріус їй відмовив у зв'язку з тим, що вся квартира оформлена на Л. Вважала, що частки подружжя є нерівними, оскільки до шлюбу мати мала у власності іншу квартиру, яку обміняла на спірну квартиру, загальною вартістю 6 450 крб, з доплатою у розмірі 2 124 крб, що складає 1/3 частину вартості квартири, які вона виплатила під час шлюбу з Є. Посилаючись на вказані обставини, позивачка просила визначити частку її матері Л. у спільній сумісній власності на квартиру в розмірі 5/6 її частин. Т. звернулася до суду із зустрічним позовом, у якому зазначала, що є спадкоємицею померлого Є. за заповітом. Вважала, що частка її батька Є. у спільній власності подружжя складає 3/4, а Л. – 1/4 частини спірної квартири, які й просила за ними визнати. Рішенням Саксганського районного суду м. Кривого Рогу, залишеним без змін ухвалою Апеляційного суду Дніпропетровської області, позов С. задоволено повністю, а зустрічний позов Т. – частково. Визначено, що Л. належало 5/6, а Є. – 1/6 частини у спільній сумісній власності. Ухвалою Верховного Суду України від 17 лютого 2010 року рішення районного суду та ухвалу апеляційного суду було скасовано саме на підставі того, що, визначивши частки подружжя у праві спільної сумісної власності на нерухоме майно (квартиру) за померлими, суд у супереччю вимогам ст. 3 ЦПК України (ст. 4 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) [2], ст.ст. 27–31 ЦПК України (ст.ст. 43–49 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) вирішив питання про права осіб, які не є сторонами процесу та у зв'язку зі смертю не мають цивільної процесуальної правоздатності й дієздатності [28].

Спірне питання знайшло вирішення лише в Постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах

про спадкування» від 30 травня 2008 року № 7, у якій Верховний Суд України роз'яснив, що частка померлого співвласника не може бути змінена за рішенням суду. Для оформлення права на спадщину закон не вимагає рішення суду про визначення частки спадкодавця [14].

Аналогічні роз'яснення містяться в Листі Вищого Спеціалізованого Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13, де Вищий Спеціалізований Суд України зазначив, що відповідно до ст. 1226 ЦК частка у праві спільної сумісної власності спадкується на загальних підставах. Суб'єкт права спільної сумісної власності має право заповідати свою частку у праві спільної сумісної власності до її визначення та виділу в натурі. Також Вищий Спеціалізований Суд України звернув увагу на те, що в разі відмови нотаріуса видати свідоцтво про право на спадщину спадкоємці учасника спільної сумісної власності мають право звернутися з позовом про визначення частки майна, належної померлому на праві спільної сумісної власності. Зі змісту ст. 357 ЦК вбачається, що під терміном «визначення часток» законодавець розуміє визначення (встановлення) розміру частки співвласника у спільному сумісному майні. Отже, резолютивну частину судового рішення в цій категорії справ має бути викладено таким чином: «Визначити, що частка померлого (П.І.Б.) у праві спільної сумісної власності на квартиру (будинок, садибу) становила – 1/2». Визначення судами частки подружжя у праві спільної сумісної власності на нерухоме майно (квартиру) за померлими суперечить вимогам ст. 3 ЦПК (ст. 4 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023), ст.ст. 27–31 ЦПК (ст.ст. 43–49 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023), оскільки судом вирішується питання про права осіб, які не є сторонами процесу та у зв'язку зі смертю не мають цивільної процесуальної правоздатності та дієздатності. При розгляді справ про спадкування питання про частку у спільній сумісній власності подружжя вирішується з урахуванням офіційного тлумачення ч. 1 ст. 61 СК, наданого в Рішенні

Конституційного Суду України у справі від 19 вересня 2012 року № 17-рп/2012 [17].

Разом з тим, незважаючи на прийняття Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року, дослідники проблематики звертали увагу на те, що нотаріуси й сьогодні вимагають спочатку визначити частку в судовому порядку, а потім вже починають учиняти дії щодо оформлення спадку [160, с. 63; 188, с. 119–131]. І. В. Спасибо-Фатеева вказує на неправомірність відмови деяких нотаріусів у оформленні права на спадщину квартири після смерті одного зі співвласників, мотивуючи це тим, що квартира перебувала в їхній спільній сумісній власності й тому не існує тих часток, які підлягали б спадкуванню. Неправомірною є вимога до спадкоємців звернутися до суду, який би визначив розмір часток співвласників. По-перше, при цьому відсутній спір, і посилення спадкоємців до суду навіть штучно його не створює, а імітує наявність спору. По-друге, вирішення цього питання в добровільному порядку не суперечить закону [244, с. 565]. У разі відсутності спору між співвласниками, які звернулися до нотаріуса з оформленням права на спадщину й готові були втілити свою домовленість у письмову форму в разі потреби в цьому, нотаріус не має жодних підстав для відмови. Будь-яка домовленість допускається законом (насамперед ЦК України), якщо вона не порушує загальних засад, суті відносин між сторонами або це прямо заборонено законом (ч. 3 ст. 6 ЦК України) [244, с. 565].

Так, наприклад, у справі за позовом М. до Білоліської сільської ради Татарбунарського району Одеської області, третя особа – Г., про визначення частки померлого у спільній сумісній власності позивач посилався на те, що його батько, О., помер. Відповідно до свідоцтва про право власності на нерухоме майно, у спільній сумісній власності покійного разом з дружиною – Г., що є третьою особою у справі, знаходився житловий будинок з будівлями та спорудами. Позивач та третя особа є спадкоємцями першої черги

за законом та мають право успадкувати 1/2 частину житлового будинку, що належала спадкодавцеві. Для вирішення питання про прийняття спадщини позивач звернувся до нотаріуса, однак отримав відмову у видачі свідоцтва про право на спадщину у зв'язку з невизначеністю часток кожного зі співвласників у житловому будинку, бо ним володіє ще дружина померлого Г. Рішенням Татарбунарського районного суду Одеської області від 1 квітня 2014 року позовні вимоги були задоволені [44].

Слід зауважити, що свого часу Верховний Суд України в п. 5 Постанови Пленуму «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» від 22 грудня 1995 року № 20 вказував, що частка учасника спільної сумісної власності визначається не тільки при поділі майна, виділі частки зі спільного майна, зверненні стягнення на майно учасника спільної власності за його боргами, а й у разі відкриття після нього спадщини. Виходячи зі ст. 124 Конституції України, згідно з якою юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини в країні, суд не має права відмовити в захисті права подружжя, який пережив іншого, та за наявності відмови нотаріуса в оформленні свідоцтва на спадщину мусить визнавати право власності на спадкове майно, при цьому визначаючи розмір частки спадкодавця і, відповідно, визнаючи право власності на неї в порядку спадкування.

Як зазначала О. В. Коротюк, визначення і виділ частки одного з подружжя є можливим шляхом видачі нотаріусом свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя в разі смерті одного з них. Видача свідоцтва про право власності на частку у спільному майні подружжя є необхідним для виділу конкретної частки в майні одного з подружжя, що може здійснюватися в разі смерті одного з подружжя. Видача такого свідоцтва є неможливою за життя обох з подружжя і може здійснюватися тільки тому з подружжя, хто є живим [155, с. 60].

О. В. Коротюк цілком логічно вказувала на те, що під час спадкування частки у спільному майні подружжя також ураховується

положення шлюбного договору, якщо він укладався. Згідно зі ст. 97 СК України у шлюбному договорі може бути визначено майно, яке дружина, чоловік передає для використання на спільні потреби сім'ї, а також правовий режим майна, подарованого подружжю у зв'язку з реєстрацією шлюбу. Сторони можуть домовитися про непоширення на майно, набуте ними за час шлюбу, положень ст. 60 Сімейного кодексу України і вважати його спільною частковою власністю або особистою приватною власністю кожного з них [155, с. 62]. Законом не передбачено право заповідачів на встановлення певних умов, за наявності яких виникає право на спадкування іншим з подружжя, позбавлення його права на спадкування, передбачення заповідального відказу тощо, що дозволяється в разі складання індивідуального заповіту. Разом із тим ці права можуть бути реалізовані подружжям для їх спільного спадкоємця, зазначеного в заповіті [155, с. 121].

Окремо слід зауважити, що спільність набуття майна не виключає встановлення режимів особистої приватної власності. Так, ст. 57 СК України визнає особистою приватною власністю дружини, чоловіка: 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу; 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування; 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто; 4) житло, набуте нею, ним за час шлюбу внаслідок його приватизації відповідно до Закону України «Про приватизацію державного житлового фонду»; 5) земельна ділянка, набута нею, ним за час шлюбу внаслідок приватизації земельної ділянки, що перебувала в її, його користуванні, або одержана внаслідок приватизації земельних ділянок державних і комунальних сільськогосподарських підприємств, установ та організацій, або одержана із земель державної й комунальної власності в межах норм безоплатної приватизації, визначених Земельним кодексом України. Зауважимо, що в більшості випадків при поділі майна встановити, що майно можна набутися за кошти, які належали стороні особисто достатньо важко,

і в більшості випадків суди відмовляють в задоволенні таких позовних вимог.

Наприклад, залишаючи в силі рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 18.12.2014 року, апеляційний суд Одеської області в справі № 22-ц/785/2128/15, погодився з відмовою в задоволенні позову А., який звернувся до суду з позовом до Б. про визнання за ним права особистої приватної власності на автомобіль Деу-Нексія, 2009 року виготовлення, державний номерний знак НОМЕР_1. При цьому обставини, на які посилався позивач, зокрема те, що під час сумісного проживання у шлюбі позивачем за власні кошти був придбаний вказаний автомобіль вартістю 59 900 грн, еквівалент 12 000 доларів США, що було оформлено договором купівлі-продажу від 15.08.2009 р. на ім'я його дружини Б. і в подальшому цей автомобіль було зареєстровано 10.12.2009 р. на ім'я його дружини, проте відповідачка не має до придбання автомобіля ніякого відношення, не проводила по договору купівлі-продажу ніяких розрахунків, які він проводив особисто за рахунок грошових коштів, які були передані йому його матір'ю В., яка є підприємцем та передала йому 70 000 грн на придбання автомобіля, а наявність цих грошей у його матері підтверджується отриманням його матір'ю у банку АБ «Південний» 19 500 доларів США, еквівалент 98 450 грн, були оцінені судами критично, оскільки кошти були отримані позивачем до реєстрації шлюбу та за два роки до придбання автомобіля і позивачем не надано жодного доказу про отримання цих коштів від матері [319].

В іншій справі за позовом О. до С., треті особи на стороні відповідача без самостійних вимог – ВДВС Добровеличківського районного управління юстиції Кіровоградської області, А., К., В., Д., Г., З., про розподіл сумісного майна подружжя, позивач просила у порядку поділу спільного сумісного майна подружжя визнати право приватної власності О. на частину житлового будинку. Рішенням Добровеличківського районного суду від 19 серпня 2014 року у задоволенні позову було відмовлено. Ухвалою

Апеляційного суду Кіровоградської області від 01.10.2014 року зазначене рішення було залишено без змін та зазначено, що суд може визнати майно дружини (чоловіка) об'єктом права спільної сумісної власності подружжя, якщо воно за час шлюбу істотно збільшилося у своїй вартості внаслідок спільних трудових чи грошових затрат другого з подружжя, але при цьому майно, що належало одному із подружжя в порядку ст. 57 СК України не перетворюється у спільну сумісну власність. Спільна сумісна власність виникає лише в порядку, визначеному ст. 62 СК України, тобто право спільної сумісної власності виникає на частку майна, яка істотно збільшилася внаслідок умов, передбачених цим законом. Таким чином, виходячи із змісту вищезазначених норм матеріального права при розгляді даної справи доказуванню підлягають обставини збільшення вартості майна саме внаслідок спільних трудових чи грошових затрат другого з подружжя. Як вбачається із матеріалів справи, вони не містять доказів грошових затрат позивачки на поліпшення майна відповідача. Доводи позову, що для поліпшення майна використовувалися спільні кошти сторін, та особисті кошти позивача, отримані від тітки та дядька не підтверджено належними та допустимими доказами. Суду не надано доказів працевлаштування сторін та отримання коштів. Не доведено належними доказами і факт трудової участі позивача у поліпшенні майна відповідача. Взагалі матеріали справи не містять будь-яких доказів щодо джерела отримання коштів, на які сторони проживали та здійснювали поліпшення майна відповідача [320].

В іншій справі за позовом А. до Б. та В. про визнання права на частку у спільній сумісній власності подружжя. В обґрунтування позову позивач посилялася на те, що її колишньому чоловіку Б. та його доньці В. в порядку спадкування на підставі свідоцтва про право на спадщину за законом від 02.03.1998 р. належить відповідно 1/8 частка, та ? частка житлового будинку. Належна відповідачам частка в цілому складалася з двох житлових кімнат загальною площею 34 кв.м. та глинобитної літньої кухні літ

Б-1. Право спільної часткової власності зареєстровано на їх ім'я 09.02.2000 р. Станом на 03.12.2008 р. за оцінкою МБТІ уся частка коштувала 29 674 грн 12 к. Внаслідок здійснення капітально-відновлювального ремонту її вартість істотно збільшилась і складає 111 878 грн 92 к., що підтверджено розрахунком вартості ремонтно-будівельних робіт. Посилаючись на ці обставини та положення ст. 60, 62 СК України, ст. 372 ЦК України позивачка просила у судовому порядку визнати за нею право власності на 1/8 частку будинку. Також стягнути з В. половину вартості їх витрат з чоловіком на капітально-відновлювальний ремонт, що складає 41 102 грн 40 к. Рішенням Центрального районного суду м. Миколаєва від 19.03.2013 р. у задоволенні позову було відмовлено. Рішенням апеляційного суду Миколаївської області від 23.10.2013 р. зазначене рішення було скасовано та ухвалено нове про задоволення позову. Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 26.02.2014 р. рішення суду апеляційної інстанції було скасовано з передачею справи на новий апеляційний розгляд. Ухвалою апеляційного суду Миколаївської області від 07.04.2014 року, рішення суду першої інстанції було залишено без змін на підставі недоведеності наданими доказами факту здійснення ремонту за власні кошти позивачки чи її трудовими затратами, адже нею не зазначено ні джерела своїх доходів та не надано доказів трудової участі, вартість якої могла би бути зарахована пропорційно вартості грошової оцінки будівництва [321].

В іншій справі за позовом О. до Б. про визнання права особистої приватної власності на нерухоме майно, позивач посилався на те, що 11 липня 2009 року між ним та відповідачкою укладено шлюб. 24 липня 2009 року ним, за особисті кошти, отримані від продажу незавершеного будівництвом житлового будинку та земельної ділянки, які належали йому на праві приватної власності, було придбано спірну квартиру. Враховуючи те, що спірна квартира придбана за його особисті кошти, але у період перебування з відповідачкою у шлюбі, позивач просив визнати за ним право особистої

власності на квартиру. Рішенням Бориспільського міськрайонного суду Київської області від 19 лютого 2016 року, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду Київської області від 31 травня 2016 року, позовні вимоги було задоволено. Визнано за О. право особистої приватної власності на квартиру, яка придбана за договором купівлі-продажу від 24 липня 2009 року. Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 28.07.2016 року, зазначені рішення були залишені без змін та зазначено, що суди обґрунтовано задовольнили позовні вимоги відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 57 СК України, оскільки 11 червня 2009 року позивач відчужив незавершений будівництвом житловий будинок (73% готовності) та земельну ділянку площею 0,12 га вартістю 185 785 грн, що належали йому на праві приватної власності та за виручені кошти 24 липня 2009 року придбав спірну квартиру за 48 597 грн [322].

Згідно з ч. 2 ст. 57 СК України особистою приватною власністю дружини та чоловіка є речі індивідуального користування, у тому числі коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя.

У справі за позовом за позовом Б. до А. про поділ спільного майна подружжя, за зустрічним позовом А. до Б. про поділ майна подружжя та витребування майна, позивач за первісним позовом посилався на те, що з 03.05.2000 року по 21.12.2009 року перебувала у шлюбі з А. Під час перебування у шлюбі сторонами було придбане майно, а саме приміщення магазину; автомобіль марки DAIMLER CHRYSLER 903. Посилаючись на те, що зазначене майно є спільною сумісною власністю подружжя, позивач просила його поділити, виділивши їй 1/2 частину магазину та вартість 1/2 частини автомобіля DAIMLER CHRYSLER 903. Позивач за зустрічним позовом просив поділити спільне сумісне майно подружжя, виділити йому у власність магазин та автомобіль DAIMLER CHRYSLER 903, а Б. просив виділити у власність два магазину – бутіка, вартістю 80 000 грн, м'який куточок, вартістю 1200 грн, два дивани вартістю 500 грн кожний, два ліжка, вартістю

2000 грн кожне, два столи вартістю 1000 грн кожний, два журнальні столики, вартістю 400 грн кожний, шість стільців, вартістю 150 грн кожний, дві підставки під телевізор, вартістю 400 грн кожна, два телевізори, вартістю 1500 грн кожний, кондиціонер LG, вартістю 3500 грн, DVD – програвач, вартістю 500 грн, холодильник «Атлант», вартістю 3400 грн, пральну машину LG, вартістю 2000 грн, всього на суму 103 100 грн. Крім того, просив витребувати у Б. його особисті речі – ювелірні коштовності: золотий ланцюжок вагою 30 гр вартістю 9000 грн, золотий ланцюжок вагою 35 гр вартістю 10 000 грн, золотий хрест вагою 30 гр вартістю 9000 грн, золотий браслет чоловічий вагою 27 гр вартістю 9000 грн, золотий кулон – медальйон «Ікона Божої матері» вагою 30 гр вартістю 10 000 грн, золота обручка вагою 9 гр вартістю 3000 грн. У випадку відсутності зазначеного майна просив стягнути з Б. його вартість у сумі 50 000 грн. Рішенням Суворовського районного суду м. Херсона від 07 листопада 2012 року виділено Б. у власність 1/2 частину магазину та 1/2 частину рампи, розміром 11,13х5,95 кв. м., згідно варіанту № 1 судово-будівельної експертизи від 03.02.2011 року, а А. виділено другу частину вказаного магазину загальною площею 272,7 кв. м. та 1/2 частину рампи розміром 11,13х5,95 кв. м., згідно варіанту № 1 судово-будівельної експертизи від 03.02.2011 року. Виділено у власність А. автомобіль DAIMLER CHRYSLER 903, вартістю 75304,33 грн. Виділено у власність Б. м'який куточок вартістю 1200 грн., диван вартістю 1200 грн, ліжко вартістю 800 грн (б/у), стіл вартістю 150 грн., комп'ютерний стіл вартістю 300 грн, журнальний столик вартістю 150 грн, підставку під телевізор вартістю 150 грн, два телевізори (б/у) вартістю 700 грн та 400 грн, кондиціонер LG (б/у) вартістю 1500 грн, DVD – програвач, вартістю 500 грн, холодильник «Мінськ», вартістю 900 грн, пральну машину LG, вартістю 800 грн, всього на суму 8050 грн. Виділено у власність А. золотий браслет (чоловічий) вагою 27 гр вартістю 9000 грн, золоту обручку вагою 9 гр вартістю

3000 грн, золотий кулон-медальйон «Ікона Божої матері» вагою 9,08 гр вартістю 2027 грн, на загальну суму 14027 грн. Зобов'язано Б. передати А. золотий браслет (чоловічий) вагою 27 гр вартістю 9000 грн, золоту обручку вагою 9 гр вартістю 3000 грн, золотий кулон-медальйон «Ікона Божої матері» вагою 9,08 гр вартістю 2027 грн, на загальну суму 14 027 грн. Стягнуто з А. на користь Б. компенсацію за перевищення долі від рівності часток виділеного майна в розмірі 45 301,50 грн. У задоволенні іншої частини позовних вимог А. відмовлено. Рішенням апеляційного суду Херсонської області від 31.05.13 року вказане рішення в частині поділу ювелірних коштовностей було скасовано та відмовлено в задоволенні цих вимог, оскільки факт належності ювелірних коштовностей особисто А. доведено, вони поділу, як спільне сумісне майно подружжя, не підлягають. Судом було витребувано це майно у Б., що поновлює порушене право власності А. на це майно [323].

Згідно з ч. 3 ст. 57 СК України особистою приватною власністю дружини, чоловіка є премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. Суд може визнати за другим з подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню.

Так, у справі за позовом О. до С. про визнання приватної власності подружжя, позивач просив визнати за ним право власності на квартиру. В обґрунтування своїх позовних вимог зазначав, що 27.09.1962 року він зареєстрував шлюб з відповідачкою. Від шлюбу мають сина, Б., 1962 року народження. З 80-х років ХХ століття він разом із сином мешкав в кімнаті. В 1983 році йому була присуджена Державна премія Української РСР в галузі науки і техніки, що підтверджується випискою з постанови ЦК Компартії України і Ради Міністрів Української РСР від 13.12.1983 року та дипломом лауреата. За кошти, отримані за премію, він вирішив придбати житло. Будинок за спірною адресою

почав будуватися ще наприкінці 80-х років ХХ століття та у зв'язку із кризою 90-х років будівництво призупинилось. І тільки у грудні 1996 року він зміг укласти договір пайової участі в житловому будівництві в м. Харкові на спірну квартиру та 13.01.1997 року він сплатив за дану квартиру, що підтверджується квитанцією. У зв'язку з тим, що він за власні кошти придбав спірну квартиру просив суд визнати саме за ним право власності за вищевказану квартиру. Заочним рішенням Ленінський районний суд м. Харкова від 6 грудня 2011 року позовні вимоги було задоволено. Ухвалою Апеляційного суду Харківської області від 8 вересня 2016 року заочне рішення Ленінський районний суд м. Харкова від 6 грудня 2011 року було залишено без змін [324].

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди (ч. 4 ст. 57 СК України).

Так наприклад, заочним рішенням Орджонікідзевського районного суду міста Харкова від 26 жовтня 2015 року було задоволено позов І. до О. про визнання права особистої приватної власності на квартиру. В обґрунтування позивач вказував, що під час перебування у зареєстрованому шлюбі з відповідачем, у 2009 році, ним, за особисті кошти, була придбана спірна квартира. Договір купівлі-продажу був оформлений на його ім'я. Але у зв'язку з тим, що квартира придбана у період шлюбу, він не має можливості реалізувати свої права щодо неї у повному обсязі без згоди відповідача, та змушений звернутися до суду. Крім того судом було встановлено, що рішення Місцевого суду Червонозаводського району м. Харкова від 19.06.2008 року позов І. про відшкодування за рахунок коштів державного бюджету України моральної шкоди завданої незаконними діями органів дізнання, досудового слідства прокуратури та суду, було задоволено частково, та відшкодовано йому за рахунок коштів державного бюджету України моральну шкоду у розмірі 1 000 000,00 грн. Ухвалою Апеляційного суду

Харківської області від 21.08.2008 року та Ухвалою Верховного Суду України від 05.02.2009 року вищезазначене рішення залишено без змін, та 7 квітня 2009 року Червонозаводським районним судом м. Харкова було видано виконавчий лист по справі. З постанови про закінчення виконавчого провадження від 28.08.2009 року вбачається, що рішення Червонозаводського районного суду м. Харкова від 19.06.2008 року виконано фактично у повному обсязі, згідно із виконавчим документом, та грошові кошти перераховані стягувачу. Суд з урахуванням досліджених доказів, прийшов до висновку, що позивачем надано достатньо доказів на підтвердження тих обставин, що квартира придбана за особисті кошти позивача. Про зазначені обставини свідчать й дані про зняття коштів з рахунку, а саме 08.10.2009 року в сумі 36 000 доларів США та дані про укладання договору купівлі-продажу квартири 13.10.2009 року на суму 30 000 доларів США. Окрім того, позивачем надано докази на підтвердження походження коштів, а саме відповідно до рішення суду в розмірі 1 000 000 гривень та даних виконавчої служби про виконання відповідного рішення та виплату зазначеної суми позивачу [325].

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них (ч. 5 ст. 57 СК України).

Так наприклад в цивільній справі за позовом І. до О. про поділ спільного майна подружжя та за зустрічним позовом О. до І. про визнання майна особистою приватною власністю, позивач за зустрічним позовом посилався на те, що спірний будинок та земельна ділянка є його особистою власністю, це майно придбано в період перебування з І. у зареєстрованому шлюбі, але за його особисті кошти отримані від продажу майна набутого до шлюбу. Рішенням Києво-Святошинського районного суду Київської області від 5 лютого 2016 року в задоволенні первісного

позову було відмовлено, зустрічні позовні вимоги було задоволено. Рішенням апеляційного суду Київської області від 25 травня 2016 року зазначене рішення районного суду скасовано й задоволено первісний позов І. Скасовуючи рішення суду першої інстанції та задовольняючи первісний позов І., апеляційний суд виходив з того, що спірне майно набуто сторонами у період шлюбу, а відтак є спільним майном подружжя й підлягає поділу між ними у рівних частках, а саме шляхом виділення позивачу у власність $\frac{1}{2}$ його частки. Але ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 31 серпня 2016 року рішення апеляційного суду Київської області було скасовано, а рішення суду першої інстанції залишено без змін. Звернуто увагу суду апеляційної інстанції на те, що належність майна до спільної сумісної власності подружжя визначається не тільки фактом придбання його під час шлюбу, але і спільністю участі подружжя коштами або працею в набутті майна. Тобто, застосовуючи цю норму права (ст. 60 СК України) та визнаючи право спільної сумісної власності подружжя на майно, суд повинен установити не тільки факт набуття майна під час шлюбу, але й той факт, що джерелом його набуття є спільні сумісні кошти або спільна праця подружжя [326].

Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їх окремого проживання у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин (ч. 6 ст. 57 СК України).

Наприклад, в справі № 2-1555/11, яка знаходилася в провадженні Суворовського районного суду м. Херсона, судом було встановлено, що сторони перебувають у зареєстрованому шлюбі з 1991 року, у період з березня 2007 по січень 2011 року проживали окремо у зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин, спільне господарство не вели, шлюбні відносини, як між чоловіком та дружиною не підтримували. У період фактичного припинення шлюбних відносин 17.07.2009 року А. за особисті кошти придбала нежиле приміщення, загальною площею

129,4 м², розташоване по АДРЕСА_1, згідно з дозвільною та проектною документацією здійснила повний капітальний ремонт та реконструкцію вказаного нежитлого приміщення під приміщення магазину, в результаті чого збільшилась його загальна площа за рахунок внутрішнього перепланування приміщення і склала 134,4 м² та не ввела вказане приміщення в експлуатацію, у зв'язку з відмовою відповідача у наданні його нотаріально посвідченої згоди, як подружжя. Рішенням Суворовського районного суду м. Херсона від 23 березня 2011 року позовні вимоги було задоволено [327].

Згідно з ч. 7 ст. 57 СК України, якщо в набуття майна вкладені крім спільних коштів і кошти, що належали одному з подружжя, то частка в цьому майні, відповідно до розміру вкладу, є його особистою приватною власністю.

Згідно зі ст. 58 СК України, якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплід або доход (дивіденди), він є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів). Згідно зі ст. 59 СК України той із подружжя, хто є власником майна, визначає режим володіння та користування ним з урахуванням інтересів сім'ї, насамперед дітей. При розпорядженні своїм майном дружина, чоловік зобов'язані враховувати інтереси дитини, інших членів сім'ї, які відповідно до закону мають право користування ним.

Проведений аналіз судової практики та причин скасування прийнятих судових рішень в апеляційному та касаційному порядку дозволяє сформулювати такі рекомендації тому з подружжя, хто пережив іншого, у разі необхідності звернення до суду. Так, спадкоємець при зверненні до суду з позовом про спадкування за законом має надати докази: на підтвердження статусу спадкоємця першої черги – копію свідоцтва про реєстрацію шлюбу; на підтвердження факту відкриття спадщини – копію свідоцтва про смерть іншого подружжя або рішення суду про визнання особи померлою, яке набрало чинності; для визначення обсягу

спадкового майна та його правового статусу (спільно сумісне, спільно часткове, приватне тощо) – копії та оригінали правовстановлюючих документів на це майно; для підтвердження легітимності судового порядку оформлення прав на спадкове майно надати докази неможливості оформлення спадкових прав у нотаріальному порядку (відмова нотаріуса або лист нотаріальної контори з вказівкою причин неможливості оформлення прав та рекомендацією звернення до суду).

У разі якщо у спадкоємців відсутні вказані докази, за їх клопотанням суд може їх забезпечити шляхом витребування. Як роз'яснив ВСУ в п. 15 постанови «Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду» від 12.06.2009 № 5 під час попереднього судового засідання за заявою особи, яка бере участь у справі, суд може вирішити питання про забезпечення доказів, якщо для цієї особи подання потрібних доказів є неможливим або в неї є труднощі у поданні цих доказів. Закон не обмежує коло доказів, які можуть бути забезпечені судом, і здійснення процесуальних дій щодо забезпечення доказів. У заяві про забезпечення доказів повинні бути зазначені всі відомості, визначені частиною першою статті 134 ЦПК (ст. 117 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023), а в разі невідповідності заяви цим вимогам застосовуються наслідки, встановлені частинами першою і другою статті 121 ЦПК (ст. 185 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023). Така заява розглядається протягом п'яти днів з дня її надходження з повідомленням осіб, які беруть участь у справі, однак їх явка не є обов'язковою. Питання про забезпечення доказів вирішується ухвалою. Відмова в забезпеченні доказів оскарженню не підлягає, а оскарження ухвали про забезпечення доказів не зупиняє її виконання, а також не перешкоджає розгляду справи (частина четверта статті 135 ЦПК (ст. 118 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023)). У разі оскарження цієї ухвали до суду апеляційної інстанції направляється не цивільна справа, а виділені відповідні

матеріали справи (копія позовної заяви, заява про забезпечення доказів, оригінал оскарженої ухвали тощо); після розгляду апеляційним судом скарги ці матеріали повертаються до суду для залучення до матеріалів цивільної справи. Крім передбачених частиною другою статті 133 ЦПК (ст. 116 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) способів забезпечення (допит свідків, призначення експертизи, витребування та (або) огляд доказів, у тому числі за їх місцезнаходженням) суд залежно від предмета позову може застосувати й інші способи (одержати пояснення сторони, які вона дає як свідок, заборонити дії, внаслідок яких знищуються докази, вилучити на час розгляду справи докази тощо). Зауважимо, що незважаючи на ці повні та зрозумілі роз'яснення, в судовій практиці існують низка проблем, які існують до сьогодення часу. Так, витребування доказів суди здійснюють в порядку ст. 137 ЦПК України (ст. 84 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) запитами, хоча єдиною формою забезпечення доказів є ухвала, а власно витребування, є способом забезпечення доказів. Відкритим залишається питання про можливість оскарження в апеляційному порядку ухвал про забезпечення доказів, оскільки чинна редакція ст. 293 ЦПК України (ст. 353 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) не передбачає такої можливості. В цілому головною проблемою залишається те, що незважаючи на участь в більшості справ адвокатів (представників) якість підготовки матеріалів є вкрай низькою. Разом з тим, вирішення вказаних питань виходить за межі цього монорафічного дослідження, а тому обмежимося зауваженням, що наведена проблематика притаманна і спадковим справам. І хоча в більшості випадків рішення за цією категорією справ не оскаржуються, там, де виникає реальний спір, недоліки судового розгляду в суді першої інстанції усуваються судом апеляційної інстанції, навіть з порушенням порядку надання доказів на цій стадії.

3.3. Захист спадкових прав подружжя в разі визнання шлюбу недійсним

Законодавець, маючи за мету забезпечення майнових інтересів подружжя та збереження набутого ними під час шлюбу майна, вважає подружжя належними до спадкоємців першої черги за законом. Відповідно за відсутності заповіту або в разі визнання його недійсним один із подружжя набуває право на спадщину після смерті другого з подружжя. Разом із тим, відповідно до ч. 4 ст. 1224 ЦК України, не мають права на спадкування за законом одна після однієї особи, шлюб між якими є недійсним або визнаний таким за рішенням суду. Правова природа недійсності шлюбу (засіб відповідальності чи засіб захисту) та справедливність наслідків недійсності для осіб, які в ньому перебували, була предметом палких дискусій в юридичній літературі [53, с. 56–59]. Зокрема, СК України містить вичерпний перелік обставин, за наявності яких шлюб може бути визнаний недійсним. Аналіз їх дозволяє дійти висновку, що недійсним визнається шлюб, який зареєстрований в органі державної реєстрації актів цивільного стану, за відсутності хоча б однієї з позитивних умов його укладення або, навпаки, за наявності хоча б однієї з негативних умов укладення. Таким чином, недійсність шлюбу пов'язується з порушенням умов його укладення. Причому одні правники вважають, що визнання шлюбу недійсним – це санкція за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що укладають шлюб (або одна з них), саме за укладання шлюбу, інші – що це вид сімейно-правової відповідальності [226, с. 83]. Зокрема, Д. І. Сидоренко вважає, що визнання шлюбу недійсним є санкцією за порушення сімейного законодавства, яке допускають особи, що беруть шлюб. Проте, якщо вони діяли винно або хоча б один із них діяв винно, визнання шлюбу недійсним слід розглядати як міру відповідальності. Якщо ж обидва з них діяли невинно, то визнання

шлюбу недійсним слід розглядати як міру захисту, що застосовується за об'єктивно протиправну поведінку [52, с. 141–143]. В. І. Борисова вважає, що недійсність шлюбу – це анулювання державою зареєстрованого шлюбу як юридичного факту, в порядку цивільного судочинства за рішенням суду у зв'язку з порушенням визначених законом умов укладення шлюбу, тобто заходом захисту [226, с. 83–84].

Відповідно до ст. 39 СК України, недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі. Недійсним є шлюб, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою. Недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка визнана недієздатною. За заявою заінтересованої особи орган державної реєстрації актів цивільного стану анулює актовий запис про шлюб, зареєстрований з особами, зазначеними в ч.ч. 1–3 ст. 39 СК. Якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу. Актівний запис про шлюб анулюється незалежно від смерті осіб, з якими було зареєстровано шлюб (ч.ч. 1–3 ст. 39 СК), а також розірвання цього шлюбу. Застосування вказаних положень в практиці викликає певні труднощі. Так, у справі за позовом Х. до С. про усунення від права спадкування позивач просила усунути С. від права спадкування спадщини, яка відкрилася після смерті П., та визнати недійсним свідоцтво на спадщину. В обґрунтування позивач посилялася на те, що 19 червня 1961 року П. зареєстрував шлюб із С. Однак на час реєстрації шлюбу С. перебувала також у шлюбі з Т. 16 травня 2007 року П. помер, після його смерті шлюб між відповідачкою та Т. був розірваний. Задовольняючи позовні вимоги про усунення від спадкування, суд першої інстанції виходив з того, що шлюб між П. та С. є недійсним як такий, що зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому

зареєстрованому шлюбі, оскільки на той час С. перебувала у шлюбі з Т. Скасовуючи рішення суду першої інстанції та відмовляючи в позові, суд апеляційної інстанції виходив з того, що шлюб між Т. та С. був недійсним, оскільки на час укладення шлюбу Т. з 14 квітня 1952 року знаходився у шлюбі з Н., який розірвано 17 липня 1957 року. Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 24 квітня 2013 року рішення суду апеляційної інстанції було скасовано, а рішення першої інстанції залишено без змін. При цьому Вищий Спеціалізований Суд України зазначив, що відповідно до ст. 17 КЗпШ України не допускається укладення шлюбу між особами, з яких хоча б одна перебуває вже в іншому шлюбі. Разом із тим за положеннями ст. 46 КЗпШ України шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на час розгляду судом справи відпали ті обставини, які на підставі закону були перешкодою до його укладення. Шлюб вважається дійсним з моменту, коли відпали ці обставини. Отже, скасовуючи рішення суду першої інстанції з тих підстав, що шлюб між Т. і С. був недійсним, апеляційний суд не звернув уваги на те, що, як встановлено судом першої інстанції, за рішенням Олександрійського народного суду від 18 квітня 1966 року шлюб між Т. та Н. було розірвано та розірвання шлюбу 29 серпня 1966 року зареєстровано в органах РАГС. За положеннями ч. 1 ст. 46 КЗпШ України обставини, які свідчили про недійсність шлюбу, відпали, а тому інший шлюб вважається дійсним. Отже, висновки апеляційного суду, що шлюб між С. та Т. був недійсним також після розірвання шлюбу між Т. та Н., не відповідає нормам матеріального права [23].

О. В. Коротюк щодо ст. 39 СК України вказувала, що в такому разі нотаріусу не потрібне рішення суду про визнання шлюбу недійсним, а достатнім є встановлення одного з фактів, що спричинив таку недійсність, перерахованих у наведеній статті. В інших випадках нотаріусу подається рішення суду про визнання шлюбу недійсним [155, с. 51].

У судовій практиці питання недійсності шлюбу стає предметом розгляду, як правило, у площині спадкування та пов'язується з вимогою про усунення від права спадкування.

Так, рішенням Рівненського міського суду Рівненської області від 18 жовтня 2012 року по справі № 1715/13426/12 було задоволені позовні вимоги А. до Б. про усунення від права спадкування та усунуто Б. від права на спадкування спадщини, яка відкрилася після смерті В., який помер 16 травня 2007 року. Судом було вставлено, що 19 червня 1961 року В. зареєстрував шлюб із відповідачкою. На день реєстрації шлюбу відповідачка перебувала у шлюбі із Г. Відповідачка 6 червня 2008 року звернулась до суду із позовом про визнання Д. безвісно відсутнім. Як зазначено в рішенні суду позивачка стверджувала, що визнання Д. безвісно відсутнім їй потрібно для розірвання шлюбу (а не анулювання запису про реєстрацію шлюбу). З листа із Відділу РАЦС Рівненського міського управління юстиції від 07.09.2012 року слідує, що 24.06.2008 року складено актовий запит за № 410 про розірвання шлюбу між Д. та відповідачкою. Відповідно до частини 5 статті 39 СК України – якщо шлюб зареєстровано з особою, яка вже перебуває у шлюбі, то в разі припинення попереднього шлюбу до анулювання актового запису щодо повторного шлюбу повторний шлюб стає дійсним з моменту припинення попереднього шлюбу. За наведених обставин, судом встановлено, що перший шлюб між відповідачкою та Д. був розірваний лише після смерті В., а тому до розірвання шлюбу він був дійсний. Відповідно до статті 114 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і актів громадянського стану Української РСР, чинного на день укладання шлюбу між відповідачкою та В. шлюб, укладений з порушенням умов передбачених статтями 110–112 недійсний. Згідно статті 111 цього Кодексу не можуть вступати в шлюб особи, із яких хоча б одна знаходиться в зареєстрованому шлюбі. Так як на час реєстрації шлюбу закон забороняв відповідачці вступати в шлюб, в силу закону цей шлюб був недійсний. Частиною першою ст. 39 СК України, чинної

на день смерті В., встановлено, що недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі. Статті 40 та 41 СК України визначають випадки, коли шлюб визнається недійсним за рішенням суду, а статтею 42 СК України передбачено коло осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним. З врахуванням викладеного суд вказав, що остільки законодавець визначив, що шлюб зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі в силу закону є недійсним, цей шлюб визнавати недійсним рішенням суду не має потреби та задовольнив позов [328].

Відповідно до ст. 40 СК України, шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка. Згода особи не вважається вільною, зокрема, тоді, коли в момент реєстрації шлюбу вона страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, у результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, або якщо шлюб було зареєстровано в результаті фізичного чи психічного насильства. Шлюб визнається недійсним за рішенням суду в разі його фіктивності. Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Так, у справі за позовом Д., М. до Л., треті особи: відділ реєстрації актів цивільного стану Солом'янського районного управління юстиції м. Києва, державна установа «Науковий центр радіаційної медицини академії медичних наук України», про визнання шлюбу недійсним позивачі посилалися на те, що 30 березня 2010 року між їхнім сином С. та Л. було зареєстровано шлюб. 2 квітня 2010 року С. помер. Указаний шлюб позивачі

вважають недійсним, оскільки: в момент укладення шлюбу їхній син тяжко хворів і не усвідомлював своїх дій у зв'язку з тим, що перебував під дією ліків; шлюб укладено без їхньої участі та наміру створити сім'ю. Позивачі вважають, що метою укладення шлюбу з боку відповідача було отримання спадщини їхнього сина, у зв'язку з чим просили суд визнати шлюб недійсним. Рішенням Подільського районного суду м. Києва від 5 липня 2011 року позов було задоволено на підставі ч. 2 ст. 40 СК України (фіктивний шлюб). Рішенням апеляційного суду м. Києва від 18 жовтня 2011 року рішення Подільського районного суду м. Києва від 5 липня 2011 року скасовано та ухвалено нове рішення, яким позов задоволено з підстав, заявлених у позові (ч. 1 ст. 40 СК України). Ухвалою Вищого Спеціалізованого Суду України від 15 лютого 2012 року рішення апеляційного суду м. Києва від 18 жовтня 2011 року було залишено без змін. При цьому зверталася увага суду першої інстанції на те, що при зверненні до суду сторона позивача в обґрунтування вимог позову посилялась на те, що С. у день укладення шлюбу був непритомний, приймав ліки, які у своєму складі містять сильнодіючу знеболюючу наркотичну речовину, коли він на короткий час і опритомнів, то, перебуваючи під дією ліків, не усвідомлював сповна значення своїх дій. Тому суд першої інстанції, задовольняючи позов, неправильно застосував ч. 2 ст. 40 СК України та визнав недійсним шлюб внаслідок його фіктивності, оскільки предметом дослідження, виходячи зі змісту позовної заяви, був психічний стан померлого С. у момент укладення шлюбу. Скасовуючи рішення суду першої інстанції та ухвалюючи нове рішення про задоволення позову з підстав, передбачених ч. 1 ст. 40 СК України, суд апеляційної інстанції правильно встановив, що під час укладення шлюбу померлий С. не усвідомлював значення своїх дій, оскільки перебував під впливом токсичних сильнодіючих ліків [33].

В іншій справі за позовом М. до Є., третя особа – Перший відділ реєстрації актів цивільного стану Приморського районного

управління юстиції в Одеській області, про визнання шлюбу недійсним позивачка просила визнати недійсним шлюб, укладений між її тіткою Б. та Є., посилаючись на те, що шлюб був укладений відповідачем фіктивно, без наміру створення сім'ї, з єдиним наміром заволодіти матеріальними цінностями та майном дружини. Рішенням Приморського районного суду м. Одеси від 3 березня 2015 року позов було задоволено частково. Шлюб, укладений між Б. та Є. 13 квітня 1996 року визнано недійсним. Задовольняючи позовні вимоги, суд першої інстанції виходив з того, що шлюб був укладений відповідачем фіктивно, з метою заволодіння майном Б., без наміру створити сім'ю. Доказами, які підтверджують фіктивність шлюбу, суд визнав дії Є., пов'язані з приватизацією квартир; укладанням заповітів; знищення Б. свідоцтва про реєстрацію шлюбу з відповідачем. Рішенням апеляційного суду Одеської області від 22 квітня 2015 року рішення суду першої інстанції було скасовано на підставі того, що позивач не надав належних доказів, які б підтверджували заявлені ним вимоги, та зверталася увагу на те, що фіктивним відповідно до ст. 45 КпІПС України є шлюб, який укладений жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя. Одним із доказів фіктивності шлюбу може бути нетривале спільне проживання подружжя, відмова від інтимних стосунків, підтримання інтимних стосунків з іншими особами, велика вікова різниця або матеріальний інтерес тощо. За життя жодна зі сторін, які перебували у шлюбі, не ставила перед судом питання про визнання його недійсним з підстав його фіктивності [38].

Зауважимо, що саме відсутність доказів фіктивності шлюбу є найбільш поширеною підставою для відмови в задоволенні позовних вимог. Так, відхиляючи касаційну скаргу Вищий Спеціалізований Суд України в ухвалі від 22.04.2015 року по справі № 6-13902св14 вказав, що скасовуючи рішення суду першої інстанції та ухвалюючи рішення про задоволення первісних

позовних вимог, апеляційний суд обґрунтовано виходив з наявності у позивача Г. права власності на спірний дачний будинок, яке виникло у останньої на підставі свідоцтва про право на спадщину за законом від 20 квітня 2011 року, а проживання відповідача Щ. та інших мешканців у цьому будинку перешкоджають її користуванню, володінню та розпорядженню власністю. Водночас, відмовляючи в задоволенні зустрічних позовних вимог Щ., апеляційний суд вірно зауважив, що позов про визнання шлюбу недійсним з урахуванням положень ст. 45 КпШС УРСР, не був пред'явлений жодним із подружжя або прокурором, що виключає визнання такого шлюбу недійсним, а також відсутні належні докази, що померлий В. мав намір у 2007 році розірвати шлюб із Г. Також апеляційний суд дійшов висновку, що не доведеними є позовні вимоги щодо усунення відповідача за зустрічним позовом від права спадкування за законом з підстав, передбачених ч. 5 ст. 1224 ЦК України, оскільки матеріали справи не містять фактичних даних, які б свідчили, що остання ухилялась від надання допомоги спадкодавцеві В., натомість вона сама є людиною похилого віку, є непрацездатною, мала на момент смерті В. незначний розмір пенсії та доглядала за своєю матір'ю, яка потребувала стороннього догляду, крім того, за допомогою а ні позивач за зустрічним позовом Щ., а ні В. до неї не звертались [329].

Слід зазначити, що таку підставу визнання шлюбу недійсним як реєстрація шлюбу з особою, котра в момент реєстрації шлюбу страждала тяжким психічним розладом, перебувала у стані алкогольного, наркотичного, токсичного сп'яніння, у результаті чого не усвідомлювала сповна значення своїх дій і (або) не могла керувати ними, дослідники сприймають неоднаково. Так, З. В. Ромовська зазначає, що реєстрація шлюбу з тяжко хворою особою, за умови повного розуміння нею значення своїх дій, може бути зумовлена прагненням втішити її навіть на короткий час, бажанням хворого відійти з цього світу одруженням (одруженою). Отже, є всі

підстави зробити висновок про те, що реєстрація шлюбу з безнадійно хворою особою не може вважатися достатнім доказом його фіктивності. Слід особливо підкреслити, що наше законодавство виявилось готовим до таких ситуацій. Йдеться насамперед про ч. 2 ст. 32 СК, у якій записано, що в разі безпосередньої загрози для життя нареченої або нареченого шлюб реєструється в день подання відповідної заяви [210, с. 145].

Відповідно до ст. 41 СК України, шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був зареєстрований: 1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, установлених ч. 5 ст. 26 цього Кодексу; 2) між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком та племінником, племінницею; 3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків; 4) з особою, яка не досягла шлюбного віку й якій не було надано права на шлюб. При вирішенні справи про визнання шлюбу недійсним суд бере до уваги, наскільки цим шлюбом порушені права та інтереси особи, тривалість спільного проживання подружжя, характер їхніх взаємин, а також інші обставини, що мають істотне значення. Шлюб не може бути визнаний недійсним у разі вагітності дружини або народження дитини в осіб, зазначених п.п. 1, 2, 4 ч. 1 цієї статті, або якщо той, хто не досяг шлюбного віку, досяг його або йому було надано право на шлюб. Фактично в цьому випадку йдеться про оспорюваність шлюбу.

Так, у справі за позовом В. до відділу реєстрації актів цивільного стану Державної реєстраційної служби Залізничного районного управління юстиції, третя особа: Г., про визнання шлюбу недійсним, позивачка посилалася на те, що 27 квітня 1996 року між нею та Л. було укладено шлюб, який був зареєстрований відділом РАЦС Залізничного районного управління юстиції, актовий запис № 120. Л. ще до їх шлюбу, згідно зі свідоцтвом про зміну прізвища, імені та по батькові, змінив своє прізвище та ім'я І. на Л. Крім цього, їй стало відомо вже після його смерті

21 серпня 2008 року, що саме під прізвищем І. приблизно в 1990–1993 роках він лікував у Львівській обласній клінічній психіатричній лікарні психічні розлади (шизофренія) та перебував на обліку у Львівському психоневрологічному диспансері, про що вона до шлюбу не знала. Вважає, що в її чоловіка була тяжка хвороба, дані про яку він приховав при укладенні шлюбу, а оскільки вона не знала цих обставин до укладення шлюбу, шлюб має бути визнаний недійсним. Рішенням Франківського районного суду м. Львова від 9 грудня 2014 року позовні вимоги було задоволено [45].

Слід зауважити, що при визначенні майнових наслідків недійсного шлюбу, особливо якщо йдеться про ситуацію зі спадковими відносинами, у практиці виникають певні складнощі.

Відповідно до ст. 45 СК України, недійсний шлюб, а також шлюб, визнаний недійсним за рішенням суду, не є підставою для виникнення в осіб, між якими він був зареєстрований, прав та обов'язків подружжя, а також прав та обов'язків, які встановлені для подружжя іншими законами України. Якщо протягом недійсного шлюбу особи набули майно, воно вважається таким, що належить їм на праві спільної часткової власності. Розмір часток кожного з них визначається відповідно до їх участі у придбанні цього майна своєю працею та коштами. Якщо особа одержувала аліменти від того, з ким була в недійсному шлюбі, сума сплачених аліментів вважається такою, що одержана без достатньої правової підстави, й підлягає поверненню відповідно до Цивільного кодексу України, але не більш як за останні три роки. Особа, яка поселилася в житлове приміщення іншої особи у зв'язку з реєстрацією з нею недійсного шлюбу, не набула права на проживання в ньому й може бути виселена. Особа, яка у зв'язку з реєстрацією недійсного шлюбу змінила своє прізвище, вважається такою, що йменується цим прізвищем без достатньої правової підстави. Правові наслідки, встановлені ч.ч. 2–5 цієї статті, застосовуються до особи, яка знала про перешкоди до реєстрації шлюбу і приховала їх

від другої сторони і (або) від органу державної реєстрації актів цивільного стану.

Проте питання про захист прав того з подружжя, хто не знав про існуючі перешкоди до укладання шлюбу або про наявність підстав, за яких він є недійсним, існувало завжди. Такий подружжя в юридичній літературі йменується «добросовісним подружжям».

Правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи закон вважає належними до спеціальних – на противагу загальним для недобросовісної особи, оскільки презюмується, що, укладаючи недійсний шлюб, особи діяли винно. Власне, в цьому випадку діє презумпція вини, запозичена з цивільного права (що є природним, адже сімейне право як самостійна галузь народилося саме з цивільного, тому багато принципів, методів, функцій є для них спільними). У даному випадку обидва з подружжя вважатимуться винними, якщо не доведуть, що, вступаючи в недійсний шлюб, вони не знали й не могли знати про перешкоди до його укладення [53, с. 56–59].

В.С. Гопачук зазначав, що норма, яка б гарантувала інтереси добросовісного подружжя, вперше появилась ще в Кодексі про шлюб та сім'ю Української РСР 1969 року і свідчила про певний гуманізм сімейно-шлюбного законодавства та про недопустимість порушення його основних засад. Зокрема, вказує дослідник, ст. 49 КпШС України передбачала спеціальні правові наслідки, що наставали для особи, яка не знала й не могла знати про перешкоди до укладання шлюбу. Розглядаючи конкретну справу, суд мав право не застосовувати до подружжя, який є добросовісним, негативних наслідків. Тобто, якщо норми щодо застосування режиму спільної власності більш вигідні для подружжя, який є добросовісним, суд виносив рішення про їх застосування. Якщо ж, навпаки, це більш влаштовувало винного з подружжя, суд застосовував норми цивільного права щодо часткової власності [82, с. 258]. Разом з тим, на його думку, СК України більш послідовно захищає права

подружжя, який є добросовісним, оскільки ст. 46 СК України встановлює обсяг прав добросовісного з подружжя, зокрема право на поділ майна, набутого в недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя; на проживання в житловому приміщенні, в яке вона поселилася у зв'язку з недійсним шлюбом; на аліменти відповідно до ст.ст. 75, 84, 86 і 88 цього Кодексу; на прізвище, яке вона обрала при реєстрації шлюбу. Одночасно законодавець захистив спадкові права добросовісного подружжя та передбачив у ч. 4 ст. 1224 ЦК України, що, якщо шлюб визнаний недійсним після смерті одного з подружжя, то за другим із подружжя, який його пережив і не знав та не міг знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, суд може визнати право на спадкування частки того з подружжя, хто помер, у майні, яке вони набули за час цього шлюбу [82, с. 259].

На сьогодні в судовій практиці найбільші складнощі виникають у разі визначення майнових наслідків недійсного шлюбу у спадкових відносинах, якщо йдеться про випадки ч. 1 ст. 39 СК України, тобто, коли один із подружжя, який помер, перебував в іншому зареєстрованому шлюбі, про що не було відомо іншому подружжю. У таких випадках до першої черги належить особа, яка пережила спадкоємця, з першого зареєстрованого шлюбу. Відповідно вся лінія захисту прав подружжя з недійсного шлюбу має зводитись до доведення її добросовісності, а потім ще й до доведення факту набуття майна саме під час спільного мешкання з померлим. Інакше спрацьовує презумпція набуття майна під час зареєстрованого шлюбу. Відповідно, незважаючи на те, що законодавець створив законодавчу можливість для захисту прав добросовісного подружжя, для її захисту практична реалізація цих законодавчих встановлень потребує ретельної підготовки та такої ж реалізації в судовому порядку [112, с. 135–137].

3.4. Особливості правового статусу жінки та чоловіка, які мешкають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, у спадкових відносинах

Як свідчить дослідження, проведене на цьому його етапі, «фактичні шлюбні відносини» існували з часів римського приватного права, проте правові наслідки для осіб, які мешкають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, суттєво різнилися – у залежності від політики, яку проводила держава щодо чоловіка та жінки, які мешкали однією сім'єю.

Відповідно до артикула 133 Кодексу УСРР 1926 року, особи, що були у близьких взаєминах без їх реєстрації, могли подати до органу ЗАГСу спільну заяву про реєстрацію їхніх відносин як подружжя... Якщо заяву подала тільки одна сторона, заявивши, хто є другою стороною, але визнання з боку другої сторони не було, місцевий орган ЗАГСу протягом триденного «речення» посилав повідомлення про надходження заяви особі, яку зазначено як дружину. Остання була зобов'язана протягом місяця відповісти, чи визнає правильність поданої другою стороною заяви. Якщо особа, якій було надіслано повідомлення, не розпочинала судового спору, то, відповідно до арт. 134, ця обставина прирівнювалася до визнання себе за дружину, внаслідок чого орган ЗАГСу записував цю особу як дружину та реєстрував їх подружжя. Проте це могло відбутися лише тоді, коли жодна зі сторін не перебувала вже в зареєстрованому шлюбі. Протягом місяця від дня одержання повідомлення особа, яку було зазначено в заяві як дружину, могла розпочати в суді спір проти правильності поданої другою стороною заяви, сповістивши рівночасно про це місцевий орган ЗАГСу [210, с. 481].

Близькими взаєминами, як це було зазначено в Постанові Пленуму Верховного Суду УСРР від 14 лютого 1928 року, належало вважати «тільки такі близькі взаємини осіб різного пола, що мають більш або менш стійкий характер і соціально-побутові

ознаки подружжя: спільне домашнє господарство, взаємна допомога, спільне виховування дітей, визнання за дружину перед третіми особами в листуванні і в документах і т. ін.». Але вважалося, що одночасна наявність усіх цих обставин не була обов'язковою [210, с. 481].

За ст. 140, якщо реєстрація подружжя була неможливою, суд міг постановити рішення про визнання за однією зі сторін права на майно «на засадах співвласності в рівних частках» та на одержання аліментів.

Отже, вказує З.В. Ромовська, в УСРР не відбулося повного зрівняння зареєстрованого і фактичного шлюбів, а були лише зрівняні (більшою чи меншою мірою) майнові права та обов'язки жінки і чоловіка. Пояснювалося це необхідністю стати на захист головним чином жінки, яка, потрапивши у скрутне матеріальне становище, часто не мала змоги обирати форму організації свого сімейного життя й мусила прийняти умови, запропоновані економічно стійкішим чоловіком [210, с. 482].

З метою зміцнити радянську сім'ю, підвищити рівень матеріальної допомоги, розширити мережі дитячих закладів, підвищити відповідальність подружжя при розлученнях, у вихованні дітей тощо 27 червня 1936 року було прийнято Постанову ЦВК і РНК СРСР «Про заборону абортів, збільшення матеріальної допомоги особам при пологах, встановлення державної допомоги багатодітним, розширення мережі пологових будинків, дитячих ясел і дитячих садків, посилення кримінального покарання за несплату аліментів і про деякі зміни в законодавстві про розлучення». Разом з тим відносини подружжя щодо майна ним не регулювались [225].

Як уже зазначалось, суттєву роль для врегулювання подружніх відносин зіграв Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства та дитинства, про встановлення почесного звання «Матері-героїня» й заснування ордена «Материнська слава» та медалі

«Медаль материнства» від 8 липня 1944 року. Саме ним впроваджено правило щодо юридичної сили лише за зареєстрованими в органах ЗАГСу шлюбами. Пленум Верховного Суду СРСР у своїй постанові від 7 травня 1954 року дещо розширив тлумачення Указу від 8 липня 1944 року, передбачивши, що в тих випадках, коли фактичні шлюбні відносини, які виникли до Указу, тривали до моменту смерті одного з подружжя, і об'єктивні обставини (тривала хвороба тощо), що перешкоджали реєстрації шлюбу, не давали можливості подружжю зареєструвати шлюб в органах ЗАГСу після 8 липня 1944 року, суд зобов'язаний був прийняти заяву того з подружжя, яке пережило іншого, і встановити факт наявності шлюбу. Відповідно до майнових відносин такого подружжя мав застосовуватися принцип спільності набутого в період фактичного шлюбу майна. В інших випадках, тобто за загальним правилом, на майнові відносини осіб, що вступили у фактичний шлюб після Указу від 8 липня 1944 року, норми шлюбно-сімейного законодавства про спільну сумісну власність не поширювалися, до таких відносин застосовувалися відповідні норми про спільну часткову власність, передбачені цивільним законодавством (ст.ст. 61–65 ЦК УСРР 1922 р.) [225]. Зауважимо, що вказаний принцип регулювання майнових відносин між фактичним подружжям з певними особливостями діяв до прийняття СК України [180, с. 57], який вивів регулювання відносин подружжя, в тому числі фактичних, на новий рівень.

На думку О. А. Овчатової-Редько, набрання чинності новим СК України поклало край «законодавчій фетишизації шлюбу», а правове положення чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу та подружжя було зрівняно в майнових наслідках (ст.ст. 74, 91 СК України). Можна по-різному ставитися до такої принципової зміни вектора правового регулювання сімейних відносин. Однак треба визнати, що законодавець намагається надати юридичного визначення відносинам, що реально існують і більш того – мають широке поширення. Тому

говорити про те, що таким чином Закон руйнує сім'ю, навряд чи доцільно. Це лише спроба нормативного впорядкування відносин, які до цього часу розвивалися стихійно [180, с. 59].

Спільне проживання жінки та чоловіка без реєстрації шлюбу в законодавстві та юридичній практиці характеризують як «фактичні шлюбні відносини». Проте варто зазначити неточність і термінологічну недостатність такого позначення, оскільки, з одного боку, воно не несе змістовного навантаження, а лише містить інформацію про подібність одних відносин до інших, але, з іншого боку, фактично немає й терміна, який позначав би це правове явище, внаслідок чого використовується приблизний опис характеру відносин – «фактичні шлюбні відносини».

Слід зазначити, що стосовно терміна, який міг би служити для позначення фактичного союзу, що виникає між жінкою та чоловіком, котрі постійно проживають разом і ведуть спільне господарство без реєстрації шлюбу, так само немає єдності й у науковців [180, с. 67].

Так, значна кількість науковців і переважна більшість практичних працівників користуються не дуже точним і не надто зручним, як зазначалося, але вже достатньо звичним терміном «фактичні шлюбні відносини» [173, с. 52].

Деякі автори, дотримуючись термінології чинного сімейного законодавства, використовують звороти «жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою або в будь-якому іншому шлюбі» (ст. 74 СК України), або раніше вживаний у сімейному законодавстві вислів «жінка та чоловік, які проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою» (ст. 74 СК України в редакції Закону від 10 січня 2002 р.). Іноді використовується також скорочений варіант відповідного позначення, який має основою формулювання назви ст. 91 СК України «жінка та чоловік, які не перебувають у шлюбі між собою» [227, с. 230–321].

Поряд із термінологічними позначеннями, які більшою чи меншою мірою ґрунтуються на висловах, вживаних

законодавцями у відповідних нормах СК України й певною мірою є адаптацією термінології законодавства до потреб практики, окремі правознавці, виходячи з доцільності врахування генетичного коріння інституту фактичного шлюбу, пропонують використовувати для позначення зазначених відносин відомий з часів римського приватного права термін «конкубінат», характеризуючи відповідний інститут як спільне проживання чоловіка та жінки однією сім'єю без реєстрації шлюбу [165, с. 96; 132, с. 56–57]. Таким чином, слід визнати, що вказані вище вислови та терміни у своїй переважній більшості є надто громіздкими, становлячи собою, по суті, опис відносин, які складаються й мають місце між чоловіком і жінкою, котрі мають намір проживати постійно разом, вести спільне господарство, надавати взаємну допомогу тощо. Цікавим з такої точки зору є вживання в судовій практиці вказаних конструкцій. Так, у справі № 521/4167/15-ц, яка знаходилась у провадженні Овідіпольського районного суду Одеської області, крім іншого, було порушено питання про встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки, що проживають разом без шлюбу [41].

При оцінці під таким кутом зору більш прийнятним виглядає згадуваний вище і вживаний іноді у вітчизняній юридичній літературі термін «конкубінат», який має такі переваги, як тривала традиція використання, лаконічність тощо. Разом із тим і його використання, як здається, може бути пов'язано з певними труднощами. Так, традиційність уживання терміна «конкубінат» правознавцями, про що згадується в наукових публікаціях з проблем сімейного законодавства [227], на жаль, поки що не супроводжується формуванням звички до використання цієї назви фактичних шлюбних відносин вітчизняними практикуючими юристами, а тим більше фізичними особами – учасниками відповідних цивільних та сімейних правовідносин. Більше того, використання терміна «конкубінат» також додатково ускладнюється у зв'язку з тим, що не лише в побуті та в засобах масової

інформації, але й у спеціальних наукових публікаціях він використовується не тільки стосовно фактичних шлюбних відносин, які служать певним сурогатом, «замінником» зареєстрованого шлюбу, але й для позначення так званого попереднього, неофіційного «шлюбу» [103, с. 208–209], який має низку відмінностей від останнього.

Варто зауважити також, що неприйнятним для позначення фактичних шлюбних відносин видається й вислів «цивільний шлюб», який досить широко використовується в нашому суспільстві. Поняття «цивільний шлюб» сформувалося свого часу як світська антитеза релігійному, церковному шлюбу. Як зазначалося в літературі, саме з урахуванням викладеного, згаданий вислів має використовуватися не для характеристики фактичних шлюбних відносин, а навпаки, позначає шлюб, належним чином оформлений, зареєстрований в органах державної влади, проте без участі церкви, релігійних організацій [130, с. 251].

Натомість нині поняття фактичних шлюбних відносин стосується тих союзів, відносин між жінкою та чоловіком, які не визнані не тільки церквою, а й державою. Більш того, оскільки сімейне та й інше законодавство України послідовно проводить лінію визнання юридичної сили лише за шлюбом, зареєстрованим в органах РАЦС, то релігійний шлюб, не підтверджений актом його державної реєстрації, з точки зору законодавця за своєю сутністю є фактичними шлюбними відносинами. Таким чином, «легітимним» (законним), тобто належним чином оформленим і зареєстрованим визнається саме «цивільний» шлюб [52, с. 181; 289, с. 235].

Враховуючи викладені вище міркування, більш виправданим здається використовувати вислів (термін) «фактичний шлюб», котрий є й достатньо стислим, і разом із тим достатньо точно відображає сутність «фактичних шлюбних відносин», які певною мірою є антитезою відносин «юридичного» шлюбу. Крім того, вислів «фактичний шлюб» є прийнятним і для юридичного побуту,

оскільки в наш час його нерідко вживають не тільки правознавці, а й журналісти, й пересічні громадяни. На користь його вживання можна навести й ті міркування, що вислів «фактичний шлюб» логічно пов'язаний (або може бути пов'язаний) з іншими висловами, які також у деяких випадках можуть вживатися для характеристики відповідних відносин – «фактичне подружжя», [130, с. 252–255] «фактична сім'я», «нібито сім'я» тощо [180, с. 67–70].

І. В. Жилінкова вказувала, що фактичні шлюбні відносини – це шлюбні за своєю суттю відносини, які не мають лише необхідної формалізації (державної реєстрації). Ці відносини відзначаються серйозністю намірів сторін і спрямовані на тривале співжиття жінки та чоловіка [129, с. 21].

У літературі загальними ознаками фактичних шлюбних відносин вважають: а) наявність факту співжиття жінки та чоловіка протягом не менш як п'яти років; б) взаємна матеріальна допомога та підтримка; в) взаємне визнання та виявлення подружніх відносин перед третіми особами (публічне виявлення); г) спільне виховання дітей (як спільних, так і ні); ґ) інші обставини, що свідчать про проживання жінки та чоловіка однією сім'єю. Як бачимо, шлюбні та фактичні шлюбні відносини мають однакове підґрунтя і, як наслідок, однакові відносини між особами [71, с. 479–484].

Водночас слід зазначити, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них права першої черги спадкоємців спадкування за законом [245, с. 156].

У разі смерті одного з подружжя, на ім'я якого оформлено це майно, інший може сподіватися на отримання спадщини, тільки, якщо на його користь був залишений заповіт або якщо він перебував на утриманні померлого, оскільки з точки зору спадкування він є спадкоємцем четвертої черги (ст. 1264 ЦК України) та мусить довести, що проживав із спадкодавцем однією сім'єю не менше як п'ять років до відкриття спадщини, ведучи спільне господарство, надаючи допомогу один одному [141].

Так, у справі за позовом З. до К. про встановлення факту проживання однією сім'єю, усунення від права на спадкування та визнання права власності на майно в порядку спадкування, позивачка посилялася на те, що з 25 жовтня 1985 року до 5 липня 2006 року перебувала в зареєстрованому шлюбі з Б., проте після розірвання шлюбу вони продовжували проживати разом та вести спільне господарство. Крім того, позивачка посилялася на те, що надавала Б. допомогу, оскільки він був інвалідом 1-ї групи та потребував стороннього догляду й допомоги, тому після його смерті на підставі ст. 1264 ЦК України вона має право на спадкування як спадкоємець четвертої черги. Спадкоємцем другої черги після смерті Б. є його брат В., який не проживав зі спадкодавцем, ухилився від надання йому допомоги, у тому числі і матеріальної, та не надавав коштів на його поховання. Ураховуючи викладене, просила суд встановити факт проживання з Б. однією сім'єю без реєстрації шлюбу, усунути В. від права на спадкування та визнати за нею право власності на спадкове майно. Рішенням Уманського міськрайонного суду Черкаської області від 19 березня 2013 року, залишеним без змін ухвалою апеляційного суду Черкаської області від 27 травня 2013 року, позов було задоволено [30].

Таким чином, з такої позиції особи, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, є більш уразливими в порівнянні з подружжям, яке перебувало в зареєстрованому шлюбі. Крім того, для захисту спадкових прав, оскільки більшість спадкодавців мають не лише чоловіка та дружину, а також інших родичів першої, другої та третьої черги, та для справедливого розподілу спадщини законодавець передбачив можливість зміни черговості одержання права на спадкування. Згідно зі ст. 1259 ЦК України черговість одержання спадкоємцями за законом права на спадкування може бути змінена нотаріально посвідченим договором заінтересованих спадкоємців, укладеним після відкриття спадщини. Цей договір не може порушити прав спадкоємця, який не бере в ньому участі, а також спадкоємця, який має право

на обов'язкову частку у спадщині. Разом із тим такий варіант передбачає наявність волі всіх учасників спадкових відносин – спадкоємців. У більшості випадків ті особи, які перебували у фактичних шлюбних відносинах та пережили іншого з «фактичного подружжя», змушені захищати свої права за допомогою механізму, встановленого ч. 2 ст. 1259 ЦК України, згідно з якою фізична особа, яка є спадкоємцем за законом наступних черг, може за рішенням суду одержати право на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, за умови, що вона протягом тривалого часу опікувалася, матеріально забезпечувала, надавала іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Як зазначає З. В. Ромовська, «ця норма наповнена оцінними поняттями, які надають суду можливість постановити справедливе рішення з урахуванням особливостей кожної життєвої ситуації» [212, с. 185]. Але, як свідчить судова практика, там, де є оцінні поняття, правда в кожного своя, тому захистити своє право на спадкування в порядку ч. 2 ст. 1259 ЦК України не проста справа.

Так, наприклад, у справі за позовом П. до Сокальської міської ради Львівської області, В., З. про зміну черговості спадкування, позивачка посилалася на те, що вона проживала з померлим однією сім'єю без реєстрації шлюбу понад двадцять три роки і протягом цього часу опікувалася ним та матеріально підтримувала, тому відповідно до ст. 1264 ЦК України набула права на спадкування як спадкоємець четвертої черги за законом і на підставі ч. 2 ст. 1259 ЦК України просила змінити черговість права на спадкування за законом після смерті Д., надавши їй право на спадкування за законом разом із спадкоємцями першої черги В. та З. Рішенням Сокальського районного суду Львівської області від 27 листопада 2013 року, яке було залишено без змін ухвалою апеляційного суду Львівської області від 13 березня 2014 року, у задоволенні позовних вимог було відмовлено на підставі того, що судом не було встановлено та з матеріалів справи не вбачалося,

що спадкодавець Д. перебував у безпорадному стані, а позивачка матеріально його забезпечувала, що в свою чергу, виключає можливість задоволення позову про зміну черговості спадкування [35].

І такі випадки непоодинокі. Таким чином, вони все ж таки можуть спадкувати разом із спадкоємцями першої черги, але, як правило, у житті, що підтверджується судовою практикою, змінити черговість спадкування можна лише через тривалий судовий процес.

На проблемність правового статусу осіб, які мешкають однією сім'єю без реєстрації шлюбу у спадкових відносинах, звертала увагу О. О. Терехова. Так, нормами ЦК України вказується на можливість укладання заінтересованими спадкоємцями договору про зміну черговості одержання права на спадкування (ч. 1 ст. 1259) та договору щодо зміни розміру частки у спадщині (ч.ч. 2, 3 ст. 1267). У той же час законодавець не зробив належної нормативної деталізації впорядкування відповідних договірних відносин, що виникатимуть з факту укладання вищезгаданих договорів [250, с. 5].

З нашої точки зору, зміна правового статусу осіб, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу, яка відбулася з прийняттям СК України, майже ніяк не відбилась на їхніх правах у спадкових відносинах.

Особи, які мешкають однією сім'єю, згідно зі ст. 1264 ЦК України вважаються належними лише до четвертої черги спадкування за законом, незважаючи на те, що майно, яке вони набули за час спільного проживання, належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено письмовим договором між ними (ст. 74 СК України). Така позиція законодавця є логічною, оскільки відповідно до ст. 21 СК України проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав та обов'язків подружжя. Відповідно, лише за наявності зареєстрованого шлюбу той з подружжя, хто пережив іншого, є спадкоємцем першої черги (ст. 1261 ЦК України). Проте,

як свідчить судова практика, під час проживання однією сім'єю може набуватися значна кількість майна щодо якого можуть виникати спори між спадкоємцями першої черги за законом та тим з «фактичного подружжя», хто пережив іншого, особливо, якщо це майно було оформлено на спадкодавця. У таких випадках єдиним способом захисту майнових інтересів того з «фактичного подружжя», хто пережив іншого, крім доведення режиму спільно набутого майна та виділення своєї частки у спадковому майні, є зміна черговості спадкування, встановлена ст. 1259 ЦК України, – за згодою заінтересованих спадкоємців шляхом укладання нотаріально посвідченого договору (ч. 1) або в разі відмови від укладення такого договору – за рішенням суду (ч. 2).

Судова практика застосування ст. 1259 ЦК України була різноманітною, а тому Вищий Спеціалізований Суд України в Листі «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13 роз'яснив судам, що судовий порядок зміни черговості передбачає задоволення позову спадкоємця наступних черг до спадкоємців тієї черги, які безпосередньо закликаються до спадкування. Право на пред'явлення позову про зміну черговості спадкування мають лише спадкоємці за законом. Підставами для задоволення такого позову є сукупність юридичних фактів, установлених у судовому порядку: 1) здійснення опіки над спадкодавцем, тобто надання йому нематеріальних послуг (спілкування, поради та консультації, поздоровлення зі святами); 2) матеріальне забезпечення спадкодавця; 3) надання будь-якої іншої допомоги спадкодавцеві, тобто такої допомоги, яка має матеріалізоване вираження, – прибирання приміщення, приготування їжі, ремонт квартири; 4) тривалий час здійснення дій, визначених у п.п. 1–3; 5) безпорадний стан спадкодавця, тобто такий стан, під час якого особа неспроможна самостійно забезпечувати свої потреби, викликаний похилим віком, тяжкою хворобою або каліцтвом. Для задоволення позову необхідна наявність усіх п'яти вищезазначених обставин. У зазначеній

категорії справ підлягає встановленню судом також факт належності сторін до спадкоємців за законом різних черг. Окремо Вищий Спеціалізований Суд України вказав, що зміна черговості спадкування лише надає право спадкоємцеві наступної черги на спадкування разом із спадкоємцями тієї черги, яка має право на спадкування, а не визнає його спадкоємцем цієї черги. Отримавши право на спадкування разом із спадкоємцями іншої черги, такий спадкоємець вважається спадкоємцем тієї черги, до якої він належить відповідно до ст.ст. 1261–1265 ЦК [17].

Зауважимо, що суттєвою перешкодою на шляху спадкування за вказаним механізмом стало закріплення законодавцем «безпорадного стану» та наступне підтвердження Вищим Спеціалізованим Судом України необхідності наявності всіх п'яти критеріїв для зміни черговості. На практиці вказаний стан доводиться наданням суду медичної довідки про необхідність постійного догляду за особою та може ще супроводжуватись установленням першої групи інвалідності. Разом із тим, не в усіх випадках, як свідчить практика, особи оформлюють документально такий стан, що за наявної судової практики виключає зміну черговості щодо них. Проте повністю погодитись з такою ситуацією неможливо, оскільки не у всіх випадках стан особи можна визнати «безпорадним», що, однак, не виключає необхідності стороннього догляду. Надання допомоги особі похилого віку, особливо родичами, є цілком логічним та моральним учинком. При цьому усвідомленню самим потенційним спадкодавцем правового статусу особи, яка мешкає та піклується про нього, та наслідків своєї смерті в більшості випадків перешкоджає низький рівень правової обізнаності та правової культури в суспільстві. Звичайно, всі питання в таких ситуаціях вирішує заповіт, проте його складання багато хто сприймає як «вирок» собі, а тому і його складання постійно відкладається, що може мати негативні наслідки для вказаного потенційного спадкоємця. Виходом із такої ситуації вбачається пом'якшення умов, передбачених ст. 1259 ЦК України,

для зміни черговості одержання права на спадкування, зокрема виключення безпорадного стану як обов'язкової умови для застосування вказаного механізму. У контексті цього дослідження та його тематики як альтернативу можна запропонувати віднесення того з «фактичних» подружжя, хто пережив іншого, до спадкоємців першої черги за умови відсутності нерозірваного шлюбу в нього з іншою особою, оскільки саме вони піклуються про іншого з подружжя.

У науковій літературі під поняттям «опікувалася» в контексті ст. 1259 ЦК України пропонувалось розуміти не здійснення цивільних прав та обов'язків від імені підопічного, а надання особі, яка перебувала в безпорадному стані й потребувала сторонньої допомоги, звичайних фактичних послуг у придбанні продуктів, медикаментів, приготуванні їжі, прибиранні квартири тощо. Тобто, як вказував О. Є. Кухарев, можна стверджувати, що «опікувалася» вживається в розумінні «турбувалася», «допомагала». Надання допомоги спадкодавцеві протягом тривалого часу – оцінна категорія та має визначатися судом з огляду на обставини конкретної справи. У будь-якому випадку дії спадкоємця не повинні носити разовий, епізодичний характер і допомога, що надається, має бути систематичною [160, с. 159].

Для запобігання високому ступеню суб'єктивізму при вирішенні окреслених питань, О. О. Терехова пропонувала деталізувати ст. 1259 ЦК України, зокрема, пропонувала врахувати ступінь об'єктивної необхідності спадкодавця у сторонній допомозі саме в особі означеного спадкоємця, а крім того, міри його фактичної участі в життєдіяльності останнього. Дослідниця наводить такий приклад для ілюстрації пропозиції. Якщо тітка спадкодавця – спадкоємець третьої черги – більше року одноосібно здійснювала щоденний догляд за абсолютно безпорадним паралізованим племінником, за нею безперечно слід визнати право на спадкування в рамках першої спадкової черги. У той час, як періодичний характер такої допомоги, на думку О. О. Терехової, нехай

навіть тривалістю в десятиліття, не може служити підставою для зміни черговості закликання до спадкування. Таким чином, для того, щоб допомога спадкодавцеві мала бути розцінена як достатня підстава для зміни імперативу спадкової черговості, вона повинна характеризуватися такими ознаками: а) носити постійний, а не періодичний, хоч і регулярний, характер; б) бути істотною, тобто такою, без якої нормальна життєдіяльність спадкодавця не є можливою. Суттєвість у даному контексті підкреслюється багатоаспектністю (різноплановістю) такої допомоги, тобто, якщо особа й закупає продукти, і здійснює прибирання житла тяжкохворого спадкодавця, й забезпечує йому медичний догляд. У даному контексті не є істотним фактор особистого чи опосередкованого (через найманих працівників) здійснення спадкоємцем такої допомоги [250, с. 58].

На думку О. О. Терехової, спадкування за законом було сконструйовано законодавцем таким чином, щоб максимально повно та наближено до волі спадкодавця заповнити її відсутність відносно подальшої долі нажитих ним благ. Іманентним атрибутом даного механізму завжди була відсутність у ньому суб'єктивного фактора (людського фактора), тобто мотивів та заінтересованості осіб, яким вищевказані блага адресовані. Таким чином, головною гарантією соціальної спрямованості інституту спадкування за законом служила відсутність можливості будь-яким способом перетворювати у суб'єктивних інтересах закріплене на законодавчому рівні припущення щодо волі спадкодавця. Такий ефект досягався шляхом законодавчої заборони будь-якого роду домовленостей між спадкоємцями, тим більше таких ключових, як зміна черговості закликання до спадкування чи заміна розміру спадкової частки. На сьогодні можливість таких домовленостей узаконена. Слід зазначити, що сучасна вітчизняна доктрина сприйняла появу вищеназваних правових новацій цілком позитивно [250, с. 60]. На підтримку цього також можна вказати, що, якщо спадкодавець складав заповіт, зокрема не визначився

зі спадкоємцем та/або не провів поділ спадку між спадкоємцями, то перешкод для укладання самими спадкоємцями будь-яких вищевказаних угод, якщо вони не суперечать загальним засадам цивільного законодавства, не має бути.

Таким чином, практичний захист інтересів особи, яка перебувала у фактичних шлюбних відносинах та пережила іншу, полягає в доведенні юридичних фактів, передбачених ст. 1264 ЦК України, тобто, проживання зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини. Теоретично цей факт може встановлюватись судом у порядку окремого провадження відповідно до ст. 256 ЦПК України (ст. 315 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023). При цьому необхідно враховувати, що відповідно до ч. 4 ст. 256 ЦПК України (ст. 315 ЦПК – в редакції станом на 15.03.2023) суддя відмовляє у відкритті провадження по справі, якщо із заяви про встановлення факту, що має юридичне значення, вбачається спір про право, а якщо спір про право буде виявлений під час розгляду справи – залишає заяву без розгляду. Практично за наявності інших спадкоємців за законом необхідно звертатися до суду в порядку позовного провадження, у рамках якого встановлювати факт проживання однією сім'єю зі спадкодавцем та заявляти вимоги про зміну черговості одержання права на спадщину, тобто, вирішувати спір про право.

Також необхідно зазначити, що відповідно до Листа Вищого Спеціалізованого Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13 [17], при вирішенні спору про право на спадщину осіб, які проживали зі спадкодавцем однією сім'єю не менш як п'ять років до часу відкриття спадщини, судам необхідно враховувати правила ч. 2 ст. 3 СК України про те, що сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зазначений п'ятирічний строк мусить виповнитися на момент відкриття спадщини, і його необхідно обчислювати з урахуванням часу спільного проживання

зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності ЦК (п. 21 ППВСУ від 30 травня 2008 р. № 7). До числа спадкоємців четвертої черги не належить особа, яка хоч і проживала спільно зі спадкодавцем, але перебувала в зареєстрованому шлюбі з іншою особою. Зазначене положення поширюється щодо осіб – чоловіка або жінки, які проживають у фактичних шлюбних відносинах, але перебувають в іншому зареєстрованому шлюбі. Таким чином, вища судова інстанція орієнтувала суди на захист прав осіб, які спільно проживали зі спадкодавцем однією сім'єю до набрання чинності ЦК України, що є цілком справедливим.

Наведене дозволяє стверджувати, що, порівнюючи правове становище осіб, які перебували у фактичних шлюбних відносинах, та осіб у зареєстрованому шлюбі, у спадкових відносинах останні мають значну перевагу. Той з подружжя, хто пережив іншого, є спадкоємцем першої черги. Утім осіб, які проживали однією сім'єю, законодавець вважає належними лише до четвертої черги. Здійснення захисту майнових прав у спадкових відносинах щодо майна, яке набувається під час проживання однією сім'єю, можливо лише шляхом виділення частки зі спільно набутого майна та подання позову про зміну черги спадкування. При цьому реалізація останнього можлива за доведення наявності сукупності юридичних фактів, які рідко трапляються у своїй сукупності. Відповідно, доцільним є внесення змін до ЦК України в частині віднесення осіб, які мешкають однією сім'єю (фактичне подружжя), до спадкоємців першої черги [113, с. 97–100].

3.5. Новелізація інституту спадкування подружжям під час воєнного стану

На додаток до висловленого у розділі 2.4 таким, що заслуговує на окреме висвітлення, є питання новелізації інституту спадкування за законом за участю подружжя в умовах воєнного стану. При цьому необхідно звернути увагу на положення чинного законодавства, що регулюють як публічну, так і приватну сферу відносин.

Окрім ЦК України правове регулювання спадкових відносин за участю подружжя в умовах воєнного стану ґрунтується на постанові Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 «Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану» [334], інформаційному листі Нотаріальної палати України від 29 серпня 2022 року «Щодо провадження по спадкових справах, заведених не за місцем відкриття спадщини в умовах воєнного стану» [335], спеціальних нормативних актах на прикладі Закону України «Про правовий режим воєнного стану» та відповідної судової практики [336].

З огляду на визначення воєнного стану, наданого у Законі, сутність такого особливого правового режиму включає такі напрямки прояву як: 1) реалізація органами державної влади, військового командування, військових адміністрацій та органів місцевого самоврядування повноважень, які необхідні їм для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, а також усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності; 2) тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб, зумовлене загрозою такого екстраординарного явища, із зазначенням строку дії таких обмежень.

Війна, як юридичний факт, може бути охарактеризованим саме в якості обставини, за якої висока вірогідність

настання смерті людини, а звідси й виникнення відповідних спадкових відносин.

У контексті предмета дослідження, заслуговує більш прискіпливої уваги питання обмеження прав і свобод учасників спадкових правовідносин з використання часових конструкцій у механізмі правового регулювання таких взаємин.

Природа обмеження суб'єктивного цивільного права у науці досліджена досить прискіпливо. Межі здійснення цивільного права у контексті змісту ст. 13 ЦК України визначені договором або актами цивільного законодавства. Разом з тим, на думку Є. О. Мічуріна обмеження цивільного права має сприйматись в якості елементу механізму правового регулювання, який спрямований на охорону прав суспільства, інших уповноважених осіб, а також має властивість впливати на звуження змісту суб'єктивного цивільного права та ускладнення його здійснення за допомогою специфічних законодавчих заборон, обов'язків чи дозволів [168, с. 130]. В інтерпретації В. П. Маковія відмінність обмеження цивільного права від його обтяження ґрунтується перш за все на звуженні меж здійснення певного суб'єктивного права уповноваженої особи, яке, однак, не спричиняє виникнення будь-яких додаткових прав у інших учасників цивільних правовідносин та має підставою встановлення нормативний припис, договір або рішення суду. Серед наведених меж слушним є пропозиція виокремлювати цивільно-правовий час, що прямо або опосередковано обмежує здійснення цивільних прав, що кореспондуються відповідним цивільним обов'язкам, а це в свою чергу покладається в дефінітивну конструкцію правового часу з урахуванням викладених міркувань стосовно його сприйняття [337, с. 151].

Водночас, соціально-правова сутність цивільних прав, які відображені у законодавчому визначенні поняття воєнного стану, має виключний характер, оскільки такі обмеження мають спеціальну та виняткову процедуру встановлення через екстраординарність наведеного явища. Саме з нормативних приписів

Основного Закону впливає висновок, що права та свободи людини зазнають обмежень лише за рішенням суду і у суворій відповідності до чинного законодавства. Разом з тим, наявність виняткових обставин, до числа яких законодавство відносить й запровадження правового режиму воєнного стану, створює юридичні передумови для обмеження прав і свобод людини за винятковою процедурою, що безпосередньо відображено в указі Президента України, на що звертає увагу ст. 6 Закону України «Про правовий режим воєнного стану». За наведених умов вирішення питання про обмеження цивільних прав поза межами викладених правомочностей згідно указу Президента можливе тільки через внесення відповідних законодавчих змін.

І нарешті, викладені виняткові обставини, що притаманні воєнному стану, створюють перешкоди у звичайній реалізації змісту цивільних правовідносин, що аж ніяким чином не забезпечує багатогранний прояв здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, як наслідок, створюються перешкоди у забезпеченні суспільного порядку та нівелюються цінності правової держави. Все це послугувало відповідному законотворчому напрацюванню стосовно внесення змін до цивільного законодавства, зокрема й в частині правового регулювання цивільно-правового часу у спадкових правовідносинах.

Зокрема, були внесені зміни як до ЦК України, так і здійснено урегулювання питання перебігу значимих для спадкового права, зокрема у площині предмету даного дослідження, строків постановою КМУ від 28 лютого 2022 року № 164.

Першим нормативно-правовим актом були внесені зміни до нормативного підґрунтя правового регулювання темпоральних меж здійснення права на оскарження дій виконавця заповіту шляхом його продовження на строк дії воєнного стану, а другим – щодо темпоральних меж здійснення права на прийняття спадщини.

Якщо аналізувати зміни до ЦК України, то питання можуть виникати з приводу системності змін до норм, які регулюють

темпоральні межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків, що мали би відобразитись у загальних положеннях про строки та терміни цього кодифікованого нормативно-правового акта. Низка питань, що постають за результатами аналізу наведених змін, свідчать про їх певну несистемність, винятковість та епізодичність, що може бути пояснено з урахуванням екстраординарності самого воєнного стану як юридичного факту. Водночас наявність у цивільно-правових нормах ЦК України правового регулювання відносин, пов'язаних з воєнним станом як різновидом юридичного факту, на прикладі ст.ст. 46, 263, 312, 353, й до початку повномасштабної агресії щодо нашої держави, надає привід до висновку про потребу у системному підході законодавця з питань внесення змін до цивільно-правових норм через редагування тільки Прикінцевих та перехідних положень ЦК України.

У зв'язку з цим, більш доречним та раціональним є варіант змін до ЦК України через доповнення загальних положень про цивільно-правовий час, як елемент відповідної обмежувальної конструкції, у зв'язку з введенням правового режиму воєнного стану. Зокрема, необхідно запропонувати доповнити ст. 254 ЦК України частиною шостою, в якій передбачити зупинення у тому числі й строків, які визначають темпоральні межі у спадкових відносинах.

Постанова КМУ від 28 лютого 2022 року № 164 взагалі носить ознаки порушення всієї процедури нормотворчості, оскільки суперечить вимогам Основного Закону України та ЦК України. По-перше, Конституція України наголошує на можливості обмеження прав та свобод людини лише тим нормативним актом, який їх встановлює, тобто принцип ієрархії дії законодавчих актів має працювати. Як було означено вище, темпоральні межі здійснення цивільних прав та виконання цивільних обов'язків у спадкових відносинах визначаються саме книгою 6 ЦК України, тому саме й внесенням змін до останнього мають вводитись певні обмеження

на здійснення таких прав. По-друге, абзац третій ч. 2 ст. 4 чітко встановлює правило, за яким передбачено поведінку суб'єкта права законодавчої ініціативи, який подав до Верховної Ради України проект закону, що регулює цивільні відносини інакше, ніж ЦК України. Так, він зобов'язаний одночасно з поданням проекту такого закону також і проект про внесення змін до ЦК України. Така процедура передбачає розгляд Верховною Радою України поданого законопроекта одночасно з відповідним проектом закону про внесення змін до ЦК України. Водночас, ч. 4 цієї ж статті містить положення, що відносять до актів цивільного законодавства постанови Кабінету Міністрів України. Не відповідність постанови Кабінету Міністрів України положенням ЦК України або іншому закону створює передумови застосовування відповідних положень останніх нормативно-правових актів.

На додаток до викладеного вже здійснено дослідження природи понять «додатковий», «подовжений», «поновлений» строк для прийняття спадщини, де зроблений наголос на дотриманні сутності саме додаткового строку, який надається судовою інстанцією [338].

Однозначна позиція з цього питання Верховного суду України (п. 24 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30.05.2008 року № 7 «Про судову практику у справах про спадкування») та Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ (Лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 16.05.2013 року № 24-753/0/4-13 «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування»). Наведені судові інстанції передбачають відкриття справи за позовом про надання додаткового строку для прийняття спадщини лише за обставин: 1) відсутності згоди спадкоємців, які прийняли спадщину (ч. 2 ст. 1272 ЦК України); 2) пропуску шестимісячного строку подання заяви про прийняття спадщини при відсутності інших спадкоємців, що прийняли спадщину й могли б дати письмову згоду на подання заяви нотаріусу про прийняття спадщини.

Викладений підхід до дефініції строку для прийняття спадщини, що унормований у положеннях ст. 1272 ЦК України, узгоджується із сутністю поняття «додатковий строк», яка має тлумачитись як нова темпоральна величина, що врегульована згідно інших правил. По-перше, додатковий строк встановлюється судовим рішенням, а тому є судовим строком. По-друге, початок перебігу додаткового строку пов'язаний безпосередньо з датою набрання чинності відповідним судовим рішенням, тобто наданням додаткового строку для прийняття спадщини. По-третє, подібний строк є відносно визначеним, що пов'язується з оціночним підходом суду, який враховує наявність достатності темпоральних меж для подання заяви про прийняття спадщини спадкоємцем.

Водночас, виникає питання меж в чотири місяці для продовження строку прийняття спадщини за Постановою і наскільки це відповідає згаданій непередбачуваності та екстраординарності самого юридичного факту умов воєнного положення, спричиненого війною. Даний нормативно-правовий акт нараховує декілька змін до первісної редакції, одна з яких пов'язується з всім часом наявності умов воєнного стану, але потім продовження строку прийняття спадщини обмежується чотирма місяцями, що є і на сьогодні.

Наведені нормотворчі маніпуляції не витримують критики і сприяють констатації фактів порушення ними ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод в частині забезпечення реалізації принципу юридичної визначеності, що є предметом розгляду Європейського суду з прав людини.

Викладені міркування сприяють удосконаленню механізму правового регулювання змісту спадкових правовідносин, з огляду на темпоральні межі здійснення прав й виконання обов'язків їх учасниками, зокрема подружжям, та створюють передумови для продуктивної нормотворчості у цій сфері.

Не менш актуальним питанням в межах правового регулювання спадкових відносин під час воєнного стану є унормування

посвідчення заповітів подружжя певними військовими посадовими особами. Дослідження таких відносин має здійснюватись у розрізі таких складових як: правовий статус їх учасників, порядок посвідчення такого заповіту (місце, час та спосіб поведінки).

У контексті предмету даного дослідження згідно положень ст. 1252 ЦК України до нотаріально посвідченого заповіту прирівнюються: 1) заповіт військовослужбовця та іншої особи, яка перебуває на лікуванні в лікарні, госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, посвідчений начальником, його заступником з медичної частини, старшим і черговим лікарем цього військово-лікувального закладу; 2) заповіт військовослужбовця, посвідчений командиром (начальником) військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів; 3) заповіт працівника, членів його сім'ї і членів сім'ї військовослужбовця, посвідчений командиром (начальником) військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів у пунктах їх дислокації, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії.

З огляду на наявний підхід, під порядком посвідчення заповітів військовими посадовими особами необхідно розуміти певну послідовну поведінку уповноваженого суб'єкта, що включає відповідні законодавчо визначені дії, до змісту яких входить: юридичне оформлення, фіксація та підтвердження волі заповідача на випадок смерті способом вчинення посвідчувального напису [339, с. 25].

У відповідності до положень Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» військовослужбовцем є громадянин України, який проходить військову службу на території України, бере участь у всеукраїнському і місцевих референдумах, обирає і може бути обраним до органів місцевого самоврядування та інших виборних державних органів згідно з Конституцією України [340]. Категорія військовослужбовців охоплює осіб офіцерського складу, прапорщиків,

мічманів, військовослужбовців строкової і надстрокової служби та військової служби за контрактом Збройних сил України, Державної прикордонної служби України, Служби безпеки України, Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту України, а також інших військових формувань, що створюються Верховною Радою України, стратегічних сил стримування, які дислокуються на території України, у тому числі військовослужбовців-жінок, курсантів військово-навчальних закладів.

З огляду на зміст наказу Служби безпеки України від 12 серпня 2005 року № 440 «Про затвердження відомостей, що становлять державну таємницю» дислокацією військ у мирний час є розміщення (розквартирування) органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових кораблів, військово-навчальних закладів та установ у відведених (визначених) для них місцях (пунктах постійної дислокації) у населених пунктах (військових містечках, аеродромах, військово-морських базах, пунктах базування). У той час як дислокацією військ під час особливого, воєнного стану є розміщення в населених пунктах (аеродромах, військово-морських базах, пунктах базування, військових містечках, таборах тощо) органів військового управління, з'єднань, військових частин, військових кораблів, військово-навчальних закладів, установ та інших військових формувань, які не входять до складу діючих військ (сил). Дефініція ж військової частини окреслює її як типову організаційну одиницю, яка утримується окремим штатом і призначається для виконання визначених завдань самостійно або в складі організаційної структури вищого рівня [341]. Таке розуміння надає привід сюди віднести такі її типи як органи військового управління, з'єднання, військові частини, військові кораблі (екіпажі), військово-навчальні заклади та установи. Разом з тим, військовою посадовою особою, яка уповноважена на посвідчення заповіту, є командир військової частини, тобто згідно Положення про організацію квартирно-експлуатаційного забезпечення Збройних сил

України – командир військової частини, начальник військово-навчального закладу, установи, організації ЗС України [342].

Правовий статус посадових, службових осіб, уповноважених на посвідчення заповітів військовослужбовців замість нотаріусів, охоплюється такими ознаками, окресленими чинним законодавством, зокрема ст. 1252 ЦК України.

Посвідчувати заповіти військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях, інших військово-лікувальних закладах мають право начальники зазначених закладів, заступники з медичної частини, старші і чергові лікарі. Командири (начальники) військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів мають право посвідчувати заповіти військовослужбовців. У пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб та органів, що вчиняють нотаріальні дії, командири (начальники) цих частин, з'єднань, установ і закладів мають право посвідчувати також заповіти робітників і службовців, членів їхніх сімей і членів сімей військовослужбовців. З урахуванням викладеного місцем перебування особи-заповідача в останньому випадку, є пункт дислокації військової частини, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії.

Законодавство, яким мають керуватися вказані посадові особи при посвідченні заповітів військовослужбовців та інших вказаних осіб, що охоплюються схожим в цій частині правовим статусом, є: Конституція та закони України, постанови Верховної Ради України, укази і розпорядження Президента України, постанови та розпорядженнями Кабінету Міністрів України, накази Міністерства юстиції України, Міністерства оборони України, Статут Збройних сил України.

Очевидно специфічність поведінки наведених посадових, службових осіб при посвідченні наведеної категорії заповітів є складовою їх загального правового статусу й охоплює коло прав,

обов'язків та обмежень, що покладаються на посадову, службову особу, уповноважену посвідчувати заповіти військових. Зміст останніх має підпорядковуватись за змістом та способом реалізації загальним вимогам, які пред'являються до решти посадових осіб, уповноважених здійснювати квазінотаріальні дії, тобто прирівняні до нотаріальних.

Перед особою, яка уповноважена посвідчувати заповіти військовослужбовців, постає коло вимог з володіння достатніми за обсягом знаннями у сфері спадкового законодавства, що пов'язано з належним виконання обов'язків в межах спеціальної складової її правового статусу. Необхідно погодитись з позицією окреслення таких наступними вимогами: надання заповідачеві інформації про його права та обов'язки при вчиненні заповідального розпорядження; роз'яснення заповідачеві сутності основних засад вчинення заповіту, серед яких таємниця заповідального розпорядження, універсальність правонаступництва, врахування інтересів нужденних осіб тощо; перевірка змісту заповіту та власне поведінки заповідача вимогам дійсності такого правочину з огляду на загальні та спеціальні умови дійсності цього правочину; інформування заповідача про правові наслідки посвідчення заповіту; роз'яснення порядку скасування, внесення змін та складення нового заповіту; складання на усне прохання фізичної особи проекту заповіту з дотриманням вимог чинного законодавства; задоволення прохання фізичної особи щодо посвідчення заповіту.

Необхідно погодитись, що більш широкими компетенціями з надання кваліфікованої консультації з питань укладення та посвідчення заповіту командирів військової частини, іншим уповноваженим посадовим, службовим особам та суб'єктам нотаріальної дії з посвідчення заповіту володіють посадові, службові особи юридичного відділу відповідної військової частини чи вищого за підпорядкуванням військового з'єднання [343, с. 120].

Усталеним є підхід, згідно якого порядок посвідчення заповіту командирами (начальниками) військової частини, з'єднань,

установ і закладів; начальниками госпіталів, санаторіїв, інших військово-лікувальних закладів, заступниками з медичної частини, старшими і черговими лікарями відповідає в цілому узгоджуються з загальною процедурою посвідчення заповіту посадовою, службовою особою [339, с. 105–127]. Проте з огляду на коло суб'єктів, місце та обставини вчинення зазначена процедура має свої особливості.

Так, на поряд з паспортом чи іншим документом, який виключає будь-які сумніви щодо особи громадянина, особа військовослужбовця може бути встановленою за військовим квитком. Загальні вимоги визначення правочинопоздатності заповідача не надають можливості посвідчувати заповіт військовослужбовця та інших осіб, які на час складання заповіту перебувають у стані, коли не вони не розуміють значення своїх дій або не можуть керувати ними.

Вимога ознайомлення заповідача з текстом проекту заповіту забезпечується такими діями посадової, службової особи, яка його посвідчує: 1) надати можливість самостійного ознайомлення такої особи із документом; 2) зачитати вголос заповідачу текст заповіту. Згода заповідача з проектом заповіту має наслідком його підписання такою особою в присутності посадової особи, яка посвідчує заповіт.

Зміст заповіту містить обов'язково прізвище, ім'я та по батькові військового, його звання, місце дислокації відповідного підрозділу. Решта не заповнених рядків та інших вільних місць прокреслюються. Будь-які виправлення мають бути внесені в присутності заповідача та бути застереженими посадовою особою до підписання тексту заповідачем. Заповіт складається і посвідчується у двох примірниках, у ньому повинно бути зазначено місце і час його складання. Слідом за підписанням заповіту заповідачем посадова, службова особа зобов'язана вчинити юридично значиму дію для даного приватноправового акту – здійснити його посвідчення, учинивши посвідчувальний напис у визначеній законом формі.

Частина 7 ст. 1252 ЦК України вимагає при посвідченні заповітів військових наведеною вище уповноваженою особою присутність не менше двох свідків. При цьому законодавство містить певні обмеження до кола осіб, які можуть бути свідками. В число останніх не можуть входити: 1) посадові, службові особи, які посвідчують заповіт; 2) спадкоємці за заповітом; 3) члени їхніх сімей та близькі родичі спадкоємців за заповітом; 4) особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт. Наявність свідків відображається у змісті заповіту через зазначення відомосте про них та поставлення їхніх підписів на ньому, чому передують прочитання ними змісту даного документу вголос.

Обов'язковим атрибутом посвідчувальної процедури заповіту, у тому числі й заповіту військовослужбовця, є його реєстрація. Реєстрація здійснюється в спеціальній книзі для реєстрації заповітів, яка відповідає таким вимогам: повинна бути прошнурована, сторінки пронумеровані, а кількість сторінок завірена підписом командира військової частини чи іншої уповноваженої на посвідчення заповіту особи і відповідною печаткою.

На посадову особу, яка посвідчила заповіт, покладається обов'язок негайної передачі одного примірника заповіту заповідачу та другого примірника – до державного нотаріального архіву чи до державної нотаріальної контори у той же день за постійним місцем проживання заповідача. Заповіт надсилається до державного нотаріального архіву у місті Києві, за умови, що заповідач не мав постійного місця проживання в Україні або відсутності відомостей про його місце проживання.

І нарешті, наведені у даному дослідженні заповідачі мають право на оскарження дій командирів військових частин, які відмовляють у посвідченні заповітів на підставі того, що вони суперечать закону, тобто здійснюються поза чинним законодавством, чи з інших причин. За волевиявленням заповідача причини відмови повинні бути викладені в письмовій формі, а також роз'яснений порядок оскарження такої відмови. Має

застосовуватись загальне правило, згідно якого територіальні підсудність таких справ охоплюється місцезнаходженням госпіталю, військово-лікувального закладу, військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу.

Аналіз посвідчення заповітів військовослужбовців посадовими, службовими особами надає привід до висновку, що з моменту прояву воєнної агресії проти України чисельність випадків посвідчення заповітів наведеними посадовими, службовими особами значно зросла. Тож наразі доречним є розгляд питання стосовно розробки підзаконного нормативно-правового документа, який би деталізував поведінку уповноважених посадових осіб щодо реалізації процедури посвідчення заповітів командирами військових частин та напрацювання відповідних методичних рекомендацій, що унеможливили би виникнення підстав до визнання таких правочинів недійсними. На додаток до цього, слушним є включення відповідного блоку питань до навчальної з підготовки та перепідготовки командного складу Збройних сил України та військових юристів.

Викладене цілком доповнює висловлені міркування у розділі 2.4 цього дослідження.

Висновки до розділу 3

Кожна правова система підходить до питання про спадкування подружжя, який пережив іншого, з урахуванням тієї правової традиції, яка в ній існує. Норма про визнання подружжя, який пережив іншого, спадкоємцем першої черги щільно укорінена в нашій правосвідомості як базисна та така, що існувала завжди, проте вона є наслідком послідовного розвитку спадкового права і справедливого вирівнювання прав чоловіка і жінки, які перебувають у шлюбі. У той же час, якщо законодавець в окремих країнах не визнає подружжя, який пережив іншого, спадкоємцем першої черги, то він же встановлює спеціальні правила й обмеження відносно успадкованого майна для захисту прав подружжя, який пережив іншого [117, с. 126–130].

Прийняттям Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008 року та акцентуванням уваги судів у роз'ясненнях, що їх надав Вищий спеціалізований суд України в Листі «Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування» від 16 травня 2013 року № 24-753/0/4-13, була визначена неможливість визнання частки у спільній сумісній власності за померлими. Відмова нотаріуса в оформленні права на спадщину після смерті одного із співвласників – подружжя на підставі того, що спадкове майно перебувало в їхній спільній сумісній власності, у більшості випадків пов'язана не з неправильним тлумаченням норми закону, а з метою «перестрахуватися» судовим рішенням на випадок, якщо хтось із спадкоємців не погоджується з розподілом часток між співвласниками та оскаржить дії нотаріуса. Аналіз судової практики свідчить про певну складність у розумінні ст. 1226 ЦК України, яку можна пояснити тим, що саме визначення спільної сумісної власності не передбачає наявності часток, а тому більшість правозастосувачів вважають, що спільна сумісна власність подружжя є єдине ціле, неподільне майно, і це цілком

логічно, якщо враховувати особисто довірчий характер відносин подружжя. У зв'язку зі смертю одного з подружжя при визначенні правового режиму майна, набутого під час шлюбу, для подальшого спадкування частки слід виходити з того, що у спільному майні здійснюється визначення реальних часток та виділ частки, у зв'язку з чим виникає спільна часткова власність. При цьому такий режим може бути встановлений за згодою між всіма спадкоємцями або в разі виникнення спору – судом [118, с. 140–144].

Один із варіантів здійснення права на спадкування, встановлений законодавцем, передбачає, що в разі проживання спадкоємця зі спадкодавцем (ч. 3 ст. 1268 ЦК України) спадщина вважається прийнятою. Цей факт підлягає доведенню, традиційно це зводиться до надання доказів реєстрації місця проживання за однією адресою зі спадкодавцем. У цьому випадку законодавець виходить із презумпції виконання кожним громадянином вимог Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання», який, на жаль, у багатьох випадках порушується через не реєстрацію свого фактичного місця проживання. У зв'язку з наведеним найбільш надійним способом здійснення права на спадкування залишається подача протягом шестимісячного строку заяви до нотаріуса про прийняття спадщини для легітимації власних спадкових прав (ст. 1269 ЦК України).

Проблема невизначеності частки у спадковому майні подружжя виникає лише в разі наявності спору між спадкоємцями. За відсутності спору в позасудовому порядку нотаріус самостійно має можливість визначити частку подружжя та оформити спадкові права відповідно до домовленості спадкоємців.

Аналіз судової практики свідчить, що припинення шлюбних відносин має бути оформлено у вигляді розірвання шлюбу або встановлено відповідним рішенням суду в порядку ст. 119 СК України. Інакше спрацьовує презумпція та той з подружжя, який пережив, належить до першої черги спадкоємців. У таких випадках залишається лише можливість доведення набуття майна

в порядку ч. 6 ст. 57 СК України, тобто, виключення певного майна зі спадкової маси в судовому порядку.

Існуючі проблеми в судовій практиці при вирішенні спорів відповідної категорії пов'язані не стільки з прогалинами в законодавстві, яке все ж таки потребує вдосконалення та узгодження в наведених випадках, скільки з поведінкою людей та дотриманням вимог законодавства, загальних його засад, зокрема розумності, добросовісності, як під час спільного проживання, так і під час набуття майна та майнових прав [107, с. 42–44].

Зміна ідеологічних орієнтирів після розпаду СРСР привела до поширення фактичних шлюбних відносин, питома вага яких, у порівнянні з зареєстрованими шлюбними відносинами, постійно зростає. Таке проживання може мати різні хронологічні показники, проте чоловік та жінка під час таких відносин набувають майно, майнові права, взаємні права та обов'язки. СК України закріпив рівні права чоловіка та жінки, які проживають у незареєстрованому шлюбі, зокрема на набуте майно в період цього шлюбу, вирівняв таким чином майнові наслідки спільного проживання однією сім'єю в порівнянні із зареєстрованим шлюбом.

Зрівняння в майнових наслідках подружжя, які перебувають у зареєстрованому шлюбі, та осіб, які перебувають у фактичних шлюбних відносинах, що його законодавець здійснив на рівні регламентації сімейних відносин СК України (ст. 74), ніяк не відбилося на регуляції спадкових відносин, де особи, які мешкають однією сім'єю, вважаються належними лише до четвертої черги спадкування. До речі, законодавець ст. 21 СК України вказав, що проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення в них прав та обов'язків подружжя. При цьому можливість допуску фактичного подружжя до спадкування залежить від наявності згоди між всіма спадкоємцями (ч. 1 ст. 1259 ЦК України), відсутність такої згоди та буквальне тлумачення положень ст. 1259 ЦК України призводить до того, що за відсутності обставин, передбачених

ч. 2 ст. 1259 ЦК України, фактичне подружжя позбавляється права на спадкування в першу чергу та може отримати право на спадкування лише за рішенням суду й тільки, якщо доведе, що протягом тривалого часу піклувалося, матеріально забезпечувало, надавало іншу допомогу спадкодавцеві, який через похилий вік, тяжку хворобу або каліцтво був у безпорадному стані. Проте вказані обставини, зокрема безпорадний стан, не завжди мають місце, а якщо бути точним, то є винятком, навіть, якщо обидва з подружжя перебували в похилому віці [111, с. 495–497]. Наведене дозволяє стверджувати, що необхідним є усунення відмінності у правовому становищі чоловіка та жінки, які проживають однією сім'єю без реєстрації шлюбу (фактичне подружжя) у спадкових відносинах із подружжям, шляхом надання права на спадкування тому з фактичного подружжя, який пережив іншого, наряду зі спадкоємцями першої черги. Разом із тим, до внесення відповідних змін шлюб, зареєстрований державою, надає більше гарантій захисту інтересів та прав тому з подружжя, який пережив іншого, у разі, якщо їх шлюб є зареєстрованим [110, с. 37–40].

Встановлено, що правове регулювання спадкових відносин за участю подружжя під час воєнного стану потребує врахування питань: 1) тимчасового, зумовленого загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; 2) сприяння у здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків учасниками таких відносин.

Здійснено дослідження обмеження прав і свобод подружжя в спадкових правовідносин саме через їх темпоральну складову у площині з наданням відповідних пропозицій. Висловлена думка щодо узгодження правового регулювання спадкових відносин у цій частині між ЦК України і вказаним підзаконним нормативно-правовим актом.

Досліджено відносини з посвідчення заповітів подружжя, які є військовослужбовцями під час воєнного стану,

ДОНЦОВ Д. Ю.

Спадкування подружжя за цивільним законодавством України: питання теорії та практики

де охарактеризовано правове положення їх учасників, саму процедуру та правові наслідки її вчинення. З метою удосконалення організаційно-правового забезпечення вказаної процедури запропоновано відповідні організаційно-методичні та практичні заходи.

Висновки

Таким чином, спадкування подружжя має певні особливості, що проявляються при спадкуванні як за законом, так і за заповітом.

За наслідками дослідження теоретичних та емпіричних засад механізму правового регулювання відносин зі спадкування подружжя як за законом, так і за заповітом, а також наявної судової практики розгляду цивільних спорів у цій сфері, можна сформулювати наступні висновки.

Подружжя є спеціальним суб'єктом спадкових відносин з особливим статусом, який отримується у зв'язку з перебуванням чоловіка та жінки в зареєстрованому шлюбі між собою.

Правовий статус подружжя (як сукупність прав і обов'язків) є категорією загальною, проте його зміст визначається історичними, економічними, політичними та правовими умовами існування подружжя в конкретній державі. Введення спеціального суб'єкта спадкових відносин – подружжя – пов'язано з необхідністю врегулювання особливої сукупності сімейних та спадкових прав та обов'язків нематеріального та матеріального характеру, що виникає внаслідок спільного проживання осіб, які перебувають в особливих стосунках, та смерті одного з них.

Правове становище жінки в шлюбі в різні епохи різнилось та пройшло тривалий шлях від невизнання до статусу повноцінного суб'єкта сімейних та спадкових відносин, нарешті, отримавши остаточне закріплення в чинному сімейному та спадковому законодавстві України.

Спадкодавець не є суб'єктом спадкових правовідносин, оскільки з його смертю припиняється його правосуб'єктність. Разом із тим правосуб'єктність подружжя, як юридичне уособлення двох осіб (сукупності їхніх прав та обов'язків), після смерті

одного з них трансформується у правосуб'єктність подружжя, який пережив іншого, до якого переходить частина прав та обов'язків померлого подружжя.

У процесі еволюції регулювання спадкових відносин подружжя було визначено, що наявність зареєстрованого державою шлюбу (а до того – церквою) є важливою передумовою для віднесення того з подружжя, який пережив іншого, до кола спадкоємців. Реєстрація шлюбу дозволяє виділити особливі стосунки, які існують між певним чоловіком та жінкою, як з точки зору необхідності надання їм захисту, так і з точки зору встановлення чітко визначених правових наслідків спільного проживання однією сім'єю.

До факторів, які сприяють збільшенню в судах кількості справ про спадкування, слід уважати належними: збільшення видів майна, яке може передаватися у спадщину; вартість окремих видів майна, яке успадковується, зокрема нерухомого; складна бюрократична процедура оформлення спадкових прав, яка передбачає взаємодію нотаріуса з великою кількістю державних органів та установ, які відповідають за підготовку та оформлення документів, необхідних для спадкування.

Судовий порядок є найбільш ефективним способом захисту прав спадкоємця, проте кожна з підкатегорій спорів щодо здійснення права на спадкування та/або оформлення прав на спадкування за участю подружжя в залежності від підстав та предмета позову буде характеризуватись певними особливостями як доказової бази, так і процесуальної діяльності суду.

Звертаючись до суду з позовом про спадкування за законом, той з подружжя, хто пережив іншого, має надати такі докази:

- на підтвердження статусу спадкоємця першої черги – копію свідоцтва про реєстрацію шлюбу;
- на підтвердження факту відкриття спадщини – копію свідоцтва про смерть іншого подружжя або рішення суду про визнання особи померлою, яке набрало чинності;

- для визначення обсягу спадкового майна та його правового статусу (спільно сумісне, спільно часткове, приватне тощо) – копії та оригінали правовстановлюючих документів на це майно;
- для підтвердження легітимності судового порядку оформлення прав на спадкове майно надати докази неможливості оформлення спадкових прав в нотаріальному порядку (відмова нотаріуса або лист нотаріальної контори з вказівкою причин неможливості оформлення прав та рекомендацією звернення до суду).

Проведення підготовчого судового засідання в цій категорії спорів є обов'язковим.

Під час розгляду спадкової справи за позовом подружжя, який пережив іншого, у суді обов'язковим є:

- перевірка наявності заяв про прийняття спадщини та спадкової справи, яку оформляє нотаріус на їх підставі, що, у свою чергу, дозволяє визначити коло спадкоємців. При цьому нерідко під час цієї перевірки з'ясовується наявність інших спадкоємців, які не були залучені до участі у справі, або наявність спадкоємців за заповітом;
- перевірка спадкової маси та стану реєстрації прав на неї шляхом направлення ухвал про витребування доказів та спеціальних запитів про отримання інформації з відповідних реєстрів, оскільки без цього неможливо вирішення питання про суб'єктний склад та обсяг майна.

У розрізі перспективних напрямків розвитку правового регулювання спадкових відносин при спадкуванні за заповітом звернена увага на шляхи покращення правового режиму заповіту подружжя під кутом зору змісту Концепції оновлення ЦК України та проаналізованої судової практики різних судових інстанцій, де зазначені законодавчі та організаційно-методичні заходи у вигляді відповідних законопроектних напрацювань. При цьому висловлені пропозиції ґрадуйовані залежно від суб'єкта-правозастосувача, який безпосередньо посвідчує заповіт подружжя, щодо нотаріуса,

посадової особи органу місцевого самоврядування та посадової, службової особи, посвідчений якої заповіт прирівнюється до нотаріально посвідченого.

Викладені пропозиції щодо реалізації права подружжя на складання спільного заповіту у співставленні з іншими формами сімейного союзу, що напрацьовані вітчизняним та міжнародним законодавством і судовою практикою, зокрема конкубінатом та реєстрованим партнерством. З приводу останнього висловлені пропозиції до наявного законопроекту, який легітимує дану форму сімейного життя.

Встановлено, що правове регулювання спадкових відносин за участю подружжя під час воєнного стану потребує врахування питань: 1) тимчасового, зумовленого загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень; 2) сприяння у здійсненні цивільних прав та виконанні цивільних обов'язків учасниками таких відносин.

Здійснено дослідження обмеження прав і свобод подружжя в спадкових правовідносин саме через їх темпоральну складову у площині з наданням відповідних пропозицій. Висловлена думка щодо узгодження правового регулювання спадкових відносин у цій частині між ЦК України і вказаним підзаконним нормативно-правовим актом.

Досліджено відносини з посвідчення заповітів подружжя, які є військовослужбовцями під час воєнного стану, де охарактеризовано правове положення їх учасників, саму процедуру та правові наслідки її вчинення. З метою удосконалення організаційно-правового забезпечення вказаної процедури запропоновано відповідні організаційно-методичні та практичні заходи.

Перелік використаних джерел

1. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
2. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
3. Сімейний кодекс України : Закон України від 10 січня 2002 р. № 2947-III. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
4. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3425-12#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
5. Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування : Закон України від 9 липня 2003 р. № 1058-IV. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1058-15#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
6. Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні : Закон України від 21 березня 1991 р. № 875-XII. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/875-12#Text> (дата звернення: 15.03.2023).
7. Свод законов Российской империи : в 15 т. СПб., 1842. Т. 10. Свод законов гражданских и межевых. 738 с.
8. Сборник законов СССР и Указов Президиума Верховного Совета СССР. М., 1956. С. 22–23.
9. Хронологічне зібрання законів, указів Президії Верховної Ради, постанов і розпоряджень уряду Української РСР. Том 1. 1917–1941. К. : Держвидав УРСР. 1963. 771 с.

10. О порядке применения декрета об отмене наследования. Инструкция НКЮ УССР от 6 августа 1920 г. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1920. № 22. С. 442.

11. Об отмене наследования. Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 11 марта 1919 г. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. № 24. С. 268.

12. Об отмене наследования. Декрет Совета Народных Комиссаров Украины от 21 марта 1919 г. Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства Украины. 1919. № 32. С. 348.

13. Про практику застосування судами законодавства, що регулює право власності громадян на побудований жилий будинок: постанова Пленуму Верховного Суду України від 4 жовтня 1991 р. № 7. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-91#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

14. Про судову практику у справах про спадкування: постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 2008 р. № 7. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0007700-08#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

15. Про судову практику в справах про встановлення фактів, що мають юридичне значення: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 5. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-95#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

16. Судова практика розгляду справ про встановлення фактів, що мають юридичне значення: лист Верховного Суду України від 1 січня 2012 р. *Безоплатна правова допомога*. URL: <https://goo.su/Jf0EzkZ> (дата звернення: 15.03.2023).

17. Про судову практику розгляду цивільних справ про спадкування: лист Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду

цивільних і кримінальних справ від 16 травня 2013 р. № 24-753/0/4-13. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-753740-13#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

18. Методичні рекомендації щодо вчинення нотаріальних дій, пов'язаних із вжиттям заходів щодо охорони спадкового майна, видачею свідоцтв про право на спадщину та свідоцтв про право власності на частку в спільному майні подружжя : рішення Науково-експертної ради з питань нотаріату при Міністерстві юстиції України від 29 січня 2009 р. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001323-09#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

19. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України : наказ Міністерства юстиції України від 22 лютого 2012 р. № 296/5. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0282-12#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

20. Постанова Верховного Суду України від 22.01.2014 р. за № 6-157цс13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/36866540> (дата звернення: 15.03.2023).

21. Постанова Верховного Суду України від 14.05.2014 р. за № 6-42цс14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/38825240> (дата звернення: 15.03.2023).

22. Постанова Верховного Суду України від 12.06.2014 р. за № 6-32цс13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/32056429> (дата звернення: 15.03.2023).

23. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 24.04.2013 р. за № 6-790св13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/31007135> (дата звернення: 15.03.2023).

24. Ухвала Апеляційного суду Київської області від 07.03.2013 р. за № 22-ц/780/1338/13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29819613> (дата звернення: 15.03.2023).

25. Ухвала апеляційного суду Одеської області від 06.03.2014 р. за № 521/10825/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37703770> (дата звернення: 15.03.2023).

26. Ухвала апеляційного суду Одеської області від 16.06.2010 р. за № 22ц-2680/10. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/9990144> (дата звернення: 15.03.2023).

27. Ухвала Березівського районного суду Одеської області від 1 жовтня 2013 р. за № 494/1186/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/33876992> (дата звернення: 15.03.2023).

28. Ухвала Верховного Суду України від 17.02.2010 р. за № 6-23633св08. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/8039088> (дата звернення: 15.03.2023).

29. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 01.08.2012 р. за № 6-12490св12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/25819436> (дата звернення: 15.03.2023).

30. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 03.02.2014 р. за № 6-804зп14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/37072078> (дата звернення: 15.03.2023).

31. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.06.2013 р. за № 6-2386св13. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL:

<http://reyestr.court.gov.ua/Review/31855447> (дата звернення: 15.03.2023).

32. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 12.12.2012 р. за № 6-31338св12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/28179640> (дата звернення: 15.03.2023).

33. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 15.02.2012 р. за № 6-665св12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21611652> (дата звернення: 15.03.2023).

34. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 17.07.2014 р. за № 6-19593св14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39797537> (дата звернення: 15.03.2023).

35. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 26.06.2014 р. за № 6-17274св14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/39579289> (дата звернення: 15.03.2023).

36. Ухвала Овідіопольського районного суду Одеської області від 26.08.2014 р. за № 509/3803/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40249786> (дата звернення: 15.03.2023).

37. Рішення Апеляційного суду Київської області від 15.05.2012 р. за № 22-ц-1017/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24512091> (дата звернення: 15.03.2023).

38. Рішення апеляційного суду Одеської області від 22.04.2015 р. за № 22-ц/785/4034/15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/43838788> (дата звернення: 15.03.2023).

39. Рішення Київського районного суду м. Одеси від 13.06.2012 р. за № 1512/7228/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/24658272> (дата звернення: 15.03.2023).

40. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 05.02.2013 р. за № 1519/23392/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29689659> (дата звернення: 15.03.2023).

41. Рішення Овідіопольського районного суду Одеської області від 07.12.2015 р. за № 521/4167/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54289748> (дата звернення: 15.03.2023).

42. Рішення Овідіопольського районного суду Одеської області від 26.11.2014 р. за № 521/5111/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/41688311> (дата звернення: 15.03.2023).

43. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 19.11.2013 р. за № 522/27751/13-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/35473934> (дата звернення: 15.03.2023).

44. Рішення Татарбунарського районного суду Одеської області від 01.04.2014 р. за № 515/483/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38545600> (дата звернення: 15.03.2023).

45. Рішення Франківського районного суду м. Львова від 09.12.2014 р. за № 465/3383/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/42512420> (дата звернення: 15.03.2023).

46. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 03.07.2013 р. за № 2-7283/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/32266847> (дата звернення: 15.03.2023).

47. ДСА в Одеській області. Звіт судів першої інстанції про розгляд справ у порядку цивільного судочинства за 2022 рік.

Судова влада України. URL: https://od.court.gov.ua/tu16/stat/zved_1_c_10015_4_2022 (дата звернення: 15.03.2023).

48. Огляд даних про стан здійснення правосуддя у 2020 році. Судова влада України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/main_site/ogl_2020.pdf (дата звернення: 15.03.2023).

49. Актуальні проблеми спадкового права : навч. посіб. / С. С. Бичкова, І. А. Бірюков, Д. В. Козир та ін. ; за заг. ред. Ю. О. Заїки, О. О. Лов'яка. Київ : КНТ, ЦУЛ, 2014. 336 с.

50. Ізарова І. О., Вахонєва Т. М., Павловська Н. В. Римське приватне право : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / І. О. Ізарова; за заг. ред. І. О. Ізарової. Чернігів, 2010. 300 с.

51. Анненков К. Система русского гражданского права : монография. Т. VI. Право наследования. СПб : типография М. М. Стасюлевича, 1909. 547 с.

52. Сидоренко Д. І. Теоретичні засади визначення поняття та юридичної сутності недійсності шлюбу в сімейному праві. *Вісник Хмельницького університету регіонального управління та права. Серія «Право, економіка, управління». Університетські наукові записки.* 2017. № 3 (63). С. 141–148.

53. Апопій І. В. Правові наслідки недійсності шлюбу для добросовісної особи. *Вісник Хмельницького університету регіонального управління та права. Серія «Право, економіка, управління». Університетські наукові записки.* 2009. № 1 (29). С. 56–59.

54. Федорич І. Я. Здійснення права на спадкування за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2018. 236 с.

55. Асланян Н. П. Наследование членов семьи наследодателя по советскому гражданскому праву : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1987. 22 с.

56. Барщевский М. Ю. Если открылось наследство : монография. М. : Юрид. лит., 1989. 192 с.

57. Барщевский М. Ю. Правовое регулирование наследования по завещанию в СССР : дисс. ... канд. юр. наук : 12.00.03. М., 1984. 176 с.

58. Барышев А. И. Принятие наследства и его юридические последствия. М. : Госюриздат, 1960. 96 с.

59. Белякова А. М., Ворожейкин Е. М. Советское семейное право : учебник / под ред. В. П. Грибанова. М. : Юрид. лит., 1974. 304 с.

60. Бичківський О. О. Основні положення спадкування за заповітом в Іспанії. *Правова освіта та правова наука в Україні в умовах сучасних трансформаційних процесів* : тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 24–25 грудня 2009 р. Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Т. 2. С. 169–171.

61. Бичківський О. О. Регулювання спадкових правовідносин за законодавством України та зарубіжних країн: приватно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків. 2012. 253 с.

62. Dobrila M. C. The Succession Rights of the Surviving Spouse in the New Civil Code. *Logos universality mentality education novelty*. 2013. 92, p. 265–269.

63. Бондарев Н. И., Эйдинова Э. Б. Право на наследство и его оформление : монография. М. : Юридическая литература, 1971. 87 с.

64. Бошко В. И. Очерки советского семейного права. Киев : Госполитиздат УССР, 1952. 371 с.

65. Брандербургский Я. К. К развитию декрета об отмене наследования. *Еженедельник советской юстиции*. 1922. № 11. С. 1–2.

66. Братусь С. Н. Понятие и система советского гражданского права : монография. М. : Госюриздат, 1963. 196 с.

67. Буркацький Л. К. Спадкове право України: теорія, коментарі, практика, зразки заяв : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Вид. Дім «Ін Юре», 2008. 384 с.

68. Бурлай О. Є. Правовідносини подружжя в міжнародному приватному праві : дис. ... канд. юрид. наук. 12.00.03. Київ : Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, 2007. 182 с.

69. Валах В. В. Наследственные отношения в Украине, Российской Федерации, Франции, Германии и США

(сравнительно-правовое исследование) : монографія. Харків : «БУРУН КНИГА», 2012. 320 с.

70. Валах В. В. Порівняльно-правова характеристика спадкових правовідносин в Україні та зарубіжних країнах (Російській Федерації, Франції, Німеччині, США) : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03. О., 2009. 218 с.

71. Валах В. В. Спадкування фактичного подружжя за законом. *Актуальні проблеми держави і права*. 2011. Вип. 57. С. 479–484.

72. Васильченко В. В. Коментар та постатейні матеріали до законодавства України про спадкування : посібник. Харків : Одісей, 2007. 480 с.

73. Ватрас В. Особливості суб'єктного складу подружніх і прирівняних до них правовідносин. *Вісник Хмельницького університету регіонального управління та права. Серія «Право, економіка, управління»*. Університетські наукові записки. 2009. № 1 (29). С. 65–70.

74. Власов Ю. Н., Калинин В. В. Наследственное право : курс лекцій. М. : Юрайт-Издат, 2002. 144 с.

75. Волочай Ю. В. Спадкування за заповітом. Частина 1. Загальні положення спадкування за заповітом. URL: <http://nadoest.com/volochaj-yurij-viktorovich-v2> (дата звернення: 15.03.2023).

76. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР : монографія. М. : Юрид. лит., 1972. 336 с.

77. Hirsch A. J. (2018). Inheritance on the fringes of marriage. *University of Illinois law review*. 1, p. 235–280.

78. Гаддамер Г. Г. Истина і методологічні основи філософської герменевтики. Київ, 2000. 457 с.

79. Гойхбарг А. Г. Основы частного имущественного права (очерки). М. : Изд-во «Красная новь» Главполитпросвет, 1919. 135 с.

80. Гойхбарг А. Г. Отмена наследования. *Пролетарская революция и право*. 1918. № 2. С. 27–33.

81. Гойхбарг А. Г. Хозяйственное право РСФСР : учебник. М. : Госиздат, 1924. Т. 1. 369 с.

82. Гопанчук В. С. Сімейне право України : підручник. К. : Істина, 2002. 304 с.

83. Гордон М. В. Наследование по закону и по завещанию. М. : Изд. «Юрид. лит.», 1967. 119 с.

84. Граве К. А. Имущественные отношения супругов : монография. М. : Госюриздат, 1960. 117 с.

85. Чуловський В. А. Порівняльна характеристика норм Цивільного кодексу України та норм Кодексу Грузії щодо спадкування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2017. № 6. Том. 3. С. 45–47.

86. Гражданский кодекс Республики Беларусь / под ред. В. Ф. Чигира. СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 1059 с.

87. Гражданский кодекс Украины : науч.-практ. комментарий / ред. Е. О. Харитонов. Х. : Одиссей, 2000. 848 с.

88. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / под ред. А. С. Довгерт. К. : Істина, 2006. 1008 с.

89. Гражданский кодекс Франции / под науч. ред. Д. Г. Лаврова. СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 1101 с.

90. Гражданское законодательство Израиля / науч. ред. Н. Э. Лившиц. СПб. : Издательство «Юридический центр Пресс», 2003. 633 с.

91. Гражданское право : учебник. Часть 1 / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др.; под ред. А. П. Сергеева и Ю. К. Толстого. М. : Издательство ТЕИС, 1996. 552 с.

92. Гражданское право в вопросах и ответах : учеб. пособие / Е. О. Харитонов, Г. С. Волосатый, Р. Ф. Гонгало. Харьков : Одиссей, 2001. 415 с.

93. Гражданское право Японии : учебник / Сакаэ Вагацума Тору / пер. с японского В. В. Батуренко; под ред. и вступ. статьёй Р. О. Халфиной. М. : «Прогресс», 1983. 334 с.

94. Гражданское уложение Германии : пер. с нем.; науч. редакторы А. Л. Маковский и др. М. : Волтерс Клувер, 2004. 816 с.

95. Гранина І. В. Щодо актуальності дослідження інституту виконання заповіту. *Науковий вісник Ужгородського національного університету «Право»*. 2014. Випуск № 24. С. 29–32.

96. Гранина И. В. Правовая природа института исполнения завещания. *Международный научно-практический журнал “Legea si Viata”*. 2014. С. 53–56.

97. Гранина І. В. Щодо оскарження дій виконання заповіту, усунення від виконання заповіту (актуальні питання). *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. Випуск. 2013. № 5. С. 73–76.

98. Гранина І. В. До питання про юридичну природу інституту виконання заповіту. *Юридичний науковий електронний журнал – електронне наукове видання юридичного факультету ДВНЗ «Запорізький національний університет»*. 2014. № 1. С. 41–46.

99. Грачев Д. О. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование : учебник / Н. И. Гайдаенко, Э. Б. Френкель, К. М. Беликова и др.; под ред. В. В. Залесского. М. : Издательство НОРМА, 2009. 1184 с.

100. Гренкова О. В. Наследование в Англии и во Франции (Сравнительно-правовое исследование) : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 1991. 24 с.

101. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права : учебник / под редакцией и с предисловием В. А. Томсинова. М. : Издательство «Зерцало», 2003. 496 с.

102. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція : монографія. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2012. 724 с.

103. Грічук О. І. Проблеми фактично шлюбних відносин в Україні, сучасна рецепція римського конкубінату в новому сімейному законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць*. Одеса : Юридична література, 2004. Вип. 23. С. 206–209.

104. Давидович А. Основные вопросы советского наследственного права. *Уч. зап. Моск. юрид. института*. 1939. Вып. 1. С. 50–81.

105. Дзера О. В. Розвиток права власності в Україні : монографія. К. : Вентурі, 1996. 272 с.

106. Дождев Д. В. Римское частное право : учебник для вузов / под ред. В. С. Нерсисянц. М. : Норма, Инфра-М, 1996. 704 с.

107. Донцов Д. Ю. Деякі актуальні питання спадкування подружжя та оформлення спадкових прав. *Законодавство України: недоліки, проблеми систематизації та перспективи розвитку* : матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Херсон, 13–14 лютого 2015 р. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 42–44.

108. Донцов Д. Ю. Деякі випадки визнання заповіту подружжя недійсним : *Юридична наука України: історія, сучасність, майбутнє* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Донецьк, 5–6 грудня 2014 р. Донецьк : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2014. С. 22–25.

109. Донцов Д. Ю. Деякі особливості спадкового статусу осіб, які знаходяться у фактичних шлюбних відносинах в римському приватному праві та за сучасним цивільним законодавством України : *Римське право і сучасність* : матер. міжнар. наук. конф., м. Одеса, 29 травня 2015 р. / за заг. ред. д. ю. н. проф. Є. О. Харитонova. Одеса : Фенікс, 2015. С. 26–29.

110. Донцов Д. Ю. Деякі особливості спадкування особами, які мешкають в фактичних шлюбних відносинах : *Законодавство України: історія розвитку, соціальна обумовленість, якість, застосування та вдосконалення* : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 5–6 грудня 2014 року / за заг. ред. Т. О. Коломоець. Запоріжжя : ЗНУ, 2014. С. 37–40.

111. Донцов Д. Ю. Деякі процесуальні особливості розгляду справ, пов'язаних із спадкуванням подружжя : *Правові та інституційні механізми забезпечення сталого розвитку України* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса. 15–16 травня 2015 р., у 2 т. Т. 2 / відп. ред. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юридична література, 2015. С. 495–497.

112. Донцов Д. Ю. Захист спадкових прав подружжя у разі визнання шлюбу недійсним : *Сучасна освіта і наука в Україні: традиції та новації* : матеріали XXI Всеукраїнської науково-практичної заочної конференції, м. Одеса, 23–24 січня 2015 р. Одеса : ГО «ІОМП», 2015. С. 135–137.

113. Донцов Д. Ю. Зміна черговості спадкування як спосіб захисту майнових прав фактичного подружжя : *П'яті юридичні диспути з актуальних проблем приватного права, присвячені пам'яті Є. В. Васьковського* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 22 травня 2015 р. / відповід. ред. І. С. Канзафарова. Одеса : Астропринт, 2015. С. 97–100.

114. Донцов Д. Ю. Наследование пережившим супругом в римском частном праве и правовая природа института наследования супругов в дореволюционной доктрине. *Jurnalul juridic national: teorie și practică. Moldova*. 2015. № 1 (11). С. 105–108.

115. Донцов Д. Ю. Подружжя як спадкоємці першої черги. *Держава і право в умовах глобалізації: реалії та перспективи* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Дніпропетровськ, 6–7 лютого 2015 р. Дніпропетровськ : ГО «Правовий світ», 2015. С. 28–30.

116. Донцов Д. Ю. Подружжя як суб'єкт спадкових правовідносин. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція»*. 2014. № 12. Т. 2. С. 46–49.

117. Донцов Д. Ю. Право пережившего супруга на наследование по закону (сравнительно-правовой аспект). *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2015. № 31. Т. 1. С. 126–130.

118. Донцов Д. Ю. Спадкування частки в праві спільної сумісної власності подружжя. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2014. № 6–1. Т. 1. С. 140–144.

119. Донцов Д. Ю. Спільний заповіт подружжя: актуальність дослідження й деякі перешкоди до застосування. *Науковий вісник*

Ужгородського національного університету. Серія «Право». 2015. № 30. Т. 1. С. 123–126.

120. Донцов Д. Ю. Щодо спадкування подружжям обов'язкової частки у спадщині. *Молода наука України. Перспективи та пріоритети розвитку* : матеріали XVI всеукраїнської з міжнародною участю науково-практичної заочної конференції, м. Київ, 26–27 грудня 2014 р. Київ : ГО «ІОМП», 2014. С. 219–222.

121. Дрішлюк А. І. Значення судової практики. Цивільне законодавство України: концепція, категорії, визначення : навч. посібник авт. кол.; за ред. д-ра юрид. наук, проф. Є. О. Харитонова, канд. юрид. наук К. Г. Некіт. Одеса : Юридична література, 2014. 324 с.

122. Дрішлюк А. І. Роль та значення судової практики для розвитку цивільного законодавства України. Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти) : монографія / авт. кол.; за ред. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2012. 344 с.

123. Дрішлюк А. І. Функції судової практики на сучасному етапі розвитку цивільного права України. *Юридична Україна*. № 5. 2012. С. 39–43.

124. Дронников В. К. История кодификации наследственного законодательства. Очерки кодификации гражданского законодательства Украинской ССР. К. : Изд-во Киев. ун-та, 1959. С. 56–67.

125. Дронников В. К. Наследование по завещанию в советском праве : учебник / отв. ред. Я. Л. Штугин. Киев : Изд-во Киев. ун-та, 1957. 136 с.

126. Дронников В. К. Наследственное право Украинской ССР : монография. К. : Изд. «Вища шк.», 1974. 159 с.

127. Leiras D. I. Effects of divorce and legal separation in the Portuguese succession law and Spanish common succession law (comparative analysis). *Cadernos de direito actual*. 2017, 6, pp. 299–311.

128. Жилинкова И. В. Брачный договор : монография. Х. : Ксилон, 2005. 174 с.

129. Жилінкова І. В. Науково-правовий висновок щодо вчинення правочинів особами, які перебувають у фактичних

шлюбних відносинах. *Мала енциклопедія нотаріуса*. 2010. № 3. С. 21–26.

130. Жилінкова І. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар / В. К. Антошкіна, Н. А. Д'ячкова, В. Ю. Москалюк ; за ред. І. В. Жилінкової. Х. : Ксилон, 2008. 855 с.

131. Лінік Є. П. Особисті немайнові права осіб, що проживають однією сім'єю без шлюбу, та подружжя: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Випуск 72. Частина 1. С. 145–149.

132. Шемет У. Р., Поліщук М. Г. Феномен існування конкубінату в Древньому Римі та його модель у сьогоденні на прикладі сучасного цивільного шлюбу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2018. Випуск 52. Частина 1. С. 56–59.

133. Заїка Ю. О. Зміна черговості при спадкуванні за законом за новим Цивільним кодексом. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 7. С. 12–14.

134. Заїка Ю. О. Українське цивільне право : навчальний посібник, 2-е вид., змін. і доп. Київ : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. 368 с.

135. Заїка Ю. О. Набуття та припинення права власності в Україні (проблеми теорії та практики) : монографія / М. С. Біленко, М. К. Галянтич, Ю. О. Заїка та ін.; за заг. ред. В. В. Луця. К. : НДІ приватного права і підприємництва ім. Ф. Г. Бурчака, 2013. 358 с.

136. Заїка Ю. О. Необхідні спадкоємці та розмір їх обов'язкової частки за новим цивільним законодавством України. *Підприємництво, господарство і право*. 2004. № 9. С. 60–62.

137. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: становлення і розвиток : монографія. К. : КНТ, 2007. 288 с.

138. Заїка Ю. О. Спадкове право України : навчальний посібник. К. : Істина, 2006. 216 с.

139. Заїка Ю. О. Становлення і розвиток спадкового права в Україні : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Київ : Б.в., 2007. 33 с.

140. Заїка Ю. О. Цивільне право України: Загальна частина : підручник / С. С. Бичкова, В. М. Співак, В. О. Кучер та ін.; за ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заїки. К. : Алерта, 2014. 510 с.

141. Злотник І. Юридичні особливості фактичних шлюбних відносин. *Юридичний журнал*. 2004. № 10. С. 36–40.

142. Изложение учения Сен-Симона / пер. с франц.; под ред. и с комент. Э. Л. Желубовский. М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1961. 608 с.

143. Иоффе О. С. Гражданское правоотношение в сборнике «Гражданское право». Избранные труды : монография. М. : Статут, 2000. 777 с.

144. Иоффе О. С. Советское гражданское право: курс лекций. Ч. III. Правоотношения, связанные с продуктами творческой деятельности. Семейное право. Наследственное право : учебное пособие для высш. юрид. учеб. заведений. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1965. 347 с.

145. Калітенко О. М. Особисті відносини подружжя та відносини подружжя стосовно їх майна : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса : Одеська національна юридична академія, 2001. 154 с.

146. Каминская Н. Л. Правовые проблемы наследования по завещанию в российском гражданском праве : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. М., 2007. 192 с.

147. Кернична С. Я., Єрьоменко Г. В. Правова конструкція спільного заповіту в українському праві та праві окремих європейських країн. *Запорізькі правові читання* : тези доповідей щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 15–16 травня 2009 р. Запоріжжя : ЗНУ, 2009. Т. 1. С. 138–141.

148. Ківалов С. В. Римське право і сучасність. *Шерешевські читання* : матер. міжнар. наук. конф., м. Одеса, 4 грудня 2010 р. Одеса : Фенікс, 2010. С. 3–4.

149. Ковальчук А. М. Поняття та значення принципів спадкових правовідносин у системі охорони та захисту права особи

на обов'язкову частку майна у спадщині. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез міжнар. наук. конф. «Сьомі осінні юридичні читання», м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 року. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2008. 410 с. С. 144–145.

150. Lorents D. The Hereditary Contract: Roman and German Approaches. *Pravo-zhurnal vysshei shkoly ekonomiki*. 2020, 2, p. 105–129.

151. Нижний А. В. Спір про право у цивільному процесуальному законодавстві та судовій практиці. *Вісник Верховного Суду України*. 2015. № 3 (175). С. 27–34.

152. Колодієвська С. Є., Щипанова О. О. Спадкування обов'язкової частки у спадщині. *Запорізькі правові читання* : тези доповідей щорічної міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 14–15 травня 2010 р. Запоріжжя : ЗНУ, 2010. Т. 2. С. 314–316.

153. Бельтюкова Є. М. Правове регулювання наступництва майнових прав інтелектуальної власності за цивільним законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса : Одеський національний університет «Одеська юридична академія», 2019. 183 с.

154. Кухарев О. Є. Принципи спадкового права як визначальні засади подальшого оновлення спадкового законодавства України. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 1. С. 163–167.

155. Коротюк О. В. Спадкове право : коментар до книги VI Цивільного кодексу України / за заг. ред. О. В. Дзери. К. : ОВК, 2015. 272 с.

156. Крисань Т. Є. Забезпечення і гарантованість у спадковому праві. *Актуальні проблеми цивільного права та процесу* : матер. міжнар. наук. конф., присвяченої пам'яті Ю. С. Червоного, м. Одеса, 16.12.2011 р. Одеса : Фенікс, 2011. 186 с. С. 154–159.

157. Крылова З. Г. Наследование по завещанию в советском гражданском праве : дисс. ... канд. юр. наук: 12.00.03. М., 1950. 156 с.

158. Araz N. D. The Conditions of Heirship Qualification in Roman Law. *Istanbul hukuk mecmuasi*. 2022, 80 (4), p. 1223–1266.

159. Pinto MSR. The Repeal of the «Cuarta de Mejoras» (Forth for Improvements) and Other Amendments to the Reestablishment of the Freedom of Will in Chile. *Revista de derecho privado*. 2020, 39, p. 359–382.

160. Кухарев О. Є. Спадкове право України : навчальний посібник. К. : Алерта, 2013. 328 с.

161. Кучерук К. І., Босак К. С. Правові проблеми складання та виконання заповіту подружжя в Україні. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/11285/%CA> (дата звернення: 15.03.2023).

162. Ландкоф С. Н. Проблеми спадкування в радянському праві. К. : КДУ, 1946. Т. V. Вип. 2. С. 115–124.

163. Мазуренко С. В. Спадковий договір у цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2004. 194 с.

164. Маслов А. М. Проблемні питання реалізації заповіту подружжя в спадковому праві. URL: [http://www.lex-line.com.ua / ?go=full_article&id=685&language=ua](http://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=685&language=ua) (дата звернення: 15.03.2023).

165. Махінчук В. М. Конкубінат за Сімейним кодексом України: проблеми реалізації. *Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України* : збірник наукових праць за матеріалами круглого столу, м. Київ, 25 травня 2006 року. Х. : Ксилон, 2007. С. 95–98.

166. Мейер Д. И. Русское гражданское право : учебник. В 2-х ч. М. : Статут, 2000. 831 с.

167. Villa I. M. The Swiss Reform of Inheritance Regulation. *Revista de derecho civil*. 2023, 10 (1), p. 59–74.

168. Мічурін Є. О. Обмеження майнових прав фізичних осіб (теоретико-правовий аспект) : монографія. Х. : Юрсвіт, НДІ Приватного права та підприємництва АПРН України, 2008. 482 с.

169. Tarasyutina E. Practices of Notarial System and Mechanisms Inheritance Law in the 1920s in USSR. *Istoriya-elektronnyi nauchno-obrazovatelnyi zhurnal*. 2020, 11 (6), DOI: 10.18254/S207987840010131-3.

170. Krstik N. Reform steps in inheritance law regulation in the pre-draft of Serbian Civil Code – has the commission for codification done a good job? *International Scientific Conference on EU and Member States – Legal and Economic Issues*. 2019, 3, p. 905–923.

171. Половинкіна Р. Ю. Становлення та розвиток радянського спадкового права : дис. ... канд. юр. Наук : 12.00.01. Запоріжжя, 2015. 216 с.

172. Деревянко Б. Міркування про необхідність запровадження концепції розвитку «приватного права» та визначення її назви та змісту. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 245–250.

173. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / Ю. С. Червоний, О. М. Калітенко, Г. С. Волосатий, В. І. Труба ; за ред. Ю. С. Червоного. К. : Істина, 2003. 464 с.

174. Нелін О. І. Еволюція спадкового права в Україні (історично-правовий аспект) : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2010. 415 с.

175. Никитюк П. С. Наследственное право и наследственный процесс : учебник. Кишинев : Издательство Штииница, 1973. 533 с.

176. Marcovic B. Hereditary right in Dusan's Code and in the law of emperor Justinian. *5th Meeting of the Department of Social Sciences of the Serbian-Academy-of-Sciences-and-Arts*. 2005, vol. 24, p. 67–79.

177. Михайлів М. О. Спадкування у міжнародному приватному праві : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2022. 36 с.

178. Новицкий И. Б. Римское право : учебник для вузов. М. : ИКД Зерцало, 2002. 256 с.

179. Новохатська Я. В. Правове регулювання майнових відносин подружжя (порівняльно-правовий аспект) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків : Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2006. 189 с.

180. Овчатова-Редько А. О. Майнові правовідносини жінки та чоловіка, які перебувають у фактичному шлюбі, за законодавством України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2009. 214 с.

181. Оридорога М. Т. Вопросы семейного права : учебное пособие. К. : Киевская высшая школа МВД СССР, 1969. 111 с.

182. Орловский П. Е. Некоторые вопросы законодательства о наследовании. *Советское государство и право*. 1936. № 2. С. 63–65.

183. Орловский П. Е. Практика Верховного Суда СССР по гражданским наследственным делам. М. : Юриздат, 1947. 182 с.

184. Основные институты гражданского права зарубежных стран : учебник / Н. И. Гайдаенко, Э. Б. Френкель, К. М. Беликова и др.; под ред. В. В. Залесского. М. : Издательство НОРМА, 2009. 1184 с.

185. Памятники римского права: Законы 12 таблиц. Институты Гая. Дигесты Юстиниана. М. : Зерцало, 1997. 608 с.

186. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Наталія Миколаївна Пархоменко. К. : Юридична думка, 2008. 336 с.

187. Перетерский И. С. Всеобщая история государства и права: Древний мир: Древний Рим : учебник. Ч. 1. Вып. 2. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1945. 195 с.

188. Печений О. П. Проблеми спільної сумісної власності подружжя у ракурсі спадкування. *Вісник Академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 119–131.

189. Печений О. П. Спадкове право : підручник. Х. : Фактор, 2012. 368 с.

190. Печеный О. П. Проблемы наследования доли в праве общей совместной собственности. Харьковская цивилистическая школа: антология семейного права : монография / В. К. Антошкина, В. И. Борисова, И. В. Жилинкова и др.; под общ. ред. д-ра юрид. наук, проф. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2013. 240 с.

191. Підпригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2003. 512 с.

192. Підпригора О. А. Основи римського приватного права : підручник. Вид. 3-є, перероб. та доп. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. 296 с.

193. Підпригора О. А. Римське приватне право : підручник. Вид. 3-є, перероб. та доп. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. 440 с.

194. Підпригора О. А. Основи римського приватного права : підручник для студентів юрид. вузів та факультетів. К. : Вентурі, 1997. 336 с.

195. Піцик Х. З. Права та обов'язки спадкоємця і спадкодавця при спадкуванні за законом : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2012. 186 с.

196. Піцик Х. З. Спадкування за законом в Україні: проблеми та перспективи. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2011. № 1. С. 118–128.

197. Плеханова В. В. Вопросы теории и истории исполнения завещаний в гражданском праве России. *Актуальные проблемы гражданского права* : сб. статей. Вып. 5 / под ред. В. В. Витрянского ; Исследовательский центр частного права; Российская школа частного права. М. : Статут, 2002. С. 237–290.

198. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 2 : Права семейные, наследственные и завещательные : учебник в 3 частях. М. : Статут, 2003. 639 с.

199. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права : учебник. М. : Статут, 1998. 353 с.

200. Право власності в Україні : навч. посіб. К. : Юрінком Інтер, 2000. 816 с.

201. Приградов-Кудрин А. Брачное право и наследование. *Еженедельник советской юстиции*. 1922. № 12. С. 4–5.

202. Проблемні питання нотаріальної практики / В. В. Носік, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова, О. К. Печений. Х. : Центр комерційного права, 2008. 96 с.

203. Пронина М. Г. Право наследования : учебник. Минск, 1989. 95 с.

204. Jonas D. The execution of will. *Law between modernization and tradition – implications for the legal, political, administrative and public order organization*. 2015, p. 39–45.

205. Пухан Иво, Поленак-Акимовская Мирьяна. Римское право : учебник / пер. с макед. д. ю. н. проф. В. А. Томсинова и

Ю. Н. Филиппова; под ред. проф. В. А. Томсинова. М. : Зерцало, 1999. 448 с.

206. Рейхель М. Право наследования. *Сов. юстиция*. 1973. № 5. С. 11–16.

207. Ровный В. В. О категории «правовой модус» и ее содержании. *Государство и право*. 1998. № 4. С. 85–88.

208. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. К. : Видавництво Ліра-К, 2014. 628 с.

209. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України : науково-практичний коментар. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 528 с.

210. Ромовська З. В. Українське сімейне право : підручник. К. : Правова єдність, 2009. 500 с.

211. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: Академічний курс : підручник. Видання друге, доповнене. К. : Алерта, КНТ; ЦУЛ, 2009. 594 с.

212. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Спадкове право : підручник. К. : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 264 с.

213. Рябоконь Є. О. Спадкове право : навчальний посібник / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконь; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.

214. Рясенцев В. А. Наследование по закону и по завещанию в СССР : учебник. М. : Знание, 1972. 48 с.

215. Рясенцев В. А. Семейное право : учеб. для юрид. ин-тов и ф-тов. М. : Юрид. л-ра, 1971. 286 с.

216. Савиньи Ф. К. фон. Система современного римского права : монография. Т. 1. / пер. с нем. Г. Жигулина; под ред. О. Д. Кутателадзе, В. М. Зубаря. М. : Статут, 2011. 510 с.

217. Санфилиппо Чезаре. Курс римського частного права : учебник / пер. с итальянского И. И. Маханькова; под ред. Д. В. Дождева. М. : Издательство БЕК, 2002. 400 с.

218. Сафончик О. І. Правове регулювання припинення шлюбу в Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2004. 206 с.

219. Серебровский В. И. Наследственное право (раздел 7). Гражданское право : учебник. Т. 1. / под ред. М. М. Агаркова, Д. М. Генкина. М. : Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1944. 419 с.

220. Серебровский В. И. Избранные труды по наследственному и страховому праву : монография / науч. ред. В. С. Ем. М. : Статут, 2003. 558 с.

221. Серебровский В. И. Наследственное право : монография. М. : Юрид. изд. М-ва юстиции СССР, 1948. 64 с.

222. Серебровский В. И. Очерки советского наследственного права : монография. М. : Изд-во АН СССР, 1953. 240 с.

223. Синайский В. И. Русское гражданское право : учебник. М. : Статут, 2002. 638 с.

224. Сібільов М. М. До питання про договірні засади регулювання сімейних відносин. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. Вип. 63. С. 46–50.

225. Сімейне право України : підручник / за ред. Ю. С. Червоного. К. : Істина, 2004. 400 с.

226. Сімейне право України : підручник / Л. М. Баранова, В. І. Борисова, І. В. Жилінкова та ін.; за заг. ред. В. І. Борисової та І. В. Жилінкової. 3-тє вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2011. 264 с.

227. Сімейний кодекс України : наук.-практ. коментар / за заг. ред. С. Я. Фурси. К. : Видавець Фурса С.Я.; КНТ, 2008. 1248 с.

228. Слипченко С. А. Основы римского частного права : учебное пособие / С. А. Слипченко, О. И. Смотров, В. А. Кройтор и др.; под ред. С. А. Слипченко, О. И. Смотров. Харьков : Эспада, 2007. 192 с.

229. Слома В. М. Заповіт подружжя: поняття та особливості. *Актуальні проблеми юридичної науки* : матеріали збірника тез міжнар. наук. конф. «Сьомі осінні юридичні читання», м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 року. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2008. 410 с. С. 259–260.

230. Советское гражданское право : учебник : в 2-х т. / А. М. Белякова, В. К. Бессмертный, А. Г. Быков и др. ; под ред. В. П. Грибанова, С. М. Корнеева. М. : Юридическая литература, 1979 Т. 1. 552 с.

231. Советское гражданское право : учебник : в 2-х ч. / М. И. Бару, З. А. Подопригора, С. Д. Волошко и др. ; под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. К. : «Вища школа», 1983. Ч. 1. 462 с.

232. Советское гражданское право : учебник : в 2-х ч / М. И. Бару, З. А. Подопригора, С. Д. Волошко и др.; под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. К. : «Вища школа», 1983. Ч. 2. 502 с.

233. Советское гражданское право : учеб. для юрид. ин-тов и фак. / отв. ред. О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой, Б. Б. Черепахин. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. Т. 1. 472 с.

234. Советское гражданское право : учеб. для юрид. ин-тов и фак. / отв. ред. О. С. Иоффе, Ю. К. Толстой, Б. Б. Черепахин. Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1971. Т. 2. 520 с.

235. Советское гражданское право : учебник в 2-х ч. / А. Ю. Кабалкин, М. А. Юртаева, Т. С. Шохина и др. ; под ред. В. А. Рясенцева. М. : Юрид. лит., 1987. Ч. 2. 576 с.

236. Советское гражданское право : учебник в 2-х ч. / К. К. Лебедев, В. А. Мусин, Е. А. Поссе и др.; под ред. В. Т. Смирнов, Ю. К. Толстой, А. К. Юрченко. Л. : Из-во Ленинградского университета, 1982. Ч. 1. 414 с.

237. Советское гражданское право : учебник в 2-х ч. / М. И. Брагинский, В. Г. Вердников, А. Ю. Кабалкин и др.; под ред. В. А. Рясенцева. М. : Юридическая литература, 1976. Ч. 2. 528 с.

238. Советское наследственное право : учебник / Б. С. Антимонов, К. О. Граве. М. : Юр. лит., 1955. 264 с.

239. Советское семейное право : учебник / под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. Киев : Вища шк., 1982. 224 с.

240. Солтис Н. Ю. Обмеження свободи заповідальних розпоряджень в законодавстві країн-учасниць ЄС. *Актуальні проблеми юридичної науки : збірник тез міжнар. наук. конф. «Сьомі осінні юридичні читання»*, м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 року.

Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2008. С. 260–261.

241. Спадкове право : навчальний посібник / Ю. О. Заїка, Є. О. Рябоконь; за ред. О. В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.

242. Спадкове право. Практика застосування нотаріусами України / Т. А. Борисова, О. Л. Величко, Т. В. Дуденко та ін.; за заг. ред. В. М. Марченка. Х. : ФО-П Лисяк Л. С., 2012. 736 с.

243. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика / Є. О. Рябоконь, С. Я. Фурса, Ю. О. Заїка, М. М. Дякович, Т. О. Ариванюк та ін. К. : Юрінком Інтер, 2009. 352 с.

244. Спасибо-Фатеева І. В. Цивілістика: на шляху формування доктрини : вибр. наук. пр. Х. : Золоті сторінки, 2012. 696 с.

245. Спори про спадщину : практичний посібник. К. : «Центр учбової літератури», 2013. 288 с.

246. Стефанчук Р. О. Загальнотеоретичні проблеми поняття та системи особистих немайнових прав фізичних осіб у цивільному праві України. Хмельницький : Вид-во ХУУП, 2006. 170 с.

247. Парпан У. М., Ільчишин Н. В. Правосуб'єктність як передумова участі особи в адміністративному процесі. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. 2018. Вип. 19. С. 221–226.

248. Суб'єкти цивільного права : монографія / І. М. Кучеренко, М. В. Венецька, Ю. Л. Бошицький та ін.; за заг. ред. Я. М. Шевченко. Х. : Харків юридичний, 2009. 632 с.

249. Тархов В. А. Имущественные отношения супругов. *Идеи и новое законодательство о браке и семье*. Саратов, 1969. С. 55–57.

250. Терехова О. О. Здійснення, охорона та захист суб'єктивних спадкових прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2012. 194 с.

251. Товстолес Н. Н. О лишении наследства по Гражданскому кодексу. *Право и жизнь*. 1927. № 6–7. С. 52–64.

252. Турлуковський Я. Правова регламентація інституту обов'язкової частки в спадщині: окремі проблеми. *Право України*. 2004. № 2. С. 118–121.

253. Олійник О. С. Особливості правового регулювання майнових відносин подружжя в римському приватному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України* : збірник наукових статей. 2014. Вип. 35. С. 125–139.

254. Ковальчук А. М. Право на обов'язкову частку у спадщині : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2020. 207 с.

255. Файнштейн А. А. Некоторые спорные вопросы советского наследственного права. *Учен. записки Львовского государственного университета им. И. Франка. Серия «Юрид. науки»*. 1954. Выпуск 2. Том XXVII. С. 103–111.

256. Флейшиц Е. А. Завещание и легат в советском гражданском праве. *Ученые записки ВИЮН*. Вып. VI. М., 1947. С. 84–96.

257. Флейшиц Е. А. Римское частное право : учебник / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. М. : Юрист, 2001. 544 с.

258. Фомічова Н. В. Заповіт як підстава спадкування. *Життя І. В. Шершевського як духовна єдність між поколіннями юристів* : матер. міжнар. наук. конф., присвяченої 120-річчю від дня народження І. В. Шершевського / за заг. ред. Є. О. Харитонов, м. Одеса, 13 грудня 2008 р. Одеса : Фенікс, 2008. 270 с. С. 183–184.

259. Франчози Дж. Институционный курс римского права / перевод с итальянского; отв. ред. Л. Л. Кофанов. М. : Статут, 2004. 428 с.

260. Фурса С. Я., Фурса К. Спадкове право. Теорія та практика К. : Атіка, 2002. 496 с.

261. Харитонов Е. О. Основы римского частного права : учебное пособие. Ростов-на-Дону : Издательство «Феникс», 1999. 416 с.

262. Харитонов Е. О. Рецепция римского частного права : монография. Одесса : АО БАХВА, 1996. 282 с.

263. Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство : учебное пособие. К. : А.С.К., 2001. 832 с.

264. Харитонов Є. О. Засади римського приватного права. *Римське право і сучасність* : матер. міжнар. наук. конф., м. Одеса,

29 травня 2015 р. / за заг. ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2015. 310 с. С. 5–7.

265. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Західна традиція : монографія. Одеса : АО БАХВА, 2001. 328 с.

266. Харитонов Є. О. Особливості методології законодавчих робіт Юстиніана: історичний досвід для потреб сьогодення. *Римське право і сучасність* : матер. міжнар. наук. конф., м. Одеса, 24 травня 2013 р. Т. 1. / за заг. ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2013. 374 с. С. 5–9.

267. Харитонов Є. О. Римська правова традиція як джерело приватного права Європи. *Римське право і сучасність* : матер. міжнар. наук. конф., м. Одеса, 6 червня 2014 р. / за заг. ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитонова. Одеса : Фенікс, 2014. 228 с. С. 4–6.

268. Харитонов Є. О., Харитонova О. І., Старцев О. В. Цивільне право України : підручник. К. : Істина, 2009. 816 с.

269. Харитонов Є. О., Голубева Н. Ю. Цивільне та сімейне право України : підручник. К. : Правова єдність, 2009. 968 с.

270. Харитонов Є. О. Цивільні правовідносини : навч. посіб. К. : Істина, 2008. 304 с.

271. Харитонов Є. О., Дрішлюк А. І. Цивільне право України. Елементарний курс : навчальний посібник. Суми : ВТД «Університетська книга», 2006. 352 с.

272. Ciuca L. B. The right to inheritance – between the philosophy of the soviet law of succession and the conception of the EU Regulation 650/2012. *International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences and Arts*. 2015. Vol 1, p. 785–792.

273. Хвостов В. М. История римского права. М., 1919. 89 с.

274. Хмелевська Н. В. Спадковий договір у цивільному праві України. *Актуальні проблеми юридичної науки* : збірник тез міжнар. наук. конф. «Сьомі осінні юридичні читання», м. Хмельницький, 28–29 листопада 2008 року. Хмельницький : Видавництво Хмельницького університету управління та права, 2008. С. 287–288.

275. Hernandez NRC. New Successional Legislation in Colombia. Law 1934 of 2018. *Revista de derecho privado*. 2021, 40, p. 437–462.

276. Цивільне право : навчальний посібник / А. С. Довгерт, В. В. Луць, О. В. Дзера та ін.; за ред. О. А. Підпригори і Д. В. Бобрової. К. : ВЕНТУРІ, 1996. 480 с.

277. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

278. Цивільне право України: академічний курс. Підручник : у 2-х т. / А. Ю. Бабаскін та ін.; упоряд. С. Є. Морозова; заг. ред. Я. М. Шевченко. Т. 1 : Загальна частина. К. : Ін Юре, 2003. 520 с.

279. Цивільне право України : навч. посібник / О. С. Адамова, Н. Ю. Голубева, І. В. Давидова та ін.; за ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубевої. К. : Істина, 2009. 280 с.

280. Цивільне право України. Загальна частина : підручник / С. М. Бервено, В. А. Васильєва, М. К. Галянтич та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, Р. А. Майданника. 3-тє вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2010. 976 с.

281. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, О. В. Старцев; вид. 2-ге, перероб. і доп. К. : Істина, 2009. 816 с.

282. Цивільне право України : підручник у 2 т. / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, І. В. Жилінкова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатеевої, В. Л. Яроцького. К. : Юрінком Інтер, 2004. Т. 2. 552 с.

283. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К. : Юрінком Інтер, 1999. Кн. 2. 784 с.

284. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / Д. В. Боброва, О. В. Дзера, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. К. : Юрінком Інтер, 1999. Кн. 1. 864 с.

285. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери,

Н. С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. К. : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 2. 640 с.

286. Цивільне право України : підручник : у 2-х кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. К. : Юрінком Інтер, 2004. Кн. 1. 736 с.

287. Цивільне право України: академічний курс : підруч. : у 2-х т. / за заг. ред. Я. М. Шевченко. К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. Т. 1. 696 с.

288. Цивільне право України : підручник : у 2 кн. / О. В. Дзера, Д. В. Боброва, А. С. Довгерт та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. 2-е вид., допов. і перероб. К. : Юрінком Інтер, 2005. Кн. 2. 640 с.

289. Цивільне та сімейне право України у запитаннях та відповідях : учбов. посіб. / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, В. М. Зубар та ін.; за ред. Є. О. Харитонova, О. М. Калітенко. Х. : Одиссей, 2002. 640 с.

290. Цивільне та сімейне право України : навчально-практичний посібник / за ред. Є. О. Харитонova, А. І. Дрішлюка. Х. : Одиссей, 2004. 640 с.

291. Чепига Т. Д. Некоторые вопросы наследования обязательной доли. *Вестник МГУ*. 1964. № 3. С. 64–69.

292. Чепига Т. Д. Наследование по завещанию в советском гражданском праве : дисс. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.03. М., 1964. 278 с.

293. Чепыга Т. Д. Идеология и проблемы реформы наследственного права России. *Наследственное право*. 2007. № 2. С. 2–5.

294. Червоний Ю. С. Деякі питання регулювання відносин спільної власності за новим Цивільним кодексом України. *Концептуальні питання створення нового Цивільного кодексу України* : матеріали респ. наук.-практ. конференції 14–15 квітня 1992 р. К., 1992. С. 39–47.

295. Червоний Ю. С. Общее имущество супругов по советскому праву : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. Х. : Изд-во ХГУ, 1952. 11 с.

296. Червоний Ю. С. Охрана имущественных прав супругов. *Пробл. правознавства*. 1968. № 9. С. 106–112.

297. Червоний Ю. С. Понятие и особенности семейных правоотношений. *Суспільство. Держава. Право*. Вип. 1. Цивільне право. Одеса, 2002. С. 28–31.

298. Черниловский З. М. Лекции по римскому частному праву : учебник. М. : Юрид. лит., 1991. 208 с.

299. Чуйкова В. Ю. Правовые вопросы наследования по завещанию : дисс. ... канд. юр. наук : спец. 12.00.03. Х., 1999. 159 с.

300. Шама Н. П. Спадковий договір в цивільному праві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2008. 199 с.

301. Шевченко Я. М. Проблеми нового сімейного кодексу України. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 63. С. 3–16.

302. Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права : учебник. Тула : Автограф, 2001. 720 с.

303. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 г.) / вступительная статья Е. А. Суханова : учебник. М. : Спарк, 1995. 556 с.

304. Шимон С. І. Міжнародне приватне право : навч. посіб. (Курс лекцій). К. : КНЕУ, 2004. 220 с.

305. Шишка Р. Б. Цивільне право України : підручник. Особлива частина / О. Є. Аврамова, В. В. Алямкін, А. С. Амеліна та ін. ; за заг. ред. д. ю. н., проф. Р. Б. Шишки. К. : Ліра, 2015. 1024 с.

306. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства / К. Маркс, Ф. Энгельс. Избранные сочинения. М. : Госполитиздат, 1987. Т. 3. 639 с.

307. Эйдинова Э. Б. Наследование по закону и завещанию : монография. М. : Юридическая литература, 1984. 110 с.

308. Якимець В. Ю. Юридичні факти як підстава виникнення, зміни та припинення шлюбно-сімейних правовідносин у Стародавньому Римі. *Римське право і сучасність* : матер. міжнар. наук. конф., м. Одеса, 29 травня 2015 р.; за заг. ред. д. ю. н., проф. Є. О. Харитоновна. Одеса : Фенікс, 2015. 310 с.

309. Достдар Р. М. Рецепція принципу когнатського споріднення у спадковому праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 48–51.

310. Акімова А. О. Особливості судового розгляду справ щодо спадкування в порядку окремого провадження. *Юридичний бюлетень*. 2019. Випуск 9. С. 99–105.

311. Ясинок М. М. Особливості окремого провадження у цивільному процесуальному праві України (теоретико-правовий аспект) : монографія. К. : Алерта, 2014. 352 с.

312. Рішення Южноукраїнського міського суду Миколаївської області від 25.12.2015 р. за № 486/2098/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/54718311> (дата звернення: 15.03.2023).

313. Рішення Шаргородського районного суду Вінницької області від 28.05.2012 р. за № 230/2300/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/57899094> (дата звернення: 15.03.2023).

314. Ухвала апеляційного суду Житомирської області від 07.02.2013 р. за № 0603/2796/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/29143711> (дата звернення: 15.03.2023).

315. Рішення Корольовського районного суду м. Житомира від 04.09.2012 р. за № 2-3103/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/51441422> (дата звернення: 15.03.2023).

316. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 09.09.2015 р. за № 6-12247св15. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/50527566> (дата звернення: 15.03.2023).

317. Рішення Малиновського районного суду м. Одеси від 18.05.2016 р. за № 521/6737/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових*

рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/58035525> (дата звернення: 15.03.2023).

318. Рішення Тарутинського районного суду Одеської області від 24.11.2015 р. за № 514/871/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53922836> (дата звернення: 15.03.2023).

319. Ухвала апеляційного суду Одеської області від 26.05.2015 р. за № 523/3961/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44947666> (дата звернення: 15.03.2023).

320. Ухвала Апеляційного суду Кіровоградської області від 01.10.2014 р. за № 387/108/14-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/40696124> (дата звернення: 15.03.2023).

321. Ухвала апеляційного суду Миколаївської області від 07.04.2014 р. за № 1423/15122/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/38200565> (дата звернення: 15.03.2023).

322. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 28.07.2016 р. за № 359/9487/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/59322668> (дата звернення: 15.03.2023):

323. Рішення апеляційного суду Херсонської області від 31.05.2013 р. за № 2190/5826/2012. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/31736342> (дата звернення: 15.03.2023).

324. Заочне рішення Ленінського районного суду м. Харкова від 06.12.2011 р. за № 2024/2-2374/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/21622682> (дата звернення: 15.03.2023).

325. Заочне рішення Орджонікідзевського районного суду міста Харкова від 26.10.2015 р. за № 644/7528/15-ц. *Єдиний*

державний реєстр судових рішень. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/52795229> (дата звернення: 15.03.2023).

326. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 31.08.2016 р. за № 369/8298/15-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/61111804> (дата звернення: 15.03.2023).

327. Рішення Суворовського районного суду м. Херсона від 25.03.2011 р. за № 2-1555/11. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/14510625> (дата звернення: 15.03.2023).

328. Рішення Рівненського міського суду Рівненської області від 18.10.2012 р. за № 1715/13426/12. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/27003534> (дата звернення: 15.03.2023).

329. Ухвала Вищого Спеціалізованого Суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 22.04.2015 р. за № 6-13902св14. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/44159357> (дата звернення: 15.03.2023).

330. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ : Видавничий дім «АртЕк», 2020. 128 с.

331. Про інститут реєстрованих партнерств : проект Закону України від 13.03.2023 р. № 9103. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41497> (дата звернення: 15.03.2023).

332. Про порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених : постанова Кабінету Міністрів України від 15 червня 1994 р. № 419. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/419-94-%D0%BF#n10> (дата звернення: 15.03.2023).

333. Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування : наказ

Міністерства юстиції України від 11 листопада 2011 р. № 3306/5. *Офіційний сайт Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1298-11#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

334. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану : постанова Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/164-2022-%D0%BF#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

335. Щодо провадження по спадкових справах, заведених не за місцем відкриття спадщини в умовах воєнного стану : інформаційний лист Нотаріальної палати України від 29 серпня 2022 року. *Нотаріальна палата України : вебсайт*. URL: <https://npu.ua/news/spadk-spr/> (дата звернення: 15.03.2023).

336. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 року № 389-VIII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

337. Маковій В. П. Темпоральні величини у парадигмі модернізації цивільного законодавства. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. № 3 (112). С. 148–153.

338. Маковій В. П. Строки прийняття спадщини в цивільному праві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2014. № 1. С. 72–75.

339. Сухарева А. О. Посвідчення заповіту посадовою, службовою особою : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03. Тернопіль, 2019. 239 с.

340. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей : Закон України від 20 грудня 1991 року № 2011-XII. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

341. Про затвердження відомостей, що становлять державну таємницю : наказ Служби безпеки України від 12.08.2005 № 440.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0902-05/ed20170915#n106> (дата звернення: 15.03.2023).

342. Про затвердження Положення про організацію квартирно-експлуатаційного забезпечення Збройних Сил України : наказ Міністерства оборони України від 03.07.2013 р. № 448. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-13#Text> (дата звернення: 15.03.2023).

343. Маковій В. П., Сухарева А. О. Посвідчення заповіту посадовою, службовою особою: теорія та практика : монографія. Одеса : Одеський державний університет внутрішніх справ, 2020. 234 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Проект змін до законодавства України щодо захисту інтересів подружжя при посвідченні заповіту

І. Внести зміни до таких законодавчих актів України:

1. У Цивільному кодексі України (Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40-44. Ст. 356):

1) ст. 1233 ЦК України:

доповнити частиною другою такого змісту:

«Спільний заповіт двох і більше осіб не допускається, окрім заповіту подружжя згідно ст. 1243 цього Кодексу»;

2) статтю 1243:

доповнити частиною п'ятою, шостою та сьомою наступного змісту:

«5. У разі розірвання шлюбу між подружжям, які склали спільний заповіт, чинність його припиняється з моменту його розірвання.

6. Визнання шлюбу недійсним або неукладеним є підставою до визнання заповіту подружжя недійсним.

7. Всі положення даної глави щодо заповіту однієї особи поширюються на заповіт подружжя».

2. У Законі України «Про нотаріат» (Відомості Верховної Ради України. 1993. № 39. Ст. 383):

1) ст. 56 Закону:

доповнити частиною четвертою такого змісту:

«При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до нотаріуса за посвідченням заповіту, вимагається надання свідоцтва про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються

до примірника заповіту. При цьому нотаріус або посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, посвідчують заповіти дієздатних фізичних осіб, складені відповідно до вимог законодавства України, зобов'язані поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним».

3. У наказі Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України» від 22 лютого 2012 року № 296/5:

1) пункт 3 глави 3 «Посвідчення заповіту, внесення змін до нього та його скасування» розділу II «Порядок вчинення окремих видів нотаріальних дій» подати в редакції:

«3. Посвідчення заповіту подружжя.

3.1. При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до нотаріуса за посвідченням заповіту, вимагається надання свідчення про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту.

3.2. Нотаріус зобов'язаний поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним»;

2) Пункти 3–8 разом з підпунктами цієї глави рахувати пунктами 4–9 з підпунктами відповідно.

4. У наказі Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування» від 11 листопада 2011 року № 3306/5:

1) абзаци четвертий та п'ятий підпункту 1.4 пункту 1 «Посвідчення заповітів» розділу III «Правила вчинення окремих нотаріальних дій» подати в редакції:

«При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до посадової особи органу місцевого самоврядування за посвідченням

заповіту, вимагається надання свідоцтва про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту.

Посадова особа органу місцевого самоврядування зобов'язана поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним»;

2) Абзаци 4–9 цього підпункту рахувати абзацами 5–10 відповідно.

5. У постанові Кабінету Міністрів України «Про порядок посвідчення заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених» від 15 червня 1994 року № 419:

1) абзаци другий та третій пункту 16 розділу «Особливості посвідчення заповітів» подати в редакції:

«При посвідченні заповіту подружжя від осіб, які звернулися до посадової, службової особи за посвідченням заповіту, вимагається надання свідоцтва про шлюб, а також доказів, які підтверджують право спільної сумісної власності на майно, копії яких долучаються до примірника заповіту.

Посадова, службова особа зобов'язана поінформувати подружжя щодо змісту ч. 6 ст. 1243 Цивільного кодексу України з приводу правових наслідків для такого заповіту за наявності обставин, які є підставою до визнання шлюбу недійсним або неукладеним»;

2) Абзаци 2–5 цього пункту рахувати абзацами 3–6 відповідно.

Додаток Б

Методичні рекомендації щодо порядку посвідчення заповіту подружжя посадовою, службовою особою, посвідчені якими заповіти прирівнюються до нотаріальних

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Методичні рекомендації щодо порядку посвідчення заповіту подружжя (надалі – заповіт) посадовою, службовою особою, посвідчені якими заповіти прирівнюються до нотаріальних (надалі – посадова, службова особа) мають на меті надання допомоги зазначеним особам під час практичного застосування нормативно-правових актів, які регулюють процедуру посвідчення заповіту.

У методичних рекомендаціях висвітлюються питання процедури посвідчення заповіту; оплата за вчинення нотаріальних дій; встановлення особи, яка звернулася з проханням посвідчити заповіт; визначення обсягу цивільної дієздатності фізичної особи; вимоги до свідків при посвідченні заповітів; вимоги до форми заповіту; надаються роз'яснення процедурі реєстрації заповітів.

До цих методичних рекомендацій додається зразок заповіту подружжя.

Методичні рекомендації визначають правовий статус посадової, службової особи при здійсненні охоронної функції в межах нотаріальної дії з посвідчення заповіту, визначають межі компетенції наведеної особи, місце подібної квазінотаріальної форми заповіту в межах інших процедур, що надають ознак юридичної вірогідності актам суб'єктів приватного права.

При посвідченні заповіту посадові, службові особи органу місцевого самоврядування реалізують посвідчувальну функцію з метою легітимації (надання юридичної вірогідності) актів суб'єктів приватного права. Разом із тим, посадова, службова особа за даних обставин реалізує й охоронну функцію в широкому розумінні, яка безпосередньо їй делегована державою.

Нотаріальна діяльність посадової, службової особи є проявом спеціальної компетенції, метою якої є реалізація поряд із посвідчувальною охоронної функції держави через інститут нотаріату (квазінотаріату) шляхом забезпечення захисту прав та законних інтересів учасників цивільних правовідносин й підтримання публічного правопорядку в суспільстві.

Посадові, службові особи, які вчиняють нотаріальні дії, не обов'язково мають вищу юридичну освіту, що може обумовлювати нижчий рівень професіоналізму у питаннях вчинення нотаріальних дій, ніж у нотаріуса. Питання грамотності оформлення таких документів завжди стояло дуже гостро, оскільки посадові, службові особи не завжди мають юридичну освіту, потрібний досвід роботи та не проходять відповідного навчання після обрання на посаду. Складність розгляду питань, пов'язаних з учиненням нотаріальних дій посадовими особами місцевого самоврядування, полягає в тому, що цій темі не завжди приділялась потрібна увага.

Посвідчення заповіту посадовою, службовою особою за метою, правовим статусом особи, що вчиняє цю дію, процедурою її вчинення, правовим наслідком такої поведінки уповноваженої особи тощо має низку особливостей. Наведене відображене у спеціальному законодавстві, наукових дослідженнях та правозастосовній практиці, що опосередковує спеціальний порядок посвідчення заповіту.

Посадові, службові особи уповноважені здійснювати нотаріальну дію з посвідчення заповіту, мають володіти достатнім обсягом знань в сфері спадкового законодавства, оскільки на них покладається виконання таких обов'язків: 1) роз'яснення заповідачеві його прав та обов'язків, що впливають із заповіту; 2) перевірка відповідності заповіту вимогам закону і дійсним намірам особи, що звернулася за його посвідченням; 3) попередження про правові наслідки посвідчення заповіту; 4) роз'яснення порядку скасування та складення нового заповіту; 5) складання

у разі потреби проекту заповіту на усне прохання фізичної особи;
6) посвідчення заповіту на усне прохання фізичної особи.

Специфічною умовою заповіту є момент настання його правових наслідків. Зазначена ознака проявляється у двох аспектах: по-перше, заповіт є розпорядженням із відкладальною умовою, якою є смерть заповідача. По-друге, існує різниця в часі набуття юридичної сили волевиявлення заповідача та спадкоємців: волевиявлення заповідача набуває юридичної сили з моменту укладення заповіту, волевиявлення спадкоємців – із моменту відкриття спадщини. Правові наслідки заповіту збігаються з наслідками відкриття спадщини. Під правовими наслідками заповіту в літературі найчастіше розуміють певну сукупність прав і обов'язків, інших обставин, які породжують заповіт. Аналіз законодавства України та матеріалів судової практики свідчить, що правовими наслідками заповіту, зокрема, є: виникнення у спадкоємців за заповітом права прийняти спадщину чи не прийняти її; можливість заповідального відказу, встановленого заповітом; вжиття заходів щодо виконання заповіту; здійснення тлумачення заповіту спадкоємцями або судом; виникнення у зацікавлених осіб права на пред'явлення позову про визнання заповіту недійсним.

У статті 8 Закону на нотаріат покладається обов'язок дотримуватися нотаріальної таємниці, і визначено, що нотаріальна таємниця – це сукупність відомостей, отриманих під час вчинення нотаріальної дії або звернення до нотаріуса заінтересованої особи, в тому числі про особу, її майно, особисті майнові та немайнові права і обов'язки тощо. Обов'язок дотримання нотаріальної таємниці поширюється також на осіб, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків чи іншої роботи, на осіб, залучених для вчинення нотаріальних дій у якості свідків, та на інших осіб, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці. Особи, винні в порушенні нотаріальної таємниці, несуть відповідальність у порядку,

установленому законом. Принцип таємниці заповіту – пов'язаний із природою заповіту. Науковці визначають таємницею заповіту правові відносини, направлені на охорону довірчого, конфіденційного характеру заповідального дійства конкретної особи. Таємниця заповіту полягає в тому, що визначені законом особи позбавлені права до відкриття спадщини розголошувати відомості про: 1) факт складання заповіту; 2) зміст заповіту; 3) скасування або зміну заповіту. Законодавство України, зокрема Закон України «Про нотаріат», поширює вимогу дотримання принципу таємниці заповіту на досить широке коло осіб. Зокрема, це: нотаріус, інша посадова, службова особа, яка посвідчує заповіт; помічник нотаріуса; особи, яким про вчинені нотаріальні дії стало відомо у зв'язку з виконанням ними службових обов'язків; інші особи, яким стали відомі відомості, що становлять предмет нотаріальної таємниці; свідки; особа, яка підписує заповіт замість заповідача (рукоприкладчик), тобто це всі особи, які певним чином брали участь у процесі складення заповіту. Зауважимо, що законодавство не зобов'язує зберігати таємницю заповіту заповідача, і це є логічним, оскільки неможливо власника права на таємницю зобов'язати її дотримуватися.

Сутність посвідчення заповіту посадовими, службовими особами полягає у фіксації та наданню публічності волі заповідача, зауважимо, що погляди на зазначене поняття лише як на дію в межах нотаріального провадження вважаємо дещо обмеженим, оскільки так поза увагою лишаються не процесуальні аспекти зазначеного поняття. Адже норми, які регламентують посвідчення заповіту, за своїм характером є не лише процесуальними, але і матеріальними, тому їх доцільно розглядати з точки зору їх місця як у системі цивільного права, так і у системі цивільного процесу. Таким чином, посвідчення заповіту виступає як окремий правовий інститут.

Мова діловодства визначена статтею 13 Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»

від 25.04.2019. Якщо особа, яка звернулась за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути перекладені їй перекладачем, про що зазначається в посвідчувальному написі. Особа, що не володіє мовою, якою підготовлено документ, підписується тією мовою, яку вона знає.

У випадку, якщо буде встановлено, що заповіт був укладено без обов'язкової участі перекладача, то такий заповіт може бути оскаржено у судовому порядку. Так, у березні 2014 р. позивач звернувся до суду з позовом до відповідачки про встановлення нікчемності заповіту, посилаючись на те, що померла його мати. На теперішній час залишився заповіт, який начебто склала його мати та був посвідчений 6 серпня 2010 р. секретарем Маршинецької сільської ради Новоселицького району. Разом із тим, даний заповіт був складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, оскільки його мати не володіла українською мовою, якою був складений вказаний заповіт. Текст заповіту не містить запису про здійснення перекладу його змісту з державної мови на молдовську мову, якою володіла його мати. Оскільки даний заповіт є предметом спору між сторонами, позивач просив визнати його нікчемним. Судом встановлено, спадкодавець не володіла українською мовою, що сторонами визнається, тому в порядку ч. 1 ст. 61 ЦПК України дана обставина доказуванню не підлягає. Разом із тим, вказаний заповіт не містить запису про наявність свідків при його посвідченні та про здійснення перекладу його змісту з державної української мови на молдовську мову, якою володів заповідач. Згідно з пп. 6, 13 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами виконавчих комітетів сільських, селищних, міських рад народних депутатів України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 25 серпня 1994 р. № 22/5, чинної на час складання спірного заповіту, мова нотаріального діловодства визначається ст. 20 Закону України «Про мови в Українській РСР». Якщо особа, яка

звернулась за вчиненням нотаріальної дії, не знає мови, якою ведеться діловодство, тексти оформлюваних документів мають бути перекладені їй посадовою особою виконавчого комітету, яка вчиняє нотаріальну дію, або перекладачем, про що зазначається в посвідчувальному написі. Тому суд вирішив, що даний заповіт був складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення.

ПРАВИЛА ПОСВІДЧЕННЯ ЗАПОВІТУ

Процедура укладення заповіту детально регламентується законом. Недотримання процесуальних аспектів заповіту робить заповіт нікчемним. Складовою частиною процедури укладення заповіту є його посвідчення, яке у межах нашого дослідження розглядається як окремий інститут цивільного права. Також існують законодавчо встановлені вимоги щодо форми заповіту, порядку його реєстрації та зберігання, а також правового статусу осіб, які є суб'єктами його посвідчення. Проаналізуємо зазначені аспекти більш детально.

До процедурних особливостей порядку посвідчення заповіту посадовою особою органу місцевого самоврядування нами віднесено, зокрема, таке.

1. Місце посвідчення заповіту. В окремих випадках, коли громадянин не може з'явитися в зазначене приміщення, заповіт може бути посвідчений поза вказаним приміщенням, але в межах території відповідної сільської, селищної ради, де працює посадова особа. Якщо заповіт посвідчується поза приміщенням органу місцевого самоврядування, то в посвідчувальному написі на документі і в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій записується місце вчинення нотаріальної дії із зазначенням адреси, а також причини, з якої заповіт посвідчувався поза приміщенням органу місцевого самоврядування (наприклад: «У зв'язку з хворобою заповідача заповіт посвідчено за адресою: с. Мирони Балтського району Одеської області, вул. Миру, 3, кв. 8»).

2. Нотаріальні дії вчиняються після їх оплати в день подачі всіх необхідних документів. Оплата за вчинення нотаріальних дій виконавчими комітетами сільських, селищних, міських рад, а також за видачу дублікатів нотаріально засвідчених документів провадиться відповідно до п. 3 ч. 1 ст. 2 Декрету «Про державне мито».

3. При вчиненні нотаріальної дії посадові особи органів місцевого самоврядування встановлюють особу, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, у порядку, визначеному статтею 43 Закону України «Про нотаріат». Встановлення особи здійснюється за паспортом або за іншими документами, які унеможливають виникнення будь-яких сумнівів щодо особи громадянина, який звернувся за вчиненням нотаріальної дії (паспорт громадянина України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний чи службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідка на проживання особи, яка мешкає в Україні, національний паспорт іноземця або документ, що його замінює, посвідчення інваліда чи учасника Великої Вітчизняної війни, посвідчення, видане за місцем роботи фізичної особи).

Посвідчення водія, особи моряка, інваліда чи учасника Великої Вітчизняної війни, посвідчення, видане за місцем роботи фізичної особи, не можуть бути використані громадянином України для встановлення його особи під час укладення правочинів.

У разі, якщо за фізичну особу, яка внаслідок фізичної вади, хвороби не може власноручно підписати заповіт чи заяву, підписується інша фізична особа. Посадова особа органу місцевого самоврядування встановлює особу громадянина, що бере участь у нотаріальній дії, і особу громадянина, який підписався за нього. Копія документа, за яким встановлюється особа, долучається до примірника документа, який залишається у справах органу місцевого самоврядування.

4. При складанні заповіту перевіряється справжність підписів осіб, які звернулись за вчиненням нотаріальної дії. Нотаріально

посвідчувані документи підписуються в присутності посадової особи, яка вчиняє нотаріальну дію, та за участі не менше 2-х свідків. Якщо громадянин унаслідок фізичної вади, хвороби не може власноручно підписати нотаріальний документ, за його дорученням і в його присутності та в присутності посадової особи, яка вчиняє нотаріальні дії, документ може підписати інша особа. Про причини, з яких громадянин, зацікавлений у вчиненні нотаріальної дії, не міг підписати документ, зазначається у посвідчувальному написі. Нотаріальний документ (заповіт) не може підписувати особа, на користь якої або за участю якої його посвідчено.

Підтвердженням цього є непоодинокі рішення суду. Так, 16 травня 2011 р. Ізюмський міськрайонний суд Харківської області розглянув у відкритому судовому засіданні в м. Ізюмі цивільну справу за позовом ОСОБА_1 до ОСОБА_2 про визнання заповіту недійсним. Позивач вважає, що заповіт складений із порушенням вимог, щодо форми та посвідчення. В заповіті немає підпису заповідача. Особою, що вчинила заповіт вказано, що у зв'язку з хворобою заповіт підписано ОСОБА_3. Заповіт посвідчила секретар Червонооскільської сільської ради, яка грубо порушила чинне законодавство, зокрема ст.ст. 1253, 1248, 1253 ЦК України. Заповіт був посвідчений без присутності двох свідків. Заповіт підписаний членом сім'ї спадкоємця за заповітом. Допитані в судовому засіданні свідки повідомили, що заповідач хворів і вона була викликана до нього додому. Зі згоди заповідача вона посвідчила заповіт на ім'я ОСОБА_2. У заповідача погано працювала права рука. В її присутності заповіт за заповідача підписала інша особа, яка мешкає однією сім'єю із заповідачем. Оскільки заповідач сам зачитав заповіт та попросив за нього розписатися особа, що посвідчувала заповіт не стала запрошувати свідків при посвідченні заповіту. Відповідно до п. 158 Інструкції про порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затвердженої наказом Міністерства юстиції України від 03.03.2004 р. № 40/5, на бажання заповідача, а також у випадках якщо заповідач через

фізичні вади не може сам прочитати заповіт, посвідчення заповіту має відбуватися при свідках. Свідками не можуть бути члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом. Таким чином, у судовому засіданні встановлено суттєві порушення закону посадовою особою Червонооскільської сільської ради та є всі підстави визнати заповіт недійсним.

5. Перед тим, як посвідчити заповіт, визначається обсяг цивільної дієздатності фізичної особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії. Посадова особа органу місцевого самоврядування з'ясовує обсяг цивільної дієздатності фізичної особи, яка звернулася за посвідченням заповіту. Заповідачем, згідно із законодавством, може бути лише фізична особа, яка є цілком дієздатною, тобто має тестаментоздатність. Відповідно до ст. 34 ЦК України, повністю дієздатними є фізичні особи, що досягли вісімнадцяти років – віку повноліття. Повна цивільна дієздатність особи, відповідно до ст. 34 ЦК України, настає також у разі реєстрації шлюбу до досягнення нею повноліття. Часткова цивільна дієздатність, відповідно до ст. 35 ЦК України, може бути надана: особі, яка досягла шістнадцяти років і працює за трудовим договором; особі, яка записана матір'ю або батьком дитини; особі, яка досягла шістнадцяти років і бажає займатися підприємницькою діяльністю.

Посадова особа органу місцевого самоврядування посвідчує заповіти дієздатних громадян, складені відповідно до вимог статей 1247, 1251 Цивільного кодексу України і особисто подані ними посадовій особі органу місцевого самоврядування. Визначення обсягу цивільної дієздатності фізичної особи здійснюється за паспортом громадянина України або іншими документами, (крім посвідчення водія, особи моряка, особи з інвалідністю чи учасника Другої світової війни, посвідчення, виданого за місцем роботи фізичної особи), які унеможливають виникнення будь-яких сумнівів щодо обсягу цивільної дієздатності фізичної особи, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії. У разі потреби

посадовій особі органу місцевого самоврядування надається довідка про те, що особа не страждає на психічний розлад, який може вплинути на її здатність усвідомлювати свої дії та (або) керувати ними. Посадова особа органу місцевого самоврядування посвідчує заповіти дієздатних осіб, особисто подані ними посадовій особі органу місцевого самоврядування.

Не можуть укладати заповіт особи, хоч і повнолітні, проте визнані в законному порядку недієздатними. До такої категорії віднесено: осіб, що не здатні усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу (ст. 36 ЦК України); осіб, які склали заповіт, коли не усвідомлювали значення своїх дій та (або) не могли керувати ними (ст. 225 ЦК України). Тобто законом встановлено вимогу дієздатності особи на момент укладення заповіту. Причому подальша втрата дієздатності заповідачем не впливає на недійсність заповіту. Однак укладання заповіту недієздатною особою у будь-якому випадку робить його недійсним. Також не можуть укладати заповіти особи з обмеженою цивільною дієздатністю, яку встановлено судом внаслідок зловживання спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, та особи, які в момент укладення заповіту страждали на психічний розлад, що істотно впливав на здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 36 ЦК України). Згідно із ч. 1 ст. 1257 ЦК України заповіт, укладений особою, яка не мала на це права, є нікчемним.

Тільки за рішенням суду особа визнається обмежено дієздатною. Якщо суд визнав особу обмежено дієздатною, то укладений нею заповіт вважається недійсним. Якщо особі були притаманні ознаки обмежено дієздатної особи, але вона не була визнана судом такою, то заповіт у судовому порядку може бути визнаний дійсним.

Підтвердженням цього є рішення суду. Наприклад, у серпні 2011 р. позивач ОСОБА_1 звернулася до суду з позовом

про визнання заповіту недійсним укладеним її сином. Пояснила, що її син ОСОБА_3 протягом останніх років життя зловживав алкогольними напоями. До моменту посвідчення заповіту він проживав із співмешканкою ОСОБА_4, яка також зловживала спиртним. Маючи намір заволодіти майном сина, 1 жовтня 2007 р. ОСОБА_4 довела його до стану сп'яніння, в якому він не усвідомлював значення своїх дій, та змусила його йти до секретаря Клубівської сільської ради для складення заповіту. У подальшому ОСОБА_3 перебував під наглядом позивача, оскільки хворів. До кінця його життя вона опікувалася ним, варила їсти, прибирала тощо. Представник відповідача Клубівської сільської ради Ізяславського району Хмельницької області пояснила, що 1 жовтня 2007 р. вона посвідчила заповіт ОСОБА_3 у своєму кабінеті при закритих дверях. У день посвідчення заповіту ОСОБА_3 прийшов у чистому одязі, мав охайний зовнішній вигляд, був тверезим, висловив свою волю з приводу складання заповіту та його змісту. Стверджувала, що ОСОБА_3 під час учинення заповіту розумів значення своїх дій і міг ними керувати. Зазначила, що при вирішенні справи покладається на думку суду. У судовому засіданні встановлено, що за життя ОСОБА_3 на обліку в психоневрологічному та наркологічному кабінетах не перебував, проте зловживав алкогольними напоями. У день посвідчення заповіту 1 жовтня 2007 р. до нього виїжджала бригада швидкої допомоги та його було доставлено в приймальне відділення Ізяславської центральної районної лікарні, внаслідок чого йому було встановлено діагноз стан алкогольного сп'яніння; хронічний алкоголізм; алкогольна полінейропатія нижніх кінцівок. Висновок посмертної судово-психіатричної експертизи від 12 грудня 2011 р. № 15 не містить чіткої відповіді щодо можливості ОСОБА_3 на момент укладання оспорюваного заповіту в повній мірі розуміти значення своїх дій та керувати ними. Аналізуючи викладене, суд вважає, що в судовому засіданні не було достовірно встановлено, що ОСОБА_3 страждав на психічну хворобу, а психічні та поведінкові розлади,

якими він страждав, позбавляли його можливості при вчиненні заповіту вільно висловлювати своє волевиявлення. Позивач не надала суду також жодного доказу на підтвердження того, що ОСОБА_4 або інші особи здійснювали на ОСОБА_3 фізичне або психічне насильство при вчиненні ним спірного заповіту, або що заповідач через стійкий розлад здоров'я не усвідомлював значення своїх дій або не міг ними керувати. Судом також встановлено, що в судовому порядку ОСОБА_3 не був визнаний обмежено дієздатним. Суд прийняв рішення в задоволенні позову ОСОБА_1 до Клубівської сільської ради Ізяславського району Хмельницької області про визнання заповіту недійсним відмовити.

Посвідчення заповітів через представників, а також заповіту від імені кількох осіб (крім подружжя) не допускається.

6. Присутність не менш як двох свідків є обов'язковою умовою при посвідченні заповітів. Однією з особливостей такого посвідчення є участь у ньому не менше двох свідків, що передбачено, зокрема, ч. 7 ст. 1252 ЦК, п. 18 постанови «Про порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівняних до нотаріально посвідчених». Свідками можуть бути лише особи з повною цивільною дієздатністю. Свідками не можуть бути посадова особа органу місцевого самоврядування, яка посвідчує заповіт, спадкоємці за заповітом, члени сім'ї та близькі родичі спадкоємців за заповітом, особи, які не можуть прочитати або підписати заповіт. Текст заповіту має містити відомості про особи свідків, а саме: прізвище, ім'я, по батькові кожного з них, дату народження, місце проживання, реквізити паспорта чи іншого документа, на підставі якого було встановлено особу свідка. Свідки, при яких посвідчено заповіт, зачитують його вголос та проставляють свої підписи на ньому.

Присутність свідків при укладенні заповіту обумовлюється, головним чином, необхідністю підтвердження стану заповідача на момент посвідчення заповіту. Наразі елементи правового статусу свідків посвідчення заповіту закріплено у ЦК України (ст. ст. 34, 35, 1248, 152, 1253), Законі України «Про нотаріат»,

відомчих інструкціях, які затверджують порядок вчинення нотаріусами України нотаріальних дій.

Аналіз відповідних статей ЦК та нормативно-правових актів, які регламентують процедуру посвідчення заповіту посадовими, службовими особами дозволяє виділити три підстави залучення свідків для цього: 1) бажання заповідача; 2) неможливість заповідача через фізичні вади самостійно прочитати заповіт (абзац третій ч. 2 ст. 1248 ЦК); 3) здійснення процедури посвідчення заповіту посадовими, службовими особами, перерахованими у частинах 1–6 ст. 1252 ЦК (тобто спеціальними суб'єктами).

Гранична кількість свідків у законодавстві не прописана, хоча на практиці їх не часто коли буває більше чотирьох-п'яти.

Про визнання заповіту недійсним з вищезазначених підстав свідчить судова практика, справа № 307/2130/16-ц. Так, ОСОБА_1 подала позов до ОСОБА_2 та секретаря Новоселицької сільської ради ОСОБА_3 про визнання заповіту недійсним. Під час звернення до держнотконтори про прийняття спадщини йому стало відомо про заповіт складений його покійним батьком 08.02.2016 р., відповідно до якого все своє майно він заповів ОСОБА_2. Уважає, що вказаний заповіт є нікчемним із таких підстав. Наскільки йому відомо, під час складання заповіту вдома у ОСОБА_2, не було ані секретаря сільської ради, ані особи, яка підписувала заповіт замість батька. Покійний був повністю сліпий і дана обставина вказана в заповіті. Тому не була дотримана форма складення заповіту, оскільки при його посвідченні не було двох свідків. 08.02.2016 р. секретарем сільської ради ОСОБА_3 у с. Новоселиця, було складено за допомогою загальноприйнятих технічних засобів та посвідчено заповіт ОСОБА_2, за яким він все своє майно заповів ОСОБА_2. На зворотній сторінці заповіту вчинено напис: «Зі слів ОСОБА_2, за його довіреністю та у його присутності, заповіт після прочитання тексту вголос підписала громадянка ОСОБА_6. Частинами 2, 3, 4, 5 та 6 ст. 1253 ЦК України передбачено, що у випадках, встановлених абзацом третім частини другої

статті 1248 і статтею 1252 цього кодексу, присутність не менш як двох свідків при посвідченні заповіту є обов'язковою. У ході судового розгляду було встановлено, що покійний ОСОБА_2, справді мав фізичну ваду – сліпоту – та не міг самостійно прочитати заповіт від 08.02.2016 р. складений від його імені. Із тексту заповіту та пояснень секретаря Новоселицької сільської ради ОСОБА_3, яка склала та посвідчила заповіт за № 13 від 08.02.2016 р., вбачається, що при підписанні заповіту за незрячого ОСОБА_2 свідки присутні не були. Відповідно до ч. 1 ст. 1257 ЦК України заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. За таких обставин суд вважає заповіт слід визнати нікчемним.

7. Форма заповіту. Під формою заповіту слід розуміти зовнішній прояв волі, поведінку суб'єкта, що складає волевиявлення, завдяки якій зміст волевиявлення може дійти до інших суб'єктів. Основним завданням форми заповіту є надання волевиявленню спадкодавця виду, у якому зміст його збережеться до часу, коли він зможе породжувати правові наслідки і завдяки цьому воля спадкодавця зможе бути зрозуміла іншим особам.

Посадова особа органу місцевого самоврядування посвідчує заповіт, який написаний заповідачем власноручно або за допомогою загальноприйнятих технічних засобів.

Заповіти подаються посадовій особі органу місцевого самоврядування не менше ніж у двох примірниках, один із яких залишається в справах органу місцевого самоврядування.

Посадові особи органів місцевого самоврядування зобов'язані роз'яснити громадянам зміст і значення поданих ними проєктів заповітів і перевірити, чи відповідає їх зміст вимогам закону.

Заповіт має бути складений у письмовій формі, із зазначенням місця і часу складення заповіту, дати та місця народження заповідача та підписаний особисто заповідачем.

Посадова особа органу місцевого самоврядування може на прохання особи записати заповіт із її слів власноручно або за

допомогою загальноприйнятих технічних засобів. У цьому разі заповіт має бути прочитаний уголос та підписаний заповідачем, про що ним зазначається у заповіті перед його підписом. Особа, на користь якої заповідається майно, не має права підписувати його за заповідача.

8. Реєстрація заповітів. Відомості про заповіти, у тому числі посвідчені посадовими та службовими особами, зазначеними в статтях 1251 та 1252 Цивільного кодексу України, статті 37 та частині першій статті 40 Закону України «Про нотаріат», спадкові договори та внесення змін до них, скасування заповітів та розірвання спадкових договорів, заведені спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину підлягають обов'язковому внесенню до Спадкового реєстру.

Нотаріальна дія посвідчення заповіту, яка вчиняється посадовою особою органу місцевого самоврядування, реєструється в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій органу місцевого самоврядування у порядку, передбаченому ст.52 Закону України «Про нотаріат» та Правилами ведення нотаріального діловодства, затвердженими наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 № 3253/5, зареєстрованими у Міністерстві юстиції України 23.12.2010 за № 1318/18613.

Спадковим реєстром є електронна база даних, яка містить відомості про посвідчені (складені та/або прийняті на зберігання) заповіти і спадкові договори, заведені спадкові справи та видані свідоцтва про право на спадщину.

Реєстраторами Спадкового реєстру (далі – Реєстратор) є також і посадові особи органу місцевого самоврядування, що мають доступ до Спадкового реєстру через інформаційну мережу Мін'юсту щодо заведених спадкових справ та виданих свідоцтва про право на спадщину. Реєстратором до Спадкового реєстру вносяться відомості про заповіти щодо:

1) заповідача:

– прізвище та ім'я, по батькові (за наявності) заповідача та особи, яка склала заповіт від імені заповідача;

- реєстраційний номер облікової картки платника податків згідно з Державним реєстром фізичних осіб – платників податків або причина його відсутності;

- місце проживання або місцеперебування;

- дата та місце (якщо воно невідоме – назва країни) народження;

2) посвідчення заповіту, як документа:

- вид (заповіт, заповіт подружжя);

- серії та номери спеціальних бланків нотаріальних документів (за наявності), на яких викладено текст заповіту;

- номер у реєстрі для реєстрації нотаріальних дій;

- відомості про особу, яка посвідчила заповіт;

- дата та місце посвідчення; місце зберігання заповіту;

3) документа, який змінює або скасовує заповіт:

- вид (заповіт, заповіт подружжя);

- серії та номери спеціальних бланків нотаріальних документів (за наявності), на яких викладено текст документа;

- номер у реєстрі для реєстрації нотаріальних дій;

- дата та місце посвідчення документа;

- відомості про особу, яка посвідчила такий документ;

- місце зберігання (за наявності).

Посадові особи органів місцевого самоврядування вносять до Спадкового реєстру відомості про посвідчення заповітів шляхом подання державному підприємству «Національні інформаційні системи» або його філіям заяв за формою, наведеною в додатках 1–3 (Абзац другий пункту 2.3 розділу II із змінами, внесеними згідно з наказом Міністерства юстиції від 14.09.2015 № 1725/5).

Заповіти, посвідчені нотаріусами, консульськими установами, посадовими і службовими особами, які зазначені в статтях 1251 і 1252 Цивільного кодексу України, статті 37 і частині першій статті 40 Закону України «Про нотаріат», до створення та введення в дію програмного забезпечення Спадкового реєстру, підлягають безоплатній державній реєстрації в такому

реєстрі шляхом подання зазначеними посадовими та службовими особами, установами Реєстраторові заяв про реєстрацію архівних заповітів, форми та вимоги до заповнення яких встановлює Мін'юст.

9. Заповідач може в будь-який час скасувати заповіт, подавши про це заяву до відповідного органу місцевого самоврядування. У випадку одержання посадовою особою органу місцевого самоврядування заяви про скасування заповіту, так само як і одержання нового заповіту, який відміняє чи змінює раніше посвідчений заповіт, посадова особа органу місцевого самоврядування робить про це відмітку в реєстрі для реєстрації нотаріальних дій, в алфавітній книзі обліку заповітів і відповідний напис на примірнику заповіту, який зберігається у справах органу місцевого самоврядування. Відомості про посвідчення посадовими особами органів місцевого самоврядування заповітів та інформація про їх скасування, зміну або видачу дубліката підлягають обов'язковому внесенню до Спадкового реєстру у порядку, встановленому постановою Кабінету Міністрів України від 11.05.2011 «Про затвердження Порядку державної реєстрації заповітів і спадкових договорів у Спадковому реєстрі».

У разі виявлення посадовою особою органу місцевого самоврядування, яка вчиняє нотаріальну дію посвідчення заповіту, що нею допущено помилку при вчиненні нотаріальної дії або що вчинена нотаріальна дія не відповідає законодавству, посадова особа органу місцевого самоврядування зобов'язана повідомити про це осіб, стосовно яких вчинено нотаріальну дію, для вжиття заходів щодо скасування зазначеної нотаріальної дії відповідно до законодавства.

10. Посадова, службова особа відмовляє у посвідченні заповіту чи довіреності, якщо: вчинення такої дії суперечить законодавству; не подано документи, необхідні для вчинення нотаріальної дії; дія не підлягає вчиненню посадовою, службовою особою; у неї є сумніви в тому, що фізична особа, яка звернулася за вчиненням нотаріальної дії, усвідомлює значення, зміст, правові наслідки цієї дії або ця особа діє під впливом насильства; із проханням

про вчинення нотаріальної дії звернулася недієздатна фізична особа або фізична особа, цивільна дієздатність якої обмежена. Посадова, службова особа на прохання фізичної особи, якій відмовлено у посвідченні заповіту чи довіреності, повинна викласти причини відмови у письмовій формі і порядок її оскарження.

**ПЕРЕЛІК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ,
ЯКИМИ ПОСАДОВІ, СЛУЖБОВІ ОСОБИ КЕРУЮТЬСЯ
ПРИ ВЧИНЕННІ НОТАРІАЛЬНИХ ДІЙ**

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР.
2. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV.
3. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993 р. № 3425-XII.
4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР.
5. Порядок вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затверджений наказом Міністерства юстиції України від 11.11.2011 р. № 3306/5.
6. Правила ведення нотаріального діловодства, затверджені наказом Міністерства юстиції України від 22.12.2010 р. № 3253/5.
7. Декрет Кабінету Міністрів України «Про державне мито».
8. Порядок посвідчення заповітів і доручень, прирівнюваних до нотаріально посвідчених (зі змінами), затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 15.06.1994 р. № 419.
9. Порядок державної реєстрації заповітів і спадкових договорів у Спадковому реєстрі, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 11.05.2011 р. № 491.
10. Наказ Міністерства юстиції України від 31.10.2006 р. № 83/5 «Про затвердження форм реєстру для реєстрації заповітів і довіреностей, що прирівнюються до нотаріально посвідчених, посвідчувальних написів на них та зразків цих документів» (із змінами).
11. Положення про Спадковий реєстр, затверджене наказом Міністерства юстиції України від 07.07.2011 р. № 1810/5.

ЗАПОВІТ

Село __, __ район, Одеська область, _____ року, о __ годині __ хвилин.

П.І.п.Б., що народилась «__»__ року в місті __, що постійно проживаю та зареєстрована за адресою: __, ідентифікаційний номер (реєстраційний номер облікової картки платника податків)__ (далі – чоловік),

та

П.І.п.Б., що народилась «__»__ року в місті __, що постійно проживаю та зареєстрована за адресою: __, ідентифікаційний номер (реєстраційний номер облікової картки платника податків)__ (далі – дружина),

перебуваючи при здоровому розумі та ясній пам'яті, розуміючи значення своїх дій та діючи добровільно, без будь-якого примусу як фізичного так і морального, на випадок нашої смерті робимо таке розпорядження:

– усе майно нерухоме та рухоме, що належить нам на праві спільної сумісної власності, де б воно не було та із чого б воно не складалося, і взагалі, все те, що на день смерті буде нам належати і на що ми за законом матимемо право спільної сумісної власності, заповідаємо:

П.І.п.Б., 01.01.1991 року народження та **П.І.п.Б.**, 01.01.1992 року народження в рівних частках кожному.

Зміст ст.ст. 1233, 1234, 1235, 1241, 1254, 1307 Цивільного кодексу України нам посадовою, службовою особою роз'яснено.

Цей заповіт складено та підписано в двох примірниках, із яких один залишається в справах виконкому сільської ради, а другий видається заповідачу.

На прохання заповідача заповіт записано секретарем виконкому за допомогою загальноприйнятих технічних засобів (шляхом комп'ютерного набору).

Підпис _____

Село ____, ____ район, Одеська область, Україна, ____ року.

Цей заповіт посвідчено мною, П.І.п.Б., секретарем виконавчого комітету ____ сільської ради ____ району Одеської області.

Заповіт записаний мною, __ (Прізвище, ініціали секретаря), зі слів П.І.п.Б. (заповідача).

Заповіт до підписання прочитаний уголос заповідачем П.І.п.Б. (заповідача) і власноручно підписаний ним у моїй присутності о __ годині __ хвилин.

Особу його (її) встановлено, дієздатність перевірено¹.

Зареєстровано в реєстрі за № ____

Стягнуто __ гривень за квитанцією № __ від __ року.

Печатка

(посада)

(підпис)

¹ Додаток 1 до Порядку вчинення нотаріальних дій посадовими особами органів місцевого самоврядування, затвердженого наказом МЮ України від 11.11.2011 р. за № 3306/5.

Примітка. Якщо заповіт посвідчено поза приміщенням органу місцевого самоврядування, у посвідчувальному написі зазначається:

У зв'язку з ____ (причина) заповіт складено та посвідчено ____ (місце складання та посвідчення заповіту (лікарня, удома тощо) та адреса).

НОТАТКИ

Наукове видання

Донцов Д. Ю.

**СПАДКУВАННЯ ПОДРУЖЖЯ ЗА ЦИВІЛЬНИМ
ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Монографія

Обкладинка В. Савельєва

Верстка Ю. Ковальчук

Технічний редактор Ю. Назарова

ЮРИДИКА
ВИДАВНИЦТВО

Підписано до друку 01.05.2023 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Droid. Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 16,39. Наклад 300.
Замовлення № 054м/0623.
Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавництво «Юридика»
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@juridica.od.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7653 від 18.08.2022 р.

